

د مشروطيت غورځنگ په افغانستان كې

ليکوال:

پوهاند عبدالحمى حبيبي

ژباړن:

عبدالقيوم حكيمزى

Ketabton.com

د خپرندوی ټولنې یادښت

لوی استاد علامه پوهان عبدالحی حبیبی (ح) د لومړي ځل لپاره د مشروطه غوښتونکیو د مبارزو او کارنامو یو داسې له واقعیتونو ډک تاریخي کتاب "جنبش مشروطیت" ولیکه چې د تاریخي اثارو په کتار کې یو یاد او نایابه اثر وگڼل شو. څرنگه چې دغه له ارزښته ډک اثر په دري ژبه لیکل شوی و او په پښتو یې راپړول ضروري گڼل کېده نو د هېواد وتلي لیکوال او ژباړونکي عبدالقیوم حکیمزي په پښتو وژباړه دا دی اوس د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا، د افغانستان د سیاسي خپلواکۍ د بېرته گټلو او د غازي امان الله خان د واکمنۍ د پنځه اتیایمې کالیزې په ویاړ، د هغه نړیوال سیمینار په ویاړ خپور شو چې "غازي امان الله خان د افغانستان د خپلواکۍ ستوری" په نوم جوړېږي. په دې هیله چې دغه اثر د ټولو پخوا او تنکیو لیکوالو او تاریخلیکونکو لپاره ډېر څه له ځانه سره ولري دا ناسې او دا همدغه تاریخي کتاب "په افغانستان کې د مشروطیت غورځنګ" په ټوله کلتوري مینه د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني

دینش عالم

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم	:: د مشروطیت غورځنګ، په افغانستان کې
لیکوال	:: پوهاند عبدالحی "حبیبی"
ژباړن	:: عبدالقیوم حکیمزی
خپرندوی	:: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني
د خپرونو لړ	:: (۶۲)
د چاپ زیار	:: ملوک رغون
کمپوز	:: محمد هاشم اصفی
کمپوزځی	:: افغان کمپوزنګ سنټر - جلال آباد
چاپ شمېر	:: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپ نېټه	:: ۱۳۸۳/۴/۲۰۰۴م
چاپځی	:: د دانش خپرندويي ټولنې تخنیکي څانګه

Tel/Fax: +92-91-2564513/E-mail: danish2k2000@yahoo.com

احمدشاهي متحدالمركز هیواد دبی اتفاقی او تجزیې سره مخامخ وو.

پدی وخت کې دتزاری روسیې دقواو دپرمختګ نښې نښا نې هم دمروی او اموسو اصلوته راوړسیدی. او ددغه دولت استازی دوتیکویچ په نامه په کابل کې دامیر دوست محمد خان دربار ته راغی (۱۸۳۷). په کلکته کې دانګلیسی استعمار نایب السلطنه لاردا کلیند دتزاری لښکرو داحتمال یرغل دمخنیوی لپاره په افغانستان باندې دیرغل او وړاندې تګ طرحه جوړه کړه. او په ۱۸۳۹ م کال کې داندوس څلورپنځوس زره کسيز پوځ دجنرال لکن په قوماندانۍ او دخپل سیاسي نماینده مکناتن په لارښوونه دکویټې او سیند درود دغاړې او کوږک دلیاری دکندهار خوا ته راوخوځاوه. دافغان او انګلیس لومړۍ جګړې د (۱۸۳۹-۱۸۴۲ م) کلونو پورې دوام وکړ. ددې لپاره چې دافغانستان خلکو دتوری په زور ټول یرغل کوونکي پوځ له مخه یوړ او پاتې کسانو یې افغانستان پرېښود او هغه یې بیرته شړل شوي امیر دوست محمدخان ته وسپاره.

انګلیسي یرغل ګري قواوې چې دافغانستان دملت دعمومي قیام پر مقابل کې دپښو ولویدی او انګلیس سیاست مدارانو دغه اور چې په خپل لاس یې لګولي وو. دکلکتي څخه کابل ته یې د نوموړي امیر په بیرته رالېږلو سره مړ کړ (۱۸۴۳ م).

پدغو سختو شرایطو کې د فارس قاچاري دولت هم ارام کښیناست او قاچاري فوځیانو څو ځلي په هرات حملې وکړې، ولي زړورو هراتیانو دزیاتو تاوانونو او محاصرو د زغملو او دقوي مقاومتونو

لومړۍ څپرګۍ

په افغانستان کې دمشروطیت غورځنګ مخکینی لړلید

دنولسمې پېړۍ په پیل کې هغه وخت چې انګلیسی استعمار په هند کې خپریده اوله خیتخ څخه دصنعتی انقلاب نښې او داروپا مدنیت ددرانیانو دامپراطوری ختیځو سرحداتو ته رارسیده افغانستان دامو او بخارا دشمال دځمکو او دلویديځ دلوری دقاجاري فارس دهیواد سره داقتصادی اړیکو پراختیا موندلې وه او ددغو دری واپو هیوادو سره دسوداګرو تګ راتګ او سوداګری دمالونو تبادله کیدله.

دافغانستان خلک چې په ښارونو او دربارونو کې دنیمه فیودالی شرایطو سره مخامخ وو، په کلیو کې یې په هغه دهقانی او لاسی صنایعو او اقتصاد کې ژوند کاوه کوم چې دفیودالی څخه په مخکې دورو یې تکیه درلودله. او دکلیوسیا سې اړیکې د دربارونو او دښا ری بازارونو سره ډیرې لږې وې.

په داسې حالاتو کې نه قوی مرکزی دولتونو وجود درلوده اونه هم هغه مرکزی وحدت یا یووالی کوم چې دسدوز زایي احمدشاه دمړینې څخه وروسته رامنځته شوی وو. ځکه شهزاده ګانو او دقدرت دلاس ته راوړلونوو مدعیانو یعنی دسردار پاینده خان (بارکزي وروڼو) کورنی همیشه یو دبل سره لاس او ګریوان وو او

څخه وروسته قاجاري قواوي يې په ناکامي سره د هرات څخه بهرته پر شا کړي.

د پوهي، فکر او فرهنگ روزنه د خلکو د تمرکز خلاقه قوی او امنیت ته اړتیا لري او دغه ټول موجودنه وو.

د افغانستان زیارکنښ خلک د ختیځ او لویدیځ د یرغل گرو پوځیانو سره د جگړې او مقاومت پرته د کورنیو شهزادگانو په خانه جنگي هم اخته وو. او د افغانستان سیاسي او ټولنیز حالت هغه وخت مغلق شوي وو چې د انگلیسي استعمار نړۍ خوارو قواو د پنجاب سیگ دولت له منځه یوړ او د سیند له دریاب څخه تیر شول او پېښور یې ونیوه. (۱۸۴۹م).

امیر شیرعلي خان د امیر دوست محمد خان ځوی او هغه جانشین په خپلو وروڼو باندې د بریالیتوب وروسته په کابل کې شاهي پر تخت کیناست ۱۸۶۳م. او خپل او د نورو ارزښت لرونکی وختونه یې د خپلو وروڼو سره په خانه جنگي کې تیرولي.

په لومړۍ جگړه کې چې پادشاه او ټول چارواکي یې له پلان څخه وتښتیدل او د هېواد د ساتنې پټې یې یوازې د افغانستان د بزرگانو او خلکو په اوږو واچاوه، لکه څنگه چې مو ولوستل خلک د درندو ربړونو په زغملو سره د هېواد د ساتنې له عهدی څخه بریالي راووتل، تر څو چې د اوه دیرشو کالو وروسته بیا هغه ویجاړونکی بنکیلاگ (استعمار) د دهلي څخه په افغانستان لښکرکشي وکړه، او هغه امیر شیرعلي خان چې د روسي تزارو سفیر، ستالیتوف سره یې ژمنه کړې وه په ۱۸۷۸م کال کې یې د کابل څخه مزارشریف ته وشاړه او د هېواد د ساتنې پټې بیا د خلکو په اوږو پریوت.

د دې لپاره چې د استعمار قواو پدې پټې کې هم ماتې وخوړه او د انگلیس سفیر کیوناری یې په بالاحصار کې وسوځاوه، د ناچارۍ ورقي د انگلیس سیاسي نمایندګرین شهزاده عبدالرحمن خان چې سمرقند ته شړل شوی و راوغوښته، او هیواد یې د انگلیس تر حمایت لاندې ده ته وسپاره. (۱۸۸۰م ۱۲۹۷ق).

د دغو دوو جگړو په ټپلو سره هېواد د طبعي پرمختګ څخه وروسته پاتې شو، اقتصاد، کرنه او دولتي د وایر له منځه ولاړل او پو پناه شول، نوی فکري حرکت چې د سیدجمال الدین افغاني د نهضت او د هېواد د نورو روڼ اندو سره یو ځای په ۱۸۶۳م کال کې پیل شو او په ۱۸۷۲م کال کې د شمس النهار د جريدې په خپریدلو، د حربی ښوونځی او مطبعي په جوړولو او د کتابونو د ژباړلو سبب شوی و^۱. په ۱۸۷۹-۱۸۸۰م کال کې د افغان او انگلیس د دوهمي جگړې په پیل کیدو سره له منځه ولاړ.

ولی د دې جريدې د یوه کلکسیون د لیدلو وروسته چې اوس ملی ارشیف ته رسیدلی دی، دا نېټه ټیک په نظر رانغله. ځکه د دې کلکسیون په پنځمه ګڼه او لومړۍ ټوک کې د ۱۲۹۰ق د روژې پنځلسمه د جمعې ورځ ښودل شویده، د دې لپاره چې په هرو پنځلسو ورځو کې یوه ګڼه خپریدله، نو لدې کبله د خپریدو پیل او د هغی د لومړۍ ګڼې ثبتې باید د ۱۲۹۰ق کال د رجب ۱۵ وي. چې د ۱۸۷۳م کال د سپتمبر سره سمون خوري نو لدې کبله دغه تیروتنه د تصحیح وړ ده.

^۱ د افغانستان پښلیک د کتاب په (۱ ټوک ۱۹۹ پاڼه) کې می د شمس النهار د جريدې خپریدل په (۱۸۷۱م او ۱۲۸۸ق) کې لیکلي و.

ته يې روحاني او دشرعی او لی لاملری رنگ ورکړي، او همیشه به يې داویل:

نزد خردشاهی وپېغمبرې چون دونگینند ویک انگشتری دافغانستان خلک لکه څنگه چې د هغه وخت دتولینزو حالاتو غوښتنه وه اوس بېدار او وینې شوی او د هیواد فکري او د جغرافیائی حالاتو په نظر کې نیولو سره د وخت دخط السیر او دخای دمساعدت څخه گټه واخلي او یو څه ډله ایز فکري حرکتونه رامنځته کړي.

د امیر عبدالرحمن خان دوره چې د قهر، غضب او په ډېر بد شکل سره د له منځه وړلو سره ملگرې وه یوویشته کاله يې دوام وکړ، د فکري او فرهنګي پلوه دا دوره ښه دوره نه وه، يعني نیک بخته او نیک مرغه دوره نه وه، ځکه د هیواد زیاتره سرکرده گان یا سر اوچتونکي یا مخور په ډېر بد حالت کې له منځه یوړل شول او د خلکو د راوینلولو او د فکري روزنې وستایل برابر نشول.

مګر دوخت ټولنیز جریان او دغورځنګ دپیدا کیدو عوامل چې همیشه دټولنې په داخل کې گټور واقع کیدل، او د هر ډول زور زیاتي په مقابل کې دټولنې مقاومت زیاتیده، دغه راز اقتصادي شرایطو او دخلکو طبقاتي حالت پرې نښود چې نوی فکر بڅیي يعني په کلی توګه له منځه ولاړشی، پداسی حال کې چې دهیواد په ختیځ کې دازادی غوښتلو غورځنګ دلومړی ځل لپاره په ۱۸۵۷ م کال په هند کې پیل شو او هیواد په شمال او لويديځ کې هم حزبي رادیکال او دمشروطیت غوښتنی حرکتونه منځته راغلی وو. او په عثمانی پراخه هیواد (ترکیه) کې هم دازادی غوښتلو نسیم چلییده.

امیر عبدالرحمن خان په (۱۹۰۱ م) کال کې مړشو او هیواد يې خپلو دوو خوانو زامنو يعني سردار حبیب الله او سردارنصرالله ته ورپریښود چې لومړنی يې دپاچا په توګه او دوهم يې دنایب السطنه په مسقبولو سره دهیواد دچارو واګی په استبداد او بشپړی خودسری سره تر لاسه کړی، او دا هیواد يې خدای ورکړی شخصي ملکیت وباله.

په هیواد باندی دامیرعبدالرحمن خان سلطه. یوه عسکری غلبه دنیزی دسریه زور حکومت او دفقهاو په اصطلاح متغلبه وه، ولی ځوی يې دنرمی له لیاری رامنځته شو. او خپل مطلقه قدرت او واک

د "انجمن سراج الاخبار" لومړنۍ فكري حرکت (غورځنگ

دهغو اسنادو له مخې چې ددی کړنېو دلیکونکۍ په کورنۍ کې وو اوس دملی ارشیف دسراج الاخبار په څانګړۍ دوسیه کې خوندي دی دا جوتیږي چې دهېواد ټولو روڼ اندو او پوهانو چې دشاهی مدرسی (دکابل دچرب فروشی په مسجد کې ددینی علومو مدرسه) او د حبیبی دارالعلوم مربوطه (دحبیبی اوسنی لیسه چې په ۱۹۰۳ م - ۱۳۲۱ ق کال کې پرانستل شوی وه) وو د امیر حبیب الله خان دربارته وړاندیز وکړ چې دداسی افغانی پوهانو یوه ټولنه دی جوړه شی ترڅو په کابل کې دسراج الاخبار افغانستان په نامه یوه پنځلس ورځیني جریده خپره کړي. ددې ټولنې رئیس د شاهي مدرسې ستر مدرسې او دحضور ملا امام مولوي عبدالروف خان کندهاری و چې (خاکی) یې تخلص کاوه، او دمولوي احمد جان الکوزایي ځوی چې په (تاجر) متخلص و محمد سرور واصف ددې ټولنې دلیکونکی (منشی) دنده په غاړه درلوده، او ددې روڼ اندو لوړ هدف همدا وو چې خلک رابېدار کړي هغوي دنوي مدنیت او دنړۍ دپېښو سره آشنا او بلد کړي، دسراج الاخبار ټولنې دهغه وخت امیر حبیب الله خان ته وړاندیز کړې و چې په نوموړې دوسیه کې موجود دي، دهری فقری یا مادی لاندی شاهي هدايات یا لارښودنی داعتماد واله سردار عبدالقدوس خان په قلم لیکل شوي ا ولاس لیک شويدي) لیکنه ۱۳۲۳ هـ ق کال د صفری ۲۵) یا ۱۹۰۵ م ،

د (سراج الاخبار افغانستان) لومړۍ ګڼه چې په ۱۲۸۴ ش کال کې دمولوي عبدالروف خان (خاکی) کندهاری په مدیریت خپره شوه.

ددې دوسې مطابق دسراج الاخبار دټولنې غړې عبارت وو له :

- ۱ - ایدیتړ بعنی عنوان اینمودونکي: مولوي عبدالروف خان
 - ۲ - سب ایدیتړ یعنی نایب یا دعنوان اینمودونکي مرستیال مولوي نحف علی خان
 - ۳ - دایدیتړانو تر لاس لاندي محرریا لیکونکي: دمرحوم مولوي احمدجان ځوي مولوي محمد سرور خان،
 - ۴ - دترکي ژبی ژباړونکي: حاجی باشی غلام نقسبند خان،
 - ۵ - د اردو خبرونو (اخبار) ژباړونکي او مهتمم: منشی حافظ حیدر علی خان،
 - ۶ - د اردو اخبار د ژباړي مرستیالان: عبدالرحمن بیګ او عبدالرحیم بیګ .
 - ۷ - تکړه او ښه لیکونکی: میرزا غلام قادرخان او میرزا غلام اسحق خان
 - ۸ - تصحیح کوونکی: قاري نیک محمد .
- دسراج الاخبار ټولنې چې رسمي غړي یې په نوموړي دوسیه کې معرفي شوي دي دټولنې دباندی څخه هم یې همکاران او همفکران درلودل اوددربار په یادداشت کې چې ولیدل چې مرحوم محمود طرزی چې په هغه وخت کې دشام څخه هېواد ته راستون شوي و داسي سپارش شوي و چې له هغو څخه دي هم دجریدي دصحافت او مضمونونو په چاروکې نظر واخستل شي. لکه څنګه چې لیدل کېږي: دټولنې دمنظوری سند په ۱۳۲۳ ق کال کې دصفری په ۲۵ نیټه لاسلیک شوي دي ، ولی دافغانستان دسراج الاخبار لومړني ګڼه اته

مياشتی وروسته د ۱۳۲۳ کال د ذيقعدی په ۱۵ نيټه چې ۱۹۰۶ م کال د جنوري د ۱۱ نيټې سره سمون خوري د (فل سکیپ) په قطع په ۳۶ مخونو کې په ډیرین چاپ دنوموړو د وو تنونستعلیق لیکونکو په ښکلي خط خپره شوي چې دبیلگي په توگه دهغی یوه گڼه ددې کرښو دلیکونکي په کورنی اسنادو کې شته او اوس د کابل په ملی ارشیف کې خوندي ده.

د سراج الاخبار د لومړي گڼی یعنی د همدغی گڼی مهم عنوانونه دادی: د مولوي عبدالروف خان ستر مقاله دنیک سیاست موعظي او د خط بي دلمهنيډ په عنوان، دهغې څخه وروسته دروسيي او جاپان د جگړې احوال، د (عثمانی) روم دمصر او روس د هېواد پيښی، او د دغو لیدونکو عبرت و دانگلیس او دنورو هېوادونو د پيښو سره، او په پای کې د افغانستان د هېواد پيښی، او په واصف متخلص د مولوي محمد سرور خان کندهاري د طبع یوه غعيجه وعظيه قصيده او د مدیر عذر غوښتنه راغلې ده. پدغه څیره شکل د سراج الاخبار لومړني گڼه د وخت دمستبد حکومت تر شديدي څارنی لاندې خپره شوه، ولی لکه څنگه چې يې وویل: دبريتانوني هند دولت دهغي دخپريدو سره جوړنه و، او دهغي دنورو گڼو دخپريدو مخنيوی يې وکړ.^۲

"ښه وځلید لکن دولت عجله درلوده"

د مولوي عبدالروف د سر مقالې او د مولوی واصف قصیده چې په دې گڼه کې خپاره شويدي ښکاره ده چې په هغه وخت کې د اروپا د

^۲ ددې کرښو لیکونکې د بابا عبدالعزیز خان قندهاري څخه چې ددې ټولنې د ځوانو اړوندانو څخه و او ریډلی می دي.

مدنیت، نویتوب او بیداری ښې کابل ته رارسیدلی او خلک او درباريې تر اغېزي لاندې راوستې و، او زمونږ په معاصرو ادبیاتو کې همدغه د نوی فکر خبرتیاوه چې د مولوی واصف په فصیده کې په ښه توگه لیدل کېږي، ځکه چې هغه د امیر پاملرنه د نړۍ پرمختگونه او وړاندې تگ ته رااړولی ده.

د دې ټولنې بنسټ ایښودونکی دغه مولوی عبدالروف په شلمه پيړۍ کې د افغانی هغو مشهورو عالمانو څخه دی چې د وخت په فکري غورځنگ کې لاس درلود، دا د کندهار مولوی عبدالرحیم کاکړ ځوی دی چې په ۱۲۹۸ ق کال په شوال کې د کندهار په خرکه شریفه کې په خپله د امیر عبدالرحمن په لاس ووژل شو، (وگورئ د سراج التواریخ د دریم ټوک ۳۸۲ مخ).

د هدایاتو هغه عکس دار

د سراج الاخبار افغانستان، د ټولنې په باب شاهي لارښووني د شاه اقا سی عبدالقدوس خان (اعتمادالروله) په قلم.

د مولوی عبدالروف زیږېدنه د ۱۲۶۷ ق کال د صفری په پنځمه د دوشنبې په ورځ د کندهار په څیړونکی مشهور د مولوی حبیب الله د علم او فضیلت په کورنۍ کې وشوه چې د خپل پلار څخه يې منقول او معقول علوم زده کړي او د امیر په لاس د پلار د وژل کیدو څخه وروسته د هېواد څخه د باندې په تبعید کې ژوند کاوه. ولی په ۱۳۰۰ ق کال امیر عبدالرحمن خان هغه بیرته هېواد ته راوغوښت او په کابل کې د منور د ملا امام او د شاهي مدرسي د مدرس او د قاضیانو د ممتحن په توگه وټاکل شو.

مولوی ځاکی په عربی، فارسی او پښتو درې واړو ژبو کی، ادیب، لیکوال او شاعر و. دوه ټوکه کشکول، خرد نامه امېري، او په

بست به زنجير، و تيغ بر جگرم زد دريغ
طره هندوی تو، غمزه جادوی تو

د دې لپاره چې د مولوي خاكي فكري مقام د ده د ژوندانه په وخت كې او په شلمه پېړۍ كې په لومړنۍ غورځنگ كې د ده ونډه وپېژنو، بايد د افغانستان د تجدد او صحافت د پلار مرحوم محمود طرزي هغو ليكنو ته پاملرنه وكړو چې د هغه د مړينې په هكله يې ليكلي دي:

د سراج الاخبار د ليكنې سره سم مولوي خاكي د ۱۳۳۳ق كال د شوال په ۱۵ د جمعې په ورځ له دې نړۍ څخه سترگې پټې كړې او د كابل د خواجه صفا د غره د لمن په هديره كې خاوروته وسپارل شو او محمود طرزي د ۱۲۹۴ش كال د سنبلې ورځ ۲۰ نېټه د پنځم كال په دوهمه گڼه كې د (يك خساره تا'سف اور علمي) تر عنوان لاندې يوه اوږده مقاله وليكله چې د هغې لنډيز دادی:

"ازديده زمانه روانست جوی خون - ای دیده زمانه بگو تاجه دیده نی؟ په دې وخت كې يوه پېښه وشوه چې قلم د هغې د ليكلو څخه لږزېږي، پ نجې سستېږي، زړه درزېږي او حواس پرېشانه کېږي، يعنې د علم او عرفان ژوند، او د ادبياتو ژوند د يوه زړه دردونكې ټكر او د يو ښكته راتلونكي خطر سره ولگېد. يعنې د علم او پوهې او د عرفان روح د جناب محترم مولوي عبدالروف خان صيب سره يو ځاي د دې بې وفا نړۍ نه سترگې پټې كړې او دارالبقا ته ولاړ ... خدای بښلې نه يوازې دا چې زمونږ په هېواد كې بلكې د نړۍ په زياترو سيمو كې يو كم مثال عالم او فاضل و چې په ټولو عقلي او نقلي علومو او تصوف او ادبياتو كې د لوی لاس څښتن و، ليكنې

۱۳۰۶ق كال كې په عربي سلام نامه په فارسي ژبه د ايات العهود تفسير، او د ناسخ التواريخ سپر مستوفي د لوی برخي رد او د المراه الوضيه في الكرت الارضيه ژباړه او د معافحي رساله او داسې نور د هغه د تاليفاتو څخه دي د نوموړي د اشعارو يوه برخه په فارسي او عربي ژبو كې هم ليدل شويده، چې د هغې جملې څخه د مزاريه په نامه اوږده قصيده ده چې په ۱۳۰۶ق كال كې چې د مزار شريف په سفر كې د امير عبدالرحمن سره ملگري و قصيده په دې ترتيب داسې پيل شويده:

كی توانی ایدل پر اضطراب شوگوار - شكر نعمتهای بی پایان و
حصر کردگار افغان او انگلیس په دوهمه جگړه كې د هېواد د ساتني د شق د راژوندی كولو په برخه كې يو شعر لری چې د هغې جملې څخه دادی:

افغان اگر نظر فگند بر صلاح خویش
اول ببایدش که بگیرد سلاح خویش
گر اصطلاح وی طلب عیش و عشرتست
فرض است آنکه محو کند اصطلاح خویش
این سر زمین خوش که با افغان چو مادرست
داند سپردنش بدگرها جناح خویش
دا هم د هغه د يوه مستانه غزل يوه بېلگه:

خاک کند مشکبو ساحه مشکوي تو
باد شود روح بخش، گرد سر کوی تو

درېم څپرګۍ

د مشروطه غوښتونکو لومړۍ ډله

عشق شورانګیز ما را بر سر کوی تو برد
بر تلاش خود چه مینازم کرده ره کوی تو برد
ټولنه یو متکامل او اغیز منونکی مخلوق دي او ددې د فکري
تګلاري وده ممکنه ده او کیدای شي د ځینو خنډونو په وجه ودرېږي
ولې په بشپړه توګه له مخه نه ځي.

د سراج الاخبار د ټولنې حرکت هم دهغو خنډونو له امله چې
دانګلیسي استعمار رامنځته کړي و د لږ وخت لپاره ظاهراً پر ځای
و درید. لکن دوه، درې کاله وروسته دیوه مترقی تر مرام په درلودلو
سره د یوه متشکل ګوند په توګه منځته راغی چې د افغانستان په
فکري تاریخ کې هغه ته،

"لومړۍ مشروطیت" وایو.

ددې حرکت ټولګی مشر او مخکښ د سراج الاخبار د ټولنې د پاتې
شونو څخه یو تن یعنې ددې ټولنې لیکونکی (منشي) و، چې په
لاندې ډول دهغه او دهغه دکورنۍ په برخه کې چې ددې ټولنې
دمخکښانو او فدايانو څخه و معلومات درکول کېږي: مولوي
محمد سرو ر خان (واصف) او دده کورنۍ:

لکه څنګه چې مخکې وویل شو دغه عالم، درد مند او شاعر شخص
په تاجر متخلص د مولوي احمد جان ځوی دازاد خان لمسي او دزین
العابدین کړوسی و چې دقندهار دارغستان دبالا ژره دالکوزایې
خلکو څخه و چې پلاريې د امیر عبدالرحمن په عصر کې د اداري.

د دغه فاضل همیشنی ضایع زموږ د هېواد د علم او عرفان د نړۍ
دپاره په حقه چې ډېره وېره ونکې زیانونکې ضایعه شمېرله کېږي...
برسېره پردې د ټول علم و فضل د یوه کلام ساتونکې و او په ادبیاتو
کې یې یوه ممتاز ځانګړتیا درلوده، د ده د خوشبویه طرحو څخه هم
د فایده ډکې قصیدې او د معني ډک اشعارو او ادبیاتو څخه یادونه
کولی شو، ولې افسوس چې د خپل ګران عمر اوه شپېتمه ستنه یې
پای ته ونه رسولې او هېواد یې د خپلو ډېرو فایده او لېدنو باندې
خوشحاله نکړ...

(د ۱۲۹۴ ش کال د سنبلې شلمه د سراج الاخبار افغانیه د پنځم
کال اووه لسمه ګڼه د کابل چاپ).

دا وو هغه څه چې د سراج الاخبار د فکري حرکت د ټولنې څخه موږ
ته را پاتې دي او د لمر هغه مطلع ده چې د انګلیس د استعمار د
دسیسو په تورتم کې ډوبه شوه، ولې لکه څنګه چې زموږ په
راتلونکو بحثونو کې به روښانه شي، پنځه کاله وروسته د همدې
فکر په رڼا کې د لومړۍ مشروطیت حرکت رامنځته شو او د همدې
ټولنې لیکونکي د همدې حرکت په سر کې ودرېد چې د هېواد د
راتلونکو روڼ اندو د سیاسي افکارو د ټوکېدو لپاره ډېر ګټور و او
د عبرت ناکه داستان د اورېدو وړ دی چې:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها تعمیر کرد
ورنه این بزم خموشان هیچ غوغائی نداشت

سرور خان قندهاری الکوزایي په واکمنۍ متخلص د مشروطه غورځنگ د ټولنې رئیس و. هغه د جیبی د بنوونځي د جوړېدو څخه مخکې او مخکې له دې څخه چې ډاکټر عبدالغني افغانستان ته راشي، د مترقي افکارو څښتن و، او د خپلو نږدې دوستانو په کړۍ کې په شپو، شپو به د مشروطیت په بحثونو اخته و، د امیر جیب الله په عصر کې د سراج الاحکام د فتاوي د تالیف د ټولنې په نامه د عالمانو یوه ټولنه موجود وه، چې په هغی کې د بېلا بېلو درجو پنځوس تنه عالمان د شرعي احکامو په استخراج، تدقیق، ژباړنه او لیکلو مصروف و.

د دې ټولنې کار د لسو تنو پوهو عالمانو تر نظر او اهتمام لاندې تر سره کېده چې په دغو کسانو کې دا کسان شامل وو لکه:

گل اخندزاده احمدزی، مولوي عبدالروف اخندزاده قندهاری، د میرقاسم خان پلار یعنی سید غلام محمد، اغای چاریاغی، مولوي عبدالرزاق اخندزاده اندرې، مولوي احمدجان اخندزاده توی، ملا لا گل ارغندیوال او داسې نور.

د دغو کسانو زیاتره چې د امیر عبدالرحمن په وخت کې د علمي شهرت خاوندان و، د خپلو اصلي ځایونو څخه کابل ته رابلل شوي و چې د قاضي درجه یې درلوده، نسبتاً ځوانو عالمانو لکه، مولوي محمد سرور خان واکمن او مولوي قیام الدین خان نیازی د مفتي په درجه او تر دوی نورو د لږ عمر درلودونکو لکه، میرقاسم خان د لیکونکي (محرر) په درجه نیول شوي و... واکمن او میرقاسم خان

اخیستنه کړې ده هغه ټوله مې د خدای بخښلی میر قاسم خان په مقاله حواله ورکړې ده ځکه چې هغه رښتیا ویونکی، پخوانی، بې پری او محترم سړی و.

منورو او لیکوالو خلکو له جملې څخه و. چې دهبواد د اداري او قضا په تنظیم کې یې دافغان او انگلیس ددوهمې جگړې دویجاړۍ را وروسته پوره لاس درلوده لکه چې دقاضیانو د لارښوونې او دشرعي محکمو دتنظیم لپاره یې داساس القضاات کتاب چې ۱۳۶ قاعدې یې درلودې ولیکه چې په هغه وخت کې دوه ځله چاپ شو، (دوهم ځل چاپ یې په کابل کې په ۱۳۱۱ ق کال کې و). پداسي حال کې چې ددولتي اداراتو د تنظیم لپاره یې هم قواعدو دولتي په نامه کتاب چې ۶۳ فقرې یې درلودې مخکې په ۱۳۰۹ ق کال چې د ۱۸۹۱ م کال سره سمون خوري لیکلي او چاپ کړي و.

مولوي تاجر دپښتو او دري ژبې دښکلي کلام شاعر، دبدیعی صنایعو دبېلا بېلو ډولونو ددرلودونکو قصیدو او دغزلو ددیوان درلودونکې و، چې نوموړي په ۱۳۲۰ ق کال یا په ۱۹۰۲ م کال کې دسړ و دري رنځ په ناروغي اخته او مړ شو چې دهغې مړي په کندهار کې دصوفي صاحب دقبر په اړخ کې ښخ شوي دي. دمولوي تاجر ځوي، محمدسرور واکمن عالم، شاعر، روڼ اندی او داسلامي او ادبي علومو سره بلد و چې په ۱۳۲۳ ق کال کې یې لکه څنگه چې مولوستل دافغانستان دسراج الاخبار په ټولنه کې چې دلیکونکي (منشي) په توګه شمولیت درلوده.

خدای بخښلي میر قاسم خان چې د واکمن ملګري او هم عصره و داسې وویل^۳ په ۱۳۲۷ هـ. ق کال د صفری په ۱۶ مولوي محمد

^۳ د دې وینا د ماخذونو څخه یوه هم هغه مقاله ده چې د خدای بخښلی میر سید قاسم له خولې څخه لیکل شوې ده او په کاروان جریده کې په کابل کې د پښتونیار په قلم په ۱۸-۴-۱۳۵۱ ش کال کې خپره شوېده چې د نوموړي میر لمسی دی. په دې ټوله وینا کې په هغه ځای کې چې د دې مقالې څخه مې

په هغه وخت کې مرکه درلوده او هبله يې کوله چې بايد په هېواد کې يو لړ قوانين طرحه شي او د حکومت نظام دې د قوانينو پر بنسټ ټينګ شي.

دغه خلک سر بېره پردې چې عالم او روڼ اندی و، مترقي افکار يې هم درلودل... مولوي واصف په ۱۳۲۳ق کال کې د ښوونکي په توګه د جيبې په ښوونځي کې شامل شو، د ۱۳۲۵ق کال په شاوخوا کې و چې خپل بل ملګري مير قاسم خان يې هم ښوونځي ته تشويق کړ، او حتی نور ملګري يې هم په دغه ښوونځي کې د ښوونکو په توګه ومنل شول. په دې ځای کې فرصت ډېر ښه برابر او مساعدو. ترڅو دغه روڼ اندی سره يو ځای کېښي، او د مشروطيت، خلکو او حالاتو په اړوند افکار سره تبادله کړي.

د مشروطه غوښتونکو ځوانانو شمېر ډېرې درې سوه تنو ته رسیده، چې په کوچنيو بېلا بېلو جرګو (کړيو) باندې ويشل شوی و، په دغه هره جرګه کې يوه ډله هغه ملګری سره راټوليدل کوم چې هغوی يو له بل سره ښه پېژندل، دوی له خپل منع څخه يو منشي او رئيس ټاکه، د کوچنيو جرګو يو له بل سره اړيکې نه درلودې، ولې د دغو ټولو جرګو نمومې رئيس مولوي محمد سرور خان واصف و.

هغه د يوې لس کسيزې جرګې رئيس هم و، چې د هغوی زياتره ملګري د جيبې د ښوونځي ښوونکي و...^۴

^۴ د مير قاسم خان مقاله يعنې ليکنه.

د مير قاسم خان په وينا: " واصف هغه ښوونکی و چې د جيبې ښوونځي بيا د هغه په شان بل مثال پيدانکړ، هغه عالم و، هم اديب هم شاعر او هم ټکره او زړه ور و روڼ اندو څخه شمېرل کېده، هغه د ښه طبعي درلودنکی او ډېر حساس سړی و، او د درې ژبې د پخوانيو استادانو د قصيدو او شعرونو په زرګونو بيتونه يې په

روزيکه شود اذ السماء انفطرت
وندر پی ان اذا النجوم انکدرت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات
گویم! صنما ابای ذنب قتلت؟
راتلونکو ته څما دا سپارښتنه ده:
ترک مال و ترک جان و ترک سر
در ره مشروطه اول منزلست"

خدای بخښلی میر غلام محمد غبار ليکي: چې دغه کاغذ د عبدالهادي داوي سره دې او ماته يې د نقل د راکولو څخه ځان تير کړ يعنې رائي نکړه

ولې د دې ګرښو ليکونکي په خپله د خدای بخښلی داوی څخه اوريدلې و چې (هغه په دغه وخت کې ماشوم و چې دخپلي مور) اتکو سره يو ځای دواصف دفاتحي لپاره دهغوي کورته تللی و چې په هغه وخت کې يې دحتی د مشروطيت نوم نه پېژانده، لاکن دغه کاغذ يې دځواني او دسياسي شعور دکسبولو او يا تر لاسه کولو په

يادو ياد و. د پښتو ژبې ډېرې شوخي او ظرافيت اميزه لنډۍ يې په يادو زده وي، چې په غونډو او مجلسونو کې به يې د خپلو ملګرو سره زمزمه کولې. هغه د خپل ورر سعدالله، او د پلار د سرور ځوی، عبدالقيوم خان او د کاکا عبدالرحمن خان سره په شير پور کې بندې شو، او دوه ورځې وروسته دستې د شيرپور په تپه کې د توپ خولې ته وتړل شو او د سعدالله خان او عبدالقيوم خان سره يو ځای اعدام شو.

هغه وخت چې واصف يې په توپ پورې تړه نو هغه د کاغذ په يوه پاڼه وليکل: " په داسې حال کې چې په امتن بالله و ملائکته ... مې بشپړ ايمان درلود، د امير په حکم ووژل شوم.

^۵ د تاريخ تک لاره (۷۱۸) مخ

دحبیبې ښوونځۍ پکې و په یوه لویه خونه کې غونډه کړې وه چې په هغې کې د مشروطه غوښتونکو زیات شمیر غړو برخه اخستی وه، پدې غونډه کې چې ډاکټر غنی او ورونو یې برخه نه درلودله دامیر حبیب الله خان حضور ته دیوی عریضې د برابرولو وړاندیزو شو چې په هغې کې داسې لیکل شوي و: په ځینو هېوادونو کې خلک په زور، جبر او قهر سره حکومت دی ته.

"مجبور وي تر څو اداري نظام د ملت دارزو تابع کړي، او مشروطه او قانوني شکل ورته ورکړي، په ځینو نورو هېوادونو کې روڼ اندي پادشاه په خپل نوښت او د خیر په نیت سره په هېواد کې د مشروطیت اصول او قوانین نافذ وي. ددې لپاره چې سراج الملتیه والدین پوه او ترقی غوښتونکي پادشاه دي. لکه څنگه چې دحبیبې او حربې ښوونځیو جوړول، دسراج الاخبار خپرول د کتابونو چاپول، د عصری مطبعی راوړل دنوو ودانیو جوړول او داسې نور د شاهانه ذات د مهرباني او پاملرنې د هېواد د ترقی او پرمختیا ښکارندوی دی. نو هیله او ارزو کېږي چې د هېواد د حکومت جاري چارې هم د مشروطه قوانینو پر بنسټ ټینګې کړي، ترڅو د په خپل سر او داسلامی مقرراتو پر خلاف د احکامو څخه مخنیوي وشي، او خلک د قانون دسلطې او د مشروطیت د نظام لاندې سوکاله ژوندانه ته ورنږدې شي." دا عریضه د پروفیسر غلام محمد خان چمنګي پواسطه جلال اباد ته یوړل شوه او دامیر حضور ته وړاندې شوه، اگر چې دغه پادشاه په لومړۍ سر کې د مشروطه غوښتونکو مرام ته په بده سترګه نه کتل، لاکن ښایې چې ددربار ځینو مفتدینو او چاپلوسو مرتجعینو موضوع ورته ډیره مبالغه امیز ښکاره کړي وي، او دیو شمیر هېواد غوښتونکو پاک مرام یې په درسته توګه نه وي

وخت د واصف دپخوانیو خپلوانو سره لیدلی و. "دکلام پای لکه څنگه چې ما ددې کرښو لیکونکي لیدلی دي: دمولوی واصف دترور ځوي یار محمد دغلام حیدر خان ځوی په ۱۳۱۰ هـ ش کال کې په کندهار کې دپولیسو سر ما مور و او هغه ویل چې دکاګا ځوی اخیرني لیک یې موجود دي، ولی وخت پیدانشو چې هغه لیکنه لیدل شوی وای او نوموړی یار محمد په داسې حال کې چې د ارزگان په ګریو کې ولسوال و په ۱۳۱۶ ش کال کې مړ شو.

نو په همدې ترتیب هغه ازادي غوښتونکی انسان دخپل ورور او د ترور دځوی سره یو ځای خپل سرونه د هېواد دموکراسۍ او د مشروطه غوښتنې د لومړي غورځنګ لپاره قرباني کړل، او عبدالهادی داوی دهغه په برخه کې داسې ویلی و:

محب قوم وفدای دین جزاه الله

که ماندست مشروطه راقوام واساس

دمیر قاسم خان په وینا: "خدای بخښلي واصف لومړني قافله سالار و چې د مشروطیت غوښتنی کاروان یې دخپل سر په بیه په لاره واچوه، هیڅ نیالګی په یوه ورځ کې هم میوه او ثمره نده ورکړې که هغه نیالګی کیناوه نو اوس یې پاتی کسان دشمرې څخه ګټه اخلي، د لومړۍ مشروطیت با درایسته او روڼ اندو ځوانانو دخپلو هېوادوالو دموکراسۍ د حقوقو دلاسته راوړلو لپاره لومړۍ ډیوه بله کړه."^۶

خدای بخښلی میر قاسم خان له دی وروسته وایي:

"د مشروطه غوښتنې لوی مشر خدای بخښلی مولوی محمد سرور خان په ۱۳۲۷ ق کال کې د مهمانخاني د باغ چې په هغه وخت کې

^۶ د میر قاسم خان همدغه لیکنه.

درک کړي، نو امر يې وکړ چې ددغه غورځنگ څلورتنه دي په هم هغه ځای کې اعدام کړي، دغه سرتېري او تکړه ځوانان عبارت و له : غلام بچه لعل محمد خان، غلام بچه جوهر شاه، دسرور خان پروانی ځوی محمد عثمان خان او محمد ايوب خان پوپل زايي کندهاري.

مير قاسم خان زياتوي:

"امير مخکې له دې چې دهغوي داعدام احکام صادر کړي، دغه دوه تنه غلام بچه گان يې ددرباريانو په مخکې دبدو ويلو لاندي ونېول او پوښتنه يې تري وکړه چې: ولي مو ددغو ډيرو زياتو نعمتونو او ډيرو عزتو سره سره په نمک حرامي او دنعمت په کفران لاس پوري کړ؟ دغو زړه ورو ځوانانو په خاصه توگه جوهر شاه د غوربندي، دوېري د ډيرکم احساس پرته دخلکو په برخه کې دحکومتی مقاماتو دې پروايي او دهغو مظالمو څخه چې ددولت عمالو دهېواد په ټولو برخو کې کول، يو يو ورته په گوته کړل، او دغه دواړه زړه ورځوانان په هم هغه مجلس کې دتفنگچې په ډزو سره مړه شول او ځانونه يې حق ته وسپارل." ^۷ او دحال په ژبه يې ويل:

به ملک جم ندهم مصرع نظيري را
هر انکه کڅ ته نشد از قبيله مانيس

مولوي واصف ليکوال، ژباړونکي او تکړه شاعر و، او د هغه د ژباړي د اشارو څخه د(تاريخ ادرپسپاني، حموديان وموحدين) (افريقای شمالي) چې له عربي څخه په دری ژباړل شويدي او دهغی خطی نسخه د کابل په ملی ارشيف کې شته يادونه کولې شو.

^۷ د مير قاسم خان ليکنه.

دده د کلام د نموني په توگه يوه پارچه ښکلي شعر دې چې دفيصده مرحيه ووعظيه په عنوان د سراج الاخبار افغانستان په لومړۍ گڼه کې په ۱۳۲۳ ق کال کې خپور شوې دی او د هغې يوه نسخه ددې کرښو د ليکونکي په کورنۍ کتابتون کې پاتي وه چې اوس دکابل په ملی ارشيف کې خوندي ده او دلته کې مټ رانقليرې تر څو په راتلونکي کې دڅيړونکو په واک کې وي.

قصيده

د مرحيه ووعظيه طبرغاد فصاحت وبلاغت نشان محمد سرور خان
قندهاري المتخلص بواصف.

به حمد الله که اثار رحمت های یزدانی
خدایو دادگر شد مر بنای عدل رابانی
لوی دین بعهده اش اسمان ستا گشت درعالم
که از رفعت زند صد طعنه رابر چرخ کیوانی
رواج حکمت ایمانیان آمد که از رشک
به خاک تیره یکسان گشت حکمت های یونانی
فزوغ جوهر دانش، خرو بگرفت عالم را
سواد جهل شد از لوحه جان جهان فانی
فزود از پرتو دین، لمعه انوا دانش را
زدود از چهره مرآت دهر اثار ظلمانی
مدارس را که بد پیرایه دولت مشید شد
مساجد را که بد زیب طرا ز دین شدش بانی
معارف را رواجی داد در اسلام نیکوتر
حقایق را اساس ماند محکم در جهان بانی

پی ترویج ان ارشاد فرمود از سر حکمت
 که عالم را شود حاصل از آن طرز جهاننداری
 بنور ان جرینده کش سراج اخبار نام امد
 همیndon دیده جانی جهان گردید نورانی
 منافع را بود مظهر به نتایج پرورد در بر
 د رخت فیضش ارد بر، همه پندو زیاندانی
 همه حالات عالم اندر ان پیدا چو جام جسم
 ویا اینی اسکندر، از فرو درخشانی
 کس کاین گلستان بخرد ان را کرد گلچینی
 اگر خود طفل باشد، سر کند مشق سخنرانی
 بشارت باد اهل فضل ودانش را ازین مژده
 که باغ بخردی را امد اکنون ز وقت ریانی
 یکی ایعالم ایمان، نگاهی کن به کیهان بر
 روان بیدار دار از نشئه خواب گرانجانی
 یکی با دیده عبرت بین اقوام دینارا
 که از غیرت همی گردد ذهول از دامن افشانی
 بیال از پستی سستی، باوج پاییه بنیش
 گرایان شو سوی جمیعت از ملک پریشانی
 بین اضااف عالم را تر قیهای پی در پی
 چه نمساو فرساو چه جرمانی چه جاپانی
 کسی کز دوحه تهذیب، بار کام دل چیند
 به گیتی فایق اید از همه اقرا انسانی
 نگرا قلیم جا پا نرا که به ان فترت قطرت
 چسان بر اوج رفعت کرد بنیاد پرافشانی

اروپا فخر کردی بر جهان در سبقت و اکنون
 زرسم ایشیا افتاد در گرداب حیرانی
 نه تنها یورپ از اوضاع شان افتاد در حیرت
 که محو خوشستن شد ایشان زین رسم جاپانی
 قدم در عرصه جهد و مروت مان وجهدی کن
 که از قیدو ساوس رخس همت را برون رانی
 نهال دین و دولت را به همت ایاری ده
 که ارد میوه افضال و رحمت های یزدانی
 بجوش غیرت دین، پختگی می بایدت حاصل
 که تازین عالم خامی کمیت عزم بجهانی
 به صدق خاطر، امدادی بده اخوانی دینی را
 بشوی از لوح دل، زنگار تسویلات نفسانی
 هدایت بخشد ایزد هر کرا در راه دین کوشد
 ثبوتی دارد این معنی باستدلال قرانی
 خوشا حال کسی کاندر غریبی یار دین باشد
 کند صرف مروت در ترقی های ایمانی
 تکلف بر طرف، نی در پی تزیین الفاظم
 چو معنی راستان گویم چه عبرانی چه سریانی
 نگویم اینکه سحبانم، ولیکن اینقدر دانم
 که همچون شاعران دون، نیم در خال و خط فانی
 سخن از بهر دین گویم، زحق اعلای دین جویم
 ره تو به همی پویم، بسر زالوده دامانی
 خداوندا بذات پاک و اوصاف جمیل خود
 بقرب حضرت شاه رسل ان شمع ایمانی

يکې بر حال این پژمردگان از فیض خود رحمی که بس در مانده ایم از سورت اغوای افسانی نظامی بخش سلک رشته دین پیمبرا قوامی ملت مارا از رحمت دار ارزانی عطا کن دولت اسلام را از فضل خود رونق بنور معرفت شمع دیانت ساز نورانی شاهان ملت اسلام کاکنونند در گیتی بده توفیق شان در قوت دین مسلمانان خصوص انخسرو عادل دیانت خوی دریادی که باشد همیش مصروف تاییدات ایمانی سراج ملت و دین، شهریار عادل و باذل که روشن شد ز عدل و جود او کیش مسلمانان چون مصروفست یا رب همتش در رفعت دینت بحفظ خویش کن ز افات کیهانش نگهبانی سخن کوتاه باید (واصف) در رسم دانایان که تطویل کلام ارد ملال طبع انسانی^۸

(د افغانستان د سراج الاخبار ۳۶ مخ د ۱۳۲۳ ق کال د ذیلقيدي ۱۵ د ۱۹۰۶ م کال د جنوري ۱۱ د لومړي کال لومړی عدد)
د واصف کندهاری د کورنۍ څخه د مشروطیت قربانیان:

^۸ دغه قصیده د بلاغی موازینو سره سم، پرته له ایکا (شایگان) نور هېڅ عیب نلري.

لکه څنگه چې ورته مخکې په لنډ ډول اشاره وشوه د واصف له کورنۍ څخه څو تنو د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې لاس درلوده چې په لاندې ډول معرفي کېږي:

۱. د مولوي احمد جان تاجر خوی د مولوي واصف ورور سعدالله خان الکوزائي چې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې ونېول شو په هغه ورځ چې واصف يې واژه هغه يې دده سره يو ځای د توپ خولي ته وتاړه او د لومړي مشروطیت درښتینو غړو څخه و.
۲. د احمد جان تاجر کاکا دنور محمد خوی د محمد لمسی اود محمد عظیم کړوسی عبدالقيوم خان الکوزائي کندهاری دی چې دکابل د گډرک مامور دی چې د واصف سره يو ځای په توپ والوزول شو يو ورور يې عبدالخالق نومي يو باسواده سپری و چې د ۱۳۰۹ کال په حدودو کې په کندهار کې اوسیده.
۳. د واصف کاکا عبدالرحمن خان چې د ۱۳۲۷ ق صفری په میاشت کې په کابل کې بندي شو او د شیرپور په جیل کې مړ شو. ددې کورنۍ هغه غړي چې په امانیه دوره کې اوسیدل، ټول بيدار داماني دوري موييد دپوهی او مصارف دخپريدو طرفدار او دازادی غوښتلو د افکارو لرونکي و.

(۴)

دمشروطه غوښتونکو په لومړي ډلې مهم غړي د افغانستان دمشروطه غوښتونکو په لومړي ټولنه کې دډاکتر عبدالغنی په مشرۍ دهندې ښوونکو يو کوچني فراکسيون موجود و، چې ځان يې داسلام يا "دهېواد نه قربانيدونکي" بللی دي، او

دایو تاریخی ډوله نوم دی. دهغه کال راهیسی چې دغه فراکسیون جوړ شوي دي او حکماتو د جعل په حساب دهبواد یا ملت څخه ځان قربانیدونکي په ۱۳۲۶ هـ ق کال کې دي چې دهغی شرحه به وروسته راشي.

ولي دافغانانو ټولنې ځانونه (اخوان افغاني) نومول او دغه نوم ما ددې کرښو لیکونکي ددې ټولنې دڅو تنو غړو څخه اوریدلې دي لکه، دخدای بخښلو عبدالعزیز کندهاری او عبدالجلال خان کندهاری او تاج محمد خان بلوڅ پغمانی، اخوان افغاني تر هغه ځایه چې ما پېژندلي دي، دا لاندی کسان دي: چې دگوند په راس کې واقع و او د ډیرو فعالیتونو مصدر شوی او یا بندیان شوی دي اگر چې دهغی د عادي غړو شمیر سلگونو تنو ته رسیدله.

۱ - خدای بخښلی میر قاسم خان:

لکه څنگه چې ولیدل شول هغه د ځوانی په وخت کې واصف سره یو ځای دسراج الاحکام دتالیف په ډله کې محرر (لیکونکی) و. ددې لپاره چې پلار یې سید غلام محمد چهارباغی (نعمانی) دوخت دنامتو او شهورو علماو او روحانیونو او د امیر عبدالرحمن خان دکورنۍ استاد و، هغه دپوهی، علم او ادب په چاپریال کې وروزل شو، په عربی ژبه د اسلامی مروجہ علومو سره اشنا او بلد شو او د حبیبی په ښوونځی کې ښوونکی و، چې په همدغه ځای کې د وخت د روڼ اندو په کړی او دمولوي واصف د اندیوالانو په ډله کې داخل شو، او دمولوي واصف تر ریاست لاندی دمشروطه غوښتونکو دیوی جرگی منشی و چې په هېواد کې یې د مترقی افکارو او علمی مقام تر لاسه کړ، تر څو چې د لومړی مشروطیت په وخت کې دمشروطه غوښتونکو په ډله کې په شیر پور کې بندی شو، ولي څو

کاله وروسته دخپل پلار دهغه علمی مقام په نسبت چې امیر حبیب الله خان هغه ته دقدر او احترام په سترگه کتلی هغه د بند څخه خوشي کړای شو.^۹

میر قاسم خان په امانی عصر کې ددربار د نزدی خلکو څخه شو او کله چې د هېواد دازادی څخه وروسته دمشروطه غوښتونکو دټولنی غړو دهبواد دټولو چارواگی په لاس کې واخیستی او امان الله خان چې ددوې غړی و پر شاهي تخت کینښاست، میر قاسم خان دیوه وخت لپاره دامان افغانی دجریدي مدیر و (۱۳۰۰ - ۱۳۰۵ ش) وروسته دا دشاهی دربار سر منشی شو چې دغی دندی یې د ۱۳۰۶ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی او د امانی رژیم تر ړنگېدو پوري دوام درلوده، او دسقاو دځوی دارو دوړ په وخت کې په گوښه توب کې و، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې یعنی د محمد نادرشاه پلاس دکابل دفتحی وروسته دپوهنې وزارت معین وټاکل شو، څرنگه چې د امانی لیسې یعنی (نجات) دلیسی دزده کوونکو څخه یوه تن عبدالخالق د ۱۳۱۲ ش کال دعقرب یا لړم دمیاشتي په ۱۶ نېټه یعنی د ۱۹۳۳ م کال دنومبر په ۸ نېټه محمد نادرشاه ددلکشا دمانۍ په چمن کې دتفنگچې په ډزو سره وواژه، په همدغه ورځ میر قاسم خان هم ددې پېښي دنورو محرکینو په ډله کې بندی او په اعدام محکوم شو، هغه د ۱۳۱۲ ش کال دقوس یالیندی دمیاشتي په ۲۶ نېټه د نوموړی دقاتل سره یو ځای د دهمزنگ دجیل تر څنگ د اعدام ځای ته یوړل شو کله چې د دار دخړولو پړی دده په مړی وتړل شو، پدغه وخت کې دده د زده کوونکو څخه یوه تن چې دوخت دبهرنېوچارو وزیر و دگل محمد خان ذکر یا ځوی

^۹ د میر مقاله

سردار فیض محمد خان پنه منډه منډه دنوموړی دېڅېښی فرمان دمحمد ظاهر شاه له طرفه دهغه وژني ځای ته ورساوه او په دغه معجزه ایسا حالت سره دوژني څخه وژغورل شو، لاکن د ارگ په جیل کې یې (۱۶) کاله په بند کې تېر کړل، ترڅو چې ۱۳۲۸ش کال یعنې ۱۹۴۹م کال کې ازاد شو او په ۱۳۲۹ش کال کې د سردار شاه محمودخان په کابینه کې د عدلیې د وزیر په توگه وټاکل شو او د دغه رژیم له منځه تللو پورې یعنې ۱۳۳۲ش کال پورې پر دغه چوکۍ پاتې شو.

دغه پوهه او انتقاد کوونکی شخصیت چې د لهجې صراحت او د ازادی غوښتنو او روڼ اندې صفتونه او څه اندازه علم او سواد یې درلوده، د زوروالۍ په وخت کې د ۱۳۵۷ش کال د حوت یعنې د کب د میاشتې ۲۲ نېټه د سه شنبې په ورځ په کابل کې له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې، چې د افغانستان د روڼ اندۍ، زده کړې او لیکوالۍ په تاریخ کې نیک او ښه نوم لرې، سره له دې چې لوړو مقامونو او چوکيو ته ورسید لاکن خپل د ازادی غوښتنو، انتقاد کولو یا گوته نیولو او د استادۍ منزلت یې له لاسه ورنکړ روح دې ښاد وي:

هغه خپل د هیجانه ډگ ژوند داستان یوه ورځ په دې بیت کې داسې خلاصه کاوه:

عشق شور انگیز مارا برسد گوئی تر برد
بر تلاش خود چه مینازم که ره سوی تو برد

د میر قاسم خان د اثارو څخه د ده یو شمېر هغه لیکنې یا مقالې دي چې د امان افغان د مدیریت په وخت کې یې په هغه جریده کې

لیکلې دي چې په دینې، ټولنیزو او قانوني مسایلو کې د ده د مطالعاتو د ژوروالی اندازه ترې ښه معلومېږي، د حبیبې په مدرسه او استقلال په ښوونځي کې یې د استادۍ په دورو کې یې ډېر شاگردان او ځوانان د هېواد پالنې، د فکر په ازادی او ټولنیز انتقاد په روځیه وروزل او د ژوند تر اخیره یې د لارښوونکي مقام له لاسه ورنکړ.

خدای بخښلی میر قاسم خان د مشروطه غوښتني د لومړي ټولنې د مهمو غړو څخه یو شمېر یې داسې معرفي کوي:

۱. لاندې د هغه شمېر باخبره او پوهو زامنو نومونه وړاندې کوم چې په هغه غورځنگ کې یې گډون درلوده، تر څو ښاغلي لوستونکي په ښه دقت سره د هغوی شخصیت تر څېړنې لاندې ونیسې او خپله قضاوت وکړي چې مشروطه غورځنگ د هغوی د خپل فکر زاده او ذاتي نبوغ ونه د پریو تلقین، ایا د دې خبرې ځای شته یا دا خبره په ځای ده چې دغه راز وتلې او ښاغلي شخصیتونو د سر غوښتونکو د ډلې خطاب وکړو؟
۲. د وتلی عالم مولوي عبدالروف اخندزاده کندهاری دوه تنه زامن چې هر یو یې په خپل وار د تکړه علماو څخه و یعنې مولوي عبدالواسع اخندزاده او مولوي عبدالرب اخندزاده، دوي سربېره پر علمیت خطیبان او زړه ور خلک و، چې د مشروطه غوښتنې په غورځنگ کې په شیرپور کې بندیان شول، مگر امیر حبیب الله خان د هغه د پلار علمی درجې ته داحترام اود رنای په دود دوي دواړه دخو میاشتو وروسته وبخښل، هغوی هم د مشروطه غوښتونکو دیوي ډلې مشري په غاړه درلوده، د جمعی په ورځو ډیل خشتی په جومات کې

لرونکو مجاهدینو څخه و، دغازي امان الله خان د پر تخت کښناستلو څخه وروسته کابل ته راوغوښتل شو، او دترکي متخصصینو بدرین بیګ^{۱۱}

سره یوځای یې د قوانینو او شورا په اداره کې یې د قوانینو د ترتیب او د محمدی (ص) د شریعت سره دهغي دتطبیق چاری یې پر مخ بیولې، لکه چې د اکثر و مشهوره قوانینو د ۱۲۹۹ ش کال څخه راوړوسته دپادشاه د لاسلیک سره یوځای د خادم العلماء محمد عبدالواسع کندهاری لاسلیک هم لیدل کېږي، هغه پدی دوره کې دقاضیانو او حکامو دښوونځیو په جوړولو کې هم ډیر کوښښ وکړ او د هغوي دشرعیاتو استاد و، ۱۳۰۰ ش کال او په ۱۳۰۱ ش کال د لړم په میاشت یې د ۱۹۱۱ م کال په اکتوبر کې دکابل دارگ په شمالي برج کې دمولوي عبدالواسع په ریاست پښتو مرکه پرانستل شوه، او دیوازنی پښتو او پښتو پښویه (گرامر) دکتاب په خپرولو یې لاس پوري کړ، له دې وروسته د ۱۳۰۲ ش کال د لړم په میاشت کې دمحمکوريس و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش کال په شاوخوا کې د شرح اولو الامر دوینا دکولو پربنسټ او د امان الله خان ددرباریانو په دسیسه دکابل په کوتوالی کې دیوه کال لپاره بندي پاتې شو، کله چې خلاص شو، کندهار ته ولاړ او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوړ کې یې دسقاو د ځوی په مقابل کې د امیر امان الله خان په طرفداري شرعي فتوا صادره کړه، ولي کله چې د ۱۳۰۸ ش کال دجوزا په میاشت کې د بچه سقاو لښکر و کندهار ونیوه، نوموړی

^{۱۱} وفات په کابل کې د ۱۳۰۲ هـ ش کال د ثور په ۱۵ نیټه.

دلمونځ کوونکو ګڼه ګوڼه زیاته وي، په یو له دغو ورځو کې د مولوي عبدالواسع اخند زاده په داسي حال کې چې په منبر کې د فصاحت او بلاغت نه ډکه موعظه خلکو ته اوروله، دا ایت شریف یې ولوست اطيعوالله واطيعوالرسول واولوالامر منکم، ددې ایت په تفسیر کې یې خلکو ته وویل: ای خلکو درون اندو او روښانه علماو څخه اطاعت وکړی، ځکه چې موږ پوه لرو، چې څرنگه خلک دخیر، نیکی او سولی لاری ته راوبولو، او د فحشا منکرو او بدو لارو څخه یې وساتو، هغه وخت چې اعلحضرت امان الله خان غازی هغه خپل حضور ته راوغوښت او غوښتل یې چې هغه وویروي. مولوي صاحب په هماغه اخلاقی زړه ورتوب سره چې دده عادت وو، دخپلی موعظی څخه یې په د لایلو سره د فاع وکړه او نوموړی اعلحضرت یې قانع کړه.^{۱۰}

هغه څه چې خدای بخښلی میر قاسم خان ددغو دواړو وروڼو په هکله ویلي و په پورته ډول راوړل شول، او زه یې په لاندینو کرښو کې نور هم ښه درېژنم:

ددې دواړو وروڼو پلار مولوي عبدالروف مو دسراج الاخبار افغانستان دټولنې په بحث کې وپژانده او لوی ځوی یې مولوي عبدالواسع لکه څنگه چې میر قاسم خان ویلي، پوه او لوی عالم و، چې زیږیدنه یې په کندهار کې د ۱۲۹۰ ق کال په شاوخوا کې وه، نوموړي د امیر حبیب الله خان د امارت په وروستیو وختو کې دکندهار د لومړنیو ښوونځیو ستر رشته دار او دازادي دجهاد دبیرغ

خوا له منځه ولاړه، د هغې انگلیسي ژباړه د پښتو مرکې غړی عبدالرهاب کاموی کړې وه په ۱۳۰۰ ش کال.

۵. د دینیاتو اساس عنوان د قرانې اسلامي فلسفې په تعلیمي مضمون کې د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۶. د خدای پېژندنې رساله چې د اسماء الحسنی پر معانیو مشتمله ده کوچنۍ قطع د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۸. په پښتو ژبه د تعاون منظومه د کابل چاپ په ۱۳۶۲ ش کال کې.
۳. مولوي عبدالرب:

د مولوي عبدالروف دوهم ځوی دی چې په کندهار کې په ۱۳۵۹ ق کال کې وزېږېد، او په اسلامي علومو او عربي ژبه کې يې خپلې علمي زده کړې د خپل پلار په مخکې بشپړې کړې. او د امير حبيب الله خان په عصر کې د حبيبي مدرسي د اسلامي فلسفې د دینیاتو استاد و او په شاهي مدرسه کې يې هم تدریس کاوه او د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې بندي شو، ولې له خلاصیدو څخه وروسته د ښوونځیو په جوړولو او د نوی پوهنې په پراختیا کې يې پوره لاس درلوده د پوهنې د شورا غړي او د کابل د لومړنیو ښوونځیو او دارالمعلمین مدیر و، (۱۳۳۰ ق کال په شاوخوا کې). هغه یو له هغو لیکوالو څخه دی چې د محمود طرزي په سراج الاخبار کې يې دیني مضامین په اسلامي فلسفه کې د څېړنې په نوی سبک سره خپرول. کله چې پلار يې مولوي عبدالروف په ۱۳۳۳ ق کال کې مړ شو هغه د امیر په دربار کې د چرمنورد ملا) په توگه ډېر شهرت پیدا کړ او د امیر سره په وروستی سفر کې چې د

يې د اماني دوري دنظامنامو دترتیبولو په جرم زنځیر او زولانه کابل ته راواستوه، کله چې دسقاو ځوی د هغه څخه د فتوا د صادرولو علت و پوښته، هغه په ډېر جرات او رشادت سره ورته وویل: د دې لپاره چې تاسو د سلطنت غصب کوونکی او قطاع الطريق (شوکار، لارې وهونکی) یاستې، نو باید شرعا په قطع په محکوم شئ! بچه سقاو د دې خبرې په اوریدو سره په قهر شو او د دی د وژلو امر يې ورکړ او د کابل په شیرپور کې د توپ خولې ته وتړل شو، (د ۱۳۰۸ ش کال د جوزا میاشت). د ده د ډېرو مهمو تالیفاتو څخه یو هم دوه ټوکه د تمسک القفات کتاب دی چې د هغې لومړۍ ټوک د حقوقو څخه بحث کوي او دوهمه برخه يې د جزا د احکامو درلودونکی ده (د ۱۱۱۳ مادو درلودونکی په ۱۳۰۰ ش کال کې د کابل چاپ).

۲. د قران د نزول په فلسفه کې اسلامي حکمت او د پیغمبر ص د بعثت اهداف او اسلامي دین او دنیوي مباني د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الثاني ۲۴ او له دوهمه برخه، چې د هغې یوه خطي نسخه د کابل په ملي ارشیف کې موجوده ده، ۷/۲۸ نمبر.
۳. اسلامي حکومت: د اسلام له نظره د حکومت د تشکیلاتو او اداري په برخه کې، چې د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور کې د هغې خطي نسخه له منځه ولاړه، هغه د اسلامي حکومت په پای کې وایي: د اسلامي حکومت په نامه جلا رساله هم لیکل شویده

۴. په دري، پښتو او انگلیسي ژبو د سوره فاتحي او بقري تفسیر (چې خطي نسخه يې د دې کرښو د لیکونکي سره وه، چې په ۱۳۳۹ ش کال کې په کراچی کې د پاکستان د پولیسو له

۲. دینیات په څلورو ټوکو کې د کابل چاپ د لومړنۍ ښوونځۍ د څلورم ټولګیو لپاره یعنې د اول څخه تر څلورم ټولګی پورې.
 ۳. سراج الاتفات، خطې نسخه د کابل په ملي ارشیف کې.
 ۴. رساله اطاعت او لوالمر د کابل چاپ.
 ۵. مقدمه فلسفه اسلامیه (خطې).
 ۶. سراج السیر در سیر نبوی (ص) د لاهور چاپ د منځنیو ښوونځیو لپاره.
 ۷. د اسلامي فلسفې او تفسیر په هکله په سراج الاخبار کې بېلا بېلې مقالې.
 ۸. سراج الفقه په دوو ټوکو کې د کابل چاپ ۱۳۳۱ ق کال.
 - ۴- مولوي غلام محي الدين افغان:
- اصلا د کندهار د جمریانې د قوم څخه و او د حبیبې په مدرسه کې ښوونکی و، د هغه کورنۍ په پېښور کې اوسیدله، او د میوند دفاتح د سردار محمد ایوب خان د هېواد څخه د شړل شوې ډلې څخه و هغه د هند په کالجونو کې تحصیل وکړ او د ۱۳۲۴ ق کال په شاوخوا کې بېرته خپل هېواد ته راستون شو هغه مجرد، ازاد او خوش مشرې سړی و، چې د کابل د شور بازار د پېښوریانو په سرای کې اوسېده، ملګری یې همیشه د هغه په کوټه کې راټولېدل، چې د کلوب بڼه یې ځانته غوره کړې وه، په هغه ځای کې یې دیګچه پخوله او سطرنج یې کاوه، او کله، کله به یې علمې، ادبې او سیاسي بحثونه سره کول^{۱۲} افغان د سراج الاخبار د لیکوالو او د پښتو شاعرانو څخه هغه یو تن دی چې د محمود طرزي سره ملګری

^{۱۲} د میر مقه یا لیکنه.

لغمان په کله گوش کې ووژل شو په ۱۳۳۷ ق کال د جمادی الاول په ۱۸ چې د ۱۹۱۹ م کال د فبروري د ۲۱ سره سمون خوري د پنجشنبې په شپه او هغه هم په جلال اباد کې په همدغه شپه د محرقې په تبه (وچکۍ) او ترسام سره و مړ او په همدغه ځای کې ښخ، کړای شو.

د امان افغان جريدې په خپله لومړنۍ گڼه کې چې په ۱۲۹۸ ش کال د حمل په ۲۳ نېټه چې د ۱۹۱۹ م کال د اپريل د ۱۲ سره سمون خوري خپر شوی. د خدای بخښلی عبدالهادي د اويې په قلم داسې ليکلي چې د هغه د شخصيت ښه پېژندونکی دی:

"د کابل د لومړنيو ښوونځيو او دارالمعلمين مدير او د شهيد اعلحضرت د حضور ملا د قدر وړ جناب مولوي عبدالرب خان چې د حبیبې په ښوونځي او نورو لومړنيو ښوونځيو کې يې د قدر وړ خدمتونه کړي و په جلال اباد کې د وچکۍ په ناروغۍ اخته او په پای کې پر شام شوې او د حق د رحمت سره يو ځای شو... په حقيقت کې يوه لويه علمي ضايعه وه... چې د ده په له منځه تلو سره د شريعت د رياست مقام په هېواد کې خالي پاتې شو... د ده پاتې کسانو ته تفريته او ډاډگېرته ورکوم... (امان افغاني ۱۰ مخ لومړی گڼه د ۱۲۹۸ ش کال د حمل يا وري ۲۲ د کابل چاپ).

د مولوي عبدالرب تاليفات زياتره درسي کتابونه دي چې د بيت العلوم حبيبه او نورو ښوونځيو کې د تدريس لپاره په دري ژبه ليکل او چاپ شويدي. لکه:

۱. سراج العقاید د کابل چاپ د لومړنۍ ښوونځي د پنځم ټولګی لپاره.

کال د اسد یازمري په دولسمه دچا رشنې په ورځ په کابل کې مړ شو او خپل ټول عمر يې په مجردی کې تیر کړ، دده دهمدغه محفل ملگرو او پالونکو دده جنازه په ډیره خواشینی او احترام سره واخستله او دشهدای صالحین په عمومی هدیره کې يې خاورو ته وسپارله، او دده دقبر لوحه دلومړي ځل لپاره په پښتو ژبه دده د شخصیت دپېژندنې کتبیې ولیکل شوه چې دهغي متن دادی:

"مولوي غلام محی الدین افغان په قندهار کې متولد شو او هلته يې دیني تعلیم حاصل کړ. پس په معیت د سرداریو بخان په راولپنډۍ او لاهور کې يې دفرار په حالت کې له انگریزي مکتبو څخه جدید تعلیم واخیست. چې بېرته کابل ته راغی. دامیر حبیب الله خان په عهد دمکاتیب ابتدائیو ممتحن مقرر شو، پس له خدمت دڅوارلسو کالو دمصارف، دامیر امان الله خان غازی په روشن دوران کې مدیر ددارالمعلمین شو، او هغه خیالات او ارادی داصلاح او ترقی دملت چې ددولس کاله پخوايې په مجلس دجان نشا ران اسلام کې معاهده کړي وي، دظل الهي تر سیوری لاندې په خپله ثمر ته ورسید. په اکیف مطمئن او راضی دعباد الله په خدمت کې داخل، په اجل دوباي هیفه وپروردگار ته راجع و. او هغه دټولو خښتن په جنت کې داخل کړ.

چې په یار پسي تر ځان او جهان تېروي

څوک کولې شې داهسي مشقعت

دوعا د(خوان افغان) په یاد دهغه دوطن دوستي او وفا له زړه خپړی. دشپیتو کالو دصلاح او تجرد او ځوانی په ژوند کې ملگری د ځوانمردانو، اهل او صالح دهر مشرب و، چې ټول يې امرزش غواړي.

و او همیشه به يې قلمې همکارې ورسره کوله او محمود طرزي د سراج الاخبار په یوه گڼه کې د ده په برخه کې داسې لیکلې و:

"يو عالم د افغاني علم، افغاني نژاد او زموږ د هېوادني ژبې سره جناب مولوي غلام محی الدین افغان دې چې د دارالمعلمین د مدرسې مشر دی چې په ختيځو ژبو يعني پښتو، فارسي او عربي سربېره د هندوستان په بېلا بېلو ژبو لکه اردو، گورمکهي ساستري، سنسکريټ او نورو ژبو باندې تر هغه حده پوهېده چې ژباړه يې پرې کولی شوه.

"د معرکه مذهب وساینس" کتاب چې جناب محترم شيخ شبلي نعماني هغه په اردو ژبه ژباړلی دی، دغه زموږ افغاني پوهه شخص په فارسي ژبه ژباړلی دی...^{۱۳} افغان په لومړي مشروطیت کې په ۱۳۲۷ ق کال کې بندي شو او دیوه څه وخت څخه وروسته ازاد شو، ددارالمعلمین مدیر، ملت دوست، شاعر او ادیب سړي و،^{۱۴} چې پښتو اشعار او فارسي مقالې يې په سراج الاخبار کې خپريدلي.

افغان پالونکی او گران شخصیت درلوده او همیشه د روڼ اندو ملگرو او دافغان ځوانانو د را ټولېدو ځای و دهغه څخه به يې څه زده کول او هم به يې ورڅخه څه اوریدل، لکه څنگه چې د ۱۳۰۰ ش

^{۱۳} محمود طرزي مقالې ۶۲۵ دکابل چاپ ۱۳۵۹ ش کال. پدې ځای کې خدای بخښلي محمود طرزي سهوه شويدي دمعرکه مذهب او ساینس دکتاب اردو ژباړه دلاهور د زميندار مدیر او دشلمی پيړۍ دلومړۍ نیمایې کې د هند د مسلمانو دیوه مشر مولانا ظفر علي خان ده چې په هغه وخت کې په هند کې چاپ شوې دې او دا دولسم دراپر دائر ژباړه ده چې نوموړی یوتن امریکایي مورخ او مولف دي،
^{۱۴} مولوي محمد حسین: په اردو ژبه دافغانستان انقلاب (۹۲) دجالندر چاپ ۱۳۰۹ ش کال.

بروز مرگ که يوم وصال يا رانيست
کسيکه دست من ان دم گرفت يا رانست

تاريخ وفات چها رشنبه ۱۱ اسد سنه ۱۳۰۰ ش مطابق ۲۸ ذيقعدہ
الحرام ۱۳۳۹ هجري.

دافغان دافکارو او اثارو په اړه دي (د افغان ياد) د مقالو مجموعي
ته چې په ۱۳۶۱ ش کال کې په کابل کې د ادبياتو پوهنځي له خوا
چاپ شوي او همدارنگه د (د غلام محي الدين افغان افکارو او
اثار) رسالې ته چې د کابل پوهنتون د ۱۳۶۰ کال چاپ دي مراجعه
وشي.

۵ _ عبدالجلال خان:

دا دکندهار دخلکو او دمولي غلام محي الدين افغان دترور ځوی
و، چې د مشروطه غوښتونکو دټولنې سره ملگری و، او هغه هېواد
غوښونکي، حلیم او با فکره سړی و، په ۱۳۲۷ کال کې په شیرپور
کې بندي شو، او دامير حبيب الله خان د عصر تر پایه بندي پاتی
شو^{۱۵} جلال خان چوپ او متحمل لاکن بيدار شخصيت درلوده. د
اوږدمجیل د ډيرو سختیو دگاللوله مخه وروسته دامان الله خان
د پرتخت کښناستلو څخه وروسته په ۱۲۹۸ ش کال کې خوشي کړي
شو او کندهار ته ولاړ او دکندهار په شاه بازار کې يې دچيني
خرڅولو هتۍ درلودله، او دورن اندو په منځ کې دقدر وړ و او
د ۱۳۱۲ ش کال تر شاوخوا پوری ژوندی و.

^{۱۵} دمير مقاله يا ليکنه.

۶ _ پروفيسر غلام محمد خان:

هغه دمميني دازيکو دپوی متفذي او مشهوری کورنی دلومړی
مشروطيت دغړو او دوخت درون اندو څخه و، چې هنرمندي،
پرمختيا غوښتنه او لوړ افکار دده په طبيعت کې اخېستل شوی و او
په نقاشي کې لوړ مقام درلوده، چې په سراج الاخبار کې دده هنري
اثار او کاريکاتو رونه خپریدل، او دامير عبدالرحمن خان دکورنی
سره يې وصلی قرابت هم درلوده.

لکه څنگه چې وويل شو: هغه د مشروطه غوښتونکو عريضه په
جلال اباد کې امير ته يوره، مگر هلته دنورو مشروطه غوښتونکو
سره يوځای بندي او زنځير او زورانې کابل ته راوستل شو، او په
کوټوالی کې بندي شو، او هره ورځ به دیوساتونکی سپاهی سره
دنقاشي دکار لپاره ارگ ته راوستل کيده، تر څو چې داماني
سلطنت په اولو وختونو کې خوشي کړای شو او دخپلو هنري
تحصيلاتو د ادامي لپاره برلين ته واستول شو.

ددې لپارد چې په هنرمندي کې پوره استعداد درلود، د لږ وخت
وروسته د رسامي او نقاشي په هنر او دښکلو هنرونو په بيلا بيلو
ډولونو کې د پروفيسري درجي ته ورسیده، کله چې کابل ته
راغی، د هغه ښه هر کلی وشو او دنفيسه صنايعو ښوونځي يې جوړ
کړ، او ډير شاگردان يې وروزل، او په خپله هنري څانگه کې دا
ستادي او ښوونکي د لوړ مقام درلودونکي و.

پروفيسر دازادي غوښتونکو او پرمختيا غوښتونکو ځوانانو په
کړيو کې د ژوند تر اخيرو شيبو پوري ديوه ممتاز، مهربان او
پالونکي شخصيت په توگه پاتی شو، ډير زده کوونکي او اخلاص
مندان يې درلودل، ديوه اوږده بند د ډيرو ترڅو د زغملو سره سره

بیا هم ځوان، ژوندی زړور روڼ اندی او ازاد خیاله پاتې و، او د پوهنې وزارت او د هنري تدریس د کړیو د غړو څخه شمیرل کیده. دده مړینه په کابل کې د ۱۳۱۳ کال د لیندۍ یا قوس په ۱۴ وه او د عاشقانو او عارفانو په هدیره کې ښخ کړې شوې دې، (دده د کورنۍ او پلار یې عبدالباقي خان د سوابقو په برخه کې دې د سراج التواریخ دریم ټوک د کابل چاپ ۱۳۳۳ ق کال ته مراجعه وشي).
۷_ کاکا سید احمد خان لودین کندهاری:

هغه د کندهار د لودین د سیاستوالو او سوداګری مشهوری کورنۍ. د فیض محمد خان ځوی دي، چې د کوچینوالی څخه یې دامیر شیرعلی خان په عصر کې په حربي ښوونځی کې درس لوستي، او عالم او پوه شخص تري جوړ شوي و. کله چې د حساب (شمیر) په علم کې یې د خلاصته الحساب کتاب په دری ژبه ولیکه چې چاپ نشو.

ده د سواد زده کړې په ښوونه کې په خپل نوبت سره داسې طریقه رامنځته کړه چې په پوهنه کې د (کاکا په طریقه) یې شدت پیدا کړ، او دا هغه لومړنی بدلون و چې نوموړی د سواد زده کړې لپاره د لومړني تدریس په طریقه کې رامنځته ته کړ، چې تر دغه وخته پوري بغدادی قاعده معمول وه، چې ماشومان یې ژر نه با سواده کول.

کاکا چې د کابل د روڼ اندو او د مشروطه غوښتونکو ملګرو دیوی ډلي ریښس و، د امانی دوری (۱۲۹۸ ش) پوری په ارګ کې بندي پاتې شو^{۱۶}، او په همدغه یوولسو کالو د جیل کې یې د سواد زده کړې ځانګړې طریقه ترتیب او تطبیق کړه. مولوي محمد حسین دهغي نوم په ښه توګه یادوي، او هغه د جیل د وخت خپل ملګري، اروا

۱۶ د میر مقاله بایکنه.

پیژندونکي او مهربانه ګوته نیونکي سړي په توګه پېژني چې د فوق العاده ثبات او فکر لرونکي، په فارسي او عربي ژبو پوهه او په ریاضي کې ماهر او پوهه و، په جیل کې یې بندیانو ته د سواد درس ورکاوه، او په هغه طریقه سره چې په خپله یې رامنځته کړې، وه ډیر نوی د سواد زده کوونکي یې باسواد کړل، او د کاکا همدغه طریقه د (قاعده نادره) په نامه په اردو ژبه ژباړل شوي او رواج یې پیدا کړ^{۱۷} کاکا په خپلي رښتیا ویلو او دلجهي په صراحت سره داماني عصر تر منځني وخت پوري دخلکو او دربار په منځ کې محترم او ښاغلي و، او په زیاترو علمی او ادبي ټولنو کې یې ګډون درلود، او دده په وینا او مشوره به کارونه کیدل، تر څو چې د ۱۳۰۶ ش کال د حوت یا کب د میاشتې په ۱۴ د یکشنبې په ورځ د کابل په توبچی بڼ کې مړ شو، پداسې حال کې چې ډیر شاګردان او ارادتمندان ترې پاتې شول، عمر یې د اويا کلو څخه زیات و، دده د ښخولو ځای په شهدای صالحینو کې د محمد رفیق خان لودین په هدیره کې دي.

۸_۹ _ سردار عبدالرحمن خان او سردار عبدالحبیب خان:

د سردار عبدالوهاب خان امین المکاتیب ځامن هم دروڼ اندو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو له ډلي څخه و. چې یو څه وخت یې د هېواد څخه د باندې په تبعید کې هم تېر کړي دي، او بیرته کابل ته راستانه شوي و. او د مشروطیت په غورځنګ کې لاس درلوده.

دا دواړه وروڼه د مشروطه غوښتونکو ملګرو دیوي فرعي جرګې په سر کې ځای درلوده چې شهزاده امان الله خان هم په همدې ډله کې شامل و، او دغه دواړه دنورو مشروطه غوښتونکو سره یو ځای په

۱۷ محمد حسین: د افغانستان انقلاب ۹۴.

راگ کې بنديان شول، لاکن دکورنۍ رسوخيت له مخي ژر خوشي کړي شول، او دپوهنې او قانون دپراختيا دمحرکينو څخه و،^{۱۸} عبدالرحمن خان د امير حبيب الله خان ددورۍ په پای کې په هند (دهلی) کې د افغانستان سفير و، او په اماري دوره کې په اماري لومړني کابينه کې سردار عبدالحبيب خان په ۱۲۹۸ ش کال کې دپوهنې وزير، او عبدالرحمن خان د بهرنیو چارو د وزارت مستشار او دفراه حکمران و، دده زېږېدنه په ۱۲۸۹ ق کال کې او مړينه يې په فراه کې په ۱۳۱۳ ش کال کې وه، وايي په هغه ټولنه کې چې مشروطه غوښتونکي ملگري په کابل کې سره را ټول شوي و او داسي فيصله يې کړي وه چې له دې وروسته بايد وسله وال وي وويل شو چې: امير حبيب الله نه، بلکه رئيس عبدالحبيب!

نو دغه ټوکې ډوله خبره هم شیطانونو په خپله امير ته رسولي وه، نوله همدې کبله دربار په مشروطه غوښتونکو حملي وکړي او دا په خپله ددرباري دسيسه کوونکو يوه بهانه وه.

۱۰ - بابا عبدالعزيز خان:

د امير عبدالرحمن خان دعصر غزني د مالي تر رشته دار دميرزا عطا محمد الکوزي کندهاري ځوی دي چې پوهه ماهر او ښه ليکونکي و، او دکابل په مطبعه کې يې د ۱۳۲۳ ق کال په شاوخوا کې د ډبرين مصلح په توگه کار کاوه، دنستعليق او نسخ خط يې د کينې خوا څخه ښی خوا ته ډير ښايسته او واضح ليکه.

د مير قاسم خان په وينا هغه بادراينه او جريح الهجه ځوان و، چې دتصارف له مخي د هغه نوم د لومړي مشروطيت دملگرو له ډلې

^{۱۸} د مير مقاله ياليکنه.

څخه پاتې شوي و او بندي نشو.^{۱۹} دا زړه ور او تکړه ځوان ددوهم مشروطيت په غورځنگ کې هم شامل و چې د ۱۳۳۶ ق کال په شاوخوا کې بندي شو او په ۱۲۹۸ ش کال داماني دورې په پيل کې خوشي شو او کندهار ته ولاړ چې په اول کې دمطبعي کاپي ليکونکي او د ۱۳۰۱ ش کال څخه تر ۱۳۰۹ ش کال پوري دطلوع افغاني مدير او د ۱۳۰۹ ش کال دکندهار دښار دخلکو له خوا ملی شورا ته وټاکل شو لاکن د هغه مخالفت په وجه چې دشورا رياست ته يې د عبدالاحد خان وردک له ټاکنې سره وکړه، هغه يې مسعفي کړ او ديوه څه وخت لپاره د بهرنیو چارو وزارت د مطبوعاتو مدير و، تر هغو پوري چې په ۱۳۱۲ ش کال دسنبلې ياوړې په مياشت کې دمحمد عظيم منشي زاده له خوا د برتانيا په سفارت باندي دحملي وروسته بندي شو او ۱۳ کاله د کابل د موتي سرای او دهمزنگ په زندانونو کې بندي پاتې شو.

هغه په ۱۳۲۵ ش کال کې خلاص شو او کندهار ته ولاړ او په همدغه کال دکندهار د ښار د خلکو له خوا د همدغه ځاي د بلديې رياست ته وټاکل شو، د زوروالي په عمر د ۱۳۴۲ ش کال په شاوخوا کې په کندهار کې مړ شو.

۱۱ - استاد محمد انور بسمل:

د ناظر صفر ځوی او دیوی روڼ اندی کورنۍ څخه و، دا دحبيبي د ښوونځي د ممتازو شاگردانو ډلې څخه و هغه عالم، اديب، شاعر اوروڼ اندی ځوش مشر به شخص و او د عمر له پلوه يې هم دځوانو مشروطه غوښتونکو د استادانو سره چندانې توپير نه درلوده، نو پدي خاطر يې د خپلو استادانو څخه هم درس زده کاوه او هم

^{۱۹} د مير مقاله ياليکنه.

وو د هغه د ورور اختر جان د جرم په سبب په بند کې پرېښود تر څو چې په پای کې د مولوي محمد حسين په يادولو خلاص شو.^{۲۰}

۱۲ - تاج محمد خان بلوڅ:

د کابل درون اندو څخه وو هغه يو پلټونکي او، اوریدونکی شخص وو هغه د علی محمد خان ځوی او د ناظر عبدالوهاب خان لمسی او د محمد شريف خان پغمانی ورور، چې د لمړۍ مشروطه غوښتونکو د فرغي ډلو څخه دیوې ډلې په سر کې یې کار کاوه، او هغه وخت چې ددې ټولني مهمو غړو وسله وال کول او تفنگچه درلودل تصویب کړل، د الیکلې مصوبه معوبه، تاج محمد خان ته وسپارل شوه، دغه مصوبه دده د ورور محمد شريف پواسطه چې دده سره سخت سیاسي مخالف او د حکومت گمارلي وو دده له کورنۍ اسنادو څخه وويستل شوه او امیر ته ورسول شوه.^{۲۱} چې دټولي ټولنې دبريادی سبب شوه، غبار د تاج محمد خان نوم دبنديانو په ډله کې راوړي دي، لکن میر قاسم خان وویل، چې دملا منهاج الدین او عبدالحق د اشنای په اساس چې د موضوع راپور یې امیر ته ورکړي وو بنديان نشول، ځکه چې د هغه نوم یې د قلم څخه غورځولي وو.^{۲۲} لکن دهغه دبندي کیدو سبب د ۱۳۳۷ ق په اواخرو کې هغه تهدید ډوله خطونه وو چې د امیر او د هغه د ورور په نامه لیکل شوي و، تاج خان بلوڅ په امانی عصر کې همیشه درون اندو لکه دسید احمد خان د کاکا دځوي عبدالرحمن لودین او داسي نورو

^{۲۰} محمد حسين انقلاب ۲۲۸

^{۲۱} غبار افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۷

^{۲۲} د میر مقاله یا لیکنه.

دهغوي سره ملگري او انډيوال و، او نژدي دوه کاله د لومړي مشروطیت په مسله کې په شېرپور کې بندي و، او دخپل پلار د نفوذ څخه په گټې اخستني سره خلاص شو. هغه عملاً صوفي ډوله و، او په اسلامي او ادبي علومو کې لاس درلود، په هنري سبک یې ښه شعر وایه، د زړه وړونکو اشعارو په ځانگړي ډول دغزلو درلودونکي دي، ددې لپاره چې پلار یې ناظر صفر په ۱۳۰۸ ش کال کې دقطغن او بدخشان د نایب الحکومه په توگه وټاکل شو، بسمل دخپل پلار مرستیال و، په ۱۳۱۰ کال کې په کابل کې د ادبي انجمن مدیر وټاکل شو، چې د نادر شاهي رژیم پر ضد په پټو فکري حرکاتو کې یې لاس درلوده، نو پدې خاطر دخپل شاعر ورور محمد ابراهیم صفا سره یو ځای تر ۱۳۲۵ ش کال پوري په کابل کې بندي پاتې شو، کله چې خلاص شو، دیو څه وخت لپاره د مرستون (درالعجزه) رییس و، او وروسته د مالیې وزارت اداري رییس و، تر څو چې په ۱۳۴۰ کال کې دجدی یعنی مرغومي په دریمه نیټه په کابل کې مړ شو.

بسمل او صفا دهندې سبک په اخري پېړۍ کې د لومړیو شاعرانو څخه و دده بل ورور اختر جان په قرغي کې د امیرامان الله خان په وژلو کې لاس درلوده، هغه په هم هغه کال کې د پنځو تنو نورو سره یو ځای اعدام شو، مولوي محمد حسين لیکي: ددې لپاره چې امان الله خان د مشروطه غوښتونکو ټولني ته په اصطلاح د اصلاح غوښتونکو خطاب کاوه، نو پدې خاطر یې موږ ټول خلاص کړو، لکن محمد بسمل سره له دې چې دده ډېر ملگري او همفکره

سره ناسته ولاړه درلوده او د یو څه وخت لپاره د بلخ د دولت اباد ولسوال او د قطغن او هرات بهرنۍ مدیر وو او د جنرالۍ درجې ته ورسیده، او د ۱۳۰۶ ش کال په شاوخوا کې په فراه کې د افغاني پوځ قوماندان وټاکل شو، چې دوسله والو بلوڅو په اوبنانو د سپرو یو زرکسیزه مغرزه په چخانصور کې جوړه کړه، تر څو د مرکز په اشاره یا قوماندې سره اړتیا په وخت کې د شپې له خوا د بلوچستان په ساحل د گواد په بندر یرغل وکړي شي، یا لاکن دغه کار د کورنۍ اړو دور په سبب تر سره نشو.

بلوڅ د امانې دولت د ړنگیدو وروسته په کابل کې وو، ددې لپاره چې د امانې عناصرو څخه و او دانگلېس پر ضد شمیرل کیدل، د محمد نادر شاه د تخت د نیولو څخه څو ورځې وروسته غفلت و نیول شو او اعدام شو ۱۳۰۸ ش کال.

وايي چې پلار يې د امير عبدالرحمن خان سره يو ځای په بخارا کې فراري وو نو پدې اساس دده زېږېدنه هم غلته شوي ده، له هغې وروسته د نوموړي امير د شاهي په لومړيو وختونو کې (د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کې) بېرته کابل ته راغي او د قاضي سعيدالدين خان بارکزي څخه يې درس ووايه او د کابل په بالاحصار کې تحويلدار وو چې د لومړي مشروطيت په سرۍ (پټه) ټولنه کې شامل شو،

۱۳ _ اخندزاده محمد اکبر اسحق زای کندهاري:

دمير قاسم خان په قول: هغه پوهه عالم و چې د مشروطيت په غورځنگ کې يې برخه درلودله او د امير حبيب الله خان د دورې تر پای پورې په شیرپور کې بندی و.

۱۴ _ شیر علی خان بارکزي:

دا د سیستان د چخانصور د تنفذي او مخوري کورنۍ څخه و او د مشروطه غوښتونکو په ټولنه کې شامل وو نوموړی په ۱۳۲۷ ق کال کې د کابل په شیرپور

کې بندي شو او د امانې په دوره کې ازاد شو،^{۲۳}

۱۵ _ مولوي محمد مظفر خان مروت:

مروت، د لومړي اودريم په فتحی او د دوهم په سکون سره، د پښتو نخوا د بنو او دیره اسماعیل په منځ کې د پښتنو دیوي قبېلي نوم دي. هغه په انگلیسي هند کې خپلې زده کړې پای ته رسولي او د حبیبې په مدرسه کې دریا ضیاتو او جغرافي استاد په توگه موظف شوي، اود لومړي مشروطه غوښتونکو د ټولنې غړي و چې په ۱۳۲۷ ق کال کې په شیرپور کې بندي شو، څو کاله وروسته په همدغه زندان کې په حق ورسید.

۱۶ _ حافظ عبدالقیوم:

د حافظ چې نور محمد مجذوب ځوی او دملا جان داد توخي لمسی چې ډیر ذوقه، ادیب او شاعر شخص و دا هم په شیرپور کې بندي شو، ددې لپاره چې پلار يې د سردار نورالله خان نایب اسلطنه د حافظانو د ټولنې غړی و او د هغې په وړاندې د احترام او درناوي وړ شخص. دوه کاله وروسته له زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۷ _ میرزا عبدالرزاق:

دا د کابل ښار د نوي حمام د چهارستوق اوسیدونکي او د کابل د کوټوال د نایب میرزا عبدالروف د ترور ځوی و او د ښه لیک او

^{۲۳} د ۱۴ څخه تر ۱۹ عدده پوری دمیر قاسم خان د سند په قول او د ۲۰ څخه تر ۲۲ عدده پوری د غبار د لیکنې سره سم دي.

سراج التواريخ په ليکنه کې يې دنده درلودله، له لږ وخت وروسته ازاد شو.^{۲۴} هغه د زوکړې کال ۱۲۸۹ ق دې دهغه قلمي اثار:

کاتب په رښتيا سره پر کاره ليکوال او عالم تاريخ ليکونکي و چې د ۱۳۲۰ ق کال په شاوخوا کې د امير له خوا د تاريخ ليکلو لپاره گمارل شوي، د دربار اسناد او نور هغه کتابونه چې ورته پکار وو دده په واک کې ورکړ شول، هغه يو پنډ کتاب په دوو ټوکو کې (د تحفه الحبيب) په نامه وليکه چې د احمد شاهي د عصر ټولي واقعي يعنې پېښې په کې وي چې د ۱۱۶۰ ق څخه را وروسته تر ۱۲۹۷ ق پورې وخت يې په برکې نيوه، هغه ته دنده سپارله شوی وه چې د امير عبدالرحمن خان د امارت د وخت پېښې د امير حبيب الله د وخت د حالاتو په شمول دده تر خپل وخت پورې وليکي.

کاتب د تحفه الحبيب د ليکني کار، چې دواړه ټوکه يې دده په خپل ښکلي نستعليق خط په ملي ارشيف کې موجود دي، د ۱۳۲۲ ق کال د شيوال په مياشت کې په ۸۸۵ مخونو کې د فل سکیپ په قطع پای ته ورساوه، چې دامير يعقوب خان د امارت په له مخته تللو او په ۱۲۹۷ ق کال کې د افغان او انگليس د دوهمې جگړې په پای ته رسيدلو سره پای ته رسېږي، او هغه په خپله امير او دهغه د وخت مشهورو کسانو لکه سردار محمد يوسف خان د امير دوست محمد خان ځوی،^{۲۵} قاضي القضاة سعد الدين خان منشي محمد يعقوب او دوزير اکبر خان منشي ميرزا مومن چې تر دغه وخته ژوندی وو ليدلې وو او په حاشيو کې يې خپل نظرونه ليکلي دي. او پاتې

^{۲۴} دمير قاسم مقاله

تکره او ظريفو ميرزا يانو د ډلې څخه و چې د امان الله خان غازي تر سلطنته پورې بندي پاتې شو.

۱۸ - محمد حسين خان اخکزيي: د مشروطه غوښتونکو د ټولنې غړي پوه، تکره او روڼ اندی شخص و او کله چې امير امان الله خان پاچا شو دارگ د زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۹ - نظام الدين خان ارغنديوال: دا د رښتينو مشروطه غوښتونکو څخه و چې دامان الله خان تر سلطنته پورې په ارگ کې بندي پاتې شو، اوله هغې وروسته ازاد شو دې اصلا د امير د ځانگړو غلام بچه گانو څخه و چې په امني عصر کې د امنی وزارت مدير او له هغې وروسته په المان کې د افغاني سفارت سکرتر وټاکل شو.

۲۰ - حاجی عبدالعزيز: هغه په لنګر زمين مشهور و د کابل دمخورو او د لومړي مشروطيت د غړو څخه و چې د لږ وخت زنداني کيدو څخه وروسته ازاد کړي شو.

۲۱ - صاحب زاده عبدالله مجددي: هغه د لږ بند وروسته وبخښل شو او ازاد شو.

۲۳ - ملا فيض محمد کاتب: د سعيد محمد ځوی او د خداداد لمسی و چې د غزني د محمد خواجه له هزاره وو څخه و. د سراج التواريخ ليکونکي او د امير حبيب الله خان د سوانحو ليکونکې دي. هغه پوهه ليکوال، روڼ اندی اديب او د لومړي مشروطه غوښتونکو له ډلې څخه و، په شيرپور کې بندي شو، مگر پدې خاطر چې امير هغه د شهزاده توب له وخته پړانده او د

د کتاب لیکونکي ته خپلې اوریدني او لیدنې ویلي دي، او په ځینو برخو کې یې ځینې اصلاحات راوستلي دي.

فیض محمد پدې کتاب کې ډیر پرکاره لیکوال دی چې دهغه وخت د ادبي موازینو او د لیکوالي د دوو دسرهم سم دپېښو په لیکنه پیل کوی او کله هم خپل اومه مواد (د کلک در رسلک) په نامه یادوي چې دغه عبارت د امیر پاملرنه ځانته اړولي ده او د دوهم ټوک د ۳۹ مخ په حاشیه کې یې په سره رنگ لیکلي دي:

"ماشاء الله! کاتب به این عبارت چقدر رعونت و خود نمای اظهار نموده اند!!" ددغه طنز ډوله کلماتو په لیکلو سره یې په هغو کلماتو خط کېښلي او په "مذکور گردید" سره تصحیح کړي دي.

په هغه ځای کې چې یوله دغو انتقاد کوونکو څخه چې لوړه سويه یې نه درلوده او ګوت نیونه یې کړي وه، کاتب دهغې په مقابل کې په قوت سره درېږي د مثال په توګه چې د دوهم ټوک د ۱۰۴ مخ پرخوا شیوېا غاړو چې عبارت لیکلو داوړدوالي او د کلام د اوږدوالي اعتراض شوي دي هغه لیکي: "معترضه جمله چې د ظالمانو په صفتونو مشتمله او دستمیده ګانو د مظلومیت متغیینه ده د تنبه په توګه لیکل شوي ده ځکه چې ځای منې مناسب ولید او ومي لیکله، اوږدوالي په کې نشته^{۲۵} په همدې ډول فیض محمد چې دغوا مو خلکو څخه وو او دربار ته یې لاره پیدا کړي وه طبعي ده په نظر کې یې درلودل چې په خپل کلام کې ستمیده ګان یا مظلومان تمثیل کړي، او خپل طبقاتي وجدان ته تسکین ورکړي، لکه څنګه چې مې د کاتب د معاصرانو څخه اوریدلي دي، هغه پدې لاره غمونه ولېدل او څو کاله ووهل شو، لکن امیر هغه پری نښوده

^{۲۵} نایل. د کتاب جمله (۱) ګڼه اول د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش کال.

او هدایت یې ورکړ، چې هغه په نورو طرزونو چې د سراج لخوا ریځ شکل یې ونیوه راواړوي.

چې د تخفي او سراج تر مینځ زیاتره پېښې او لیکنې ګړي دي. (۲) مګر سراج التواریخ:

چې دهغه دوخت دپوځوالي د کارونو او د ژوندانه د تجربو څخه دي، د افغانستان د دولتي پېښو ثبتولو په برخه کې لومړني کتاب شمېرل کېږي، او دهغه نورو تاریخ لیکونکو لپاره چې غواړي خپل اثار د تاریخ لیکني دنو موازینو سره سم ولیکي، د معلوماتو ډیره ښه سرچینه شمېرل کېږي، ددې کتاب خطي نسخه چې په ښکلي نستعلیق خط په خپله کاتب پاک نویسي کړیده د کابل په ملی ارشیف کې موجوده ده، دهغې لومړي او دوهم ټوک په سربې طبع په کابل کې په ۱۳۳۱ ق کال کې په ۳۷۷ مخونو کې خپور شوي دي.

ولي د سراج التواریخ دریم ټوک چې د افغان او انګلیس د دوهمي جګړې څخه را وروسته یعنی د ۱۲۹۸ ق کال څخه د را وروسته پېښو درلودونکي دي د امیر عبدالرحمن خان د امارت په دوره پوري اړه لري چې د ۳۷۸ مخ څخه تر ۱۳۴۰ مخ پوري یعنی ټول ۸۶۳ مخونه لري چې په ۱۳۳۳ ق کال کې دهغه د چاپ کار د کابل په حروفي مطبعه کې پای ته رسیدلي دي.

دریم ټوک یې د ۱۳۱۴ ق کال تر پېښو پوري رسېږي او چاپ شوي دي. لاپنځه کاله نورهم یعنی تر ۱۳۱۹ ق کال پوري لیکل شوي و چې چاپ نشو، په ۱۳۵۸ ش کال کې کله چې ځوی یې محمد علي دده پاتې ټوټې لیکني او اسناد په ملی ارشیف وپلورل، د څلورسوه مخونو په شاوخوا کې د امیر عبدالرحمن د عصر تر اخیږه پوري

۴ - تاريخ حکماي متقدمين از هبوطا دم تابعت حضرت عيسى:
دپوهني وزارت په پريکړه درشدي ټولگيو لپاره په ۲۸۹ مخونو کې
په کوچنې قطع، دکابل چاپ ۱۳۰۲ ش کال.

۵ - تذکرت الانقلاب :

دسقاو دځوی داړو دور او د امانی سلطنت د له منځته وړلو دورڅو
دورځینو پېښو څخه خپل دسترگو لیدلي حال د روزنا مچي په شکل
لیکلي او هغه گټور کتاب دي چې دکاتب د نورو پاتي شوو اثارو په
جمله کې په ۱۳۵۸ کال کې د ملی ارشیف لپاره را ونیول شول او
اوس هلته خوندي دي.

لکه څنگه چې مو پورته وویل: کاتب د امیر حبیب الله خان دعصر
ټول احوال هم د ۱۳۳۷ ق کال تر پایه پوري لیکلي و او د امانی
دوري په لومړیو وختو کې هغه دفرمان په صادريدو سره چې اوس
هم دهغه په اسنادو کې شته دیته وگمارل شو چې د امانی دوري
پېښي هم ولیکلي او د بهرنیو چارو د وزارت څخه ورته سند ورکړ
شوي و تر څو وکولي شي دارشیف اسناد وگوري.
دغه کاغذ هم دده په اسنادو کې موجود دي.

د امانی دوري ددربار وزارت د خطي مکتوب دیوي پاني څخه دا
معلومه شوه، چې هغه دیوه هیئت سره په کتابت ټاکل شوي و، چې
په هغې کې مولوي عبدالواسع کندهاري او بدري بیگ هم شامل
وو چې دهېواد قوانین یې دشرعي موازینو سره برابرول (۱۲۹۹ ش
کال).

دسقاو ځوی په ۱۳۰۸ ش کال کې کابل د شيعه مشرانو لکه:
محمد علی جوارن شیر چنداوولي، قاضي شهاب، خيلفه محمد
حسین، استاد غلام حسین او فیض محمد په نامه فرمان صادر

دکاتب پر خپل قلم لیکل شوي وو چې اوس په ملی ارشیف کې
خوندي دي.

څلورم ټوک: لکه څنگه چې دکتور بهروز په ۱۳۹۱ ش کال کې ماته
په مسکو کې وویل کاتب خپل تاریخ د ۱۳۰۶ ش کال یعنی امانی
عصر تر اتم کال پوري ولیکه، د امیر عبدالرحمن خان وروستي شپږ
کاله او د امیر حبیب الله خان دامارت ټوله دوره په یوه ټوک یعنی
ددری زره مخونو په شاوخوا دمیرزا محمد قاسم خان کابلی په خط
او دپوهني دوزیر فیض محمد خان په فرمایش او دتالیف او ترجمي
د رئیس هاشم شایق افندي په لارښوونه لیکل شوي او دپوهني په
کتابتون کې موجود وو، چې د امیر حبیب الله خان دوزلو احوال یې
هم درلوده، لکن اوس نه شته.

همداراز پنځم ټوک: دا ټوک هم په خپله دکاتب په خط دي او دامان
الله خان دسلطنت داتو کالو او دری میاشتو حالات په کې درج
شوي دي او د عبدالغفور غرقه سره لیدل شوي و، چې ددغو دوو
اخیری توکونو سر نوشت معلوم نه دی.

۳ - فیضي از فیوضات

دا هغه کتاب و چې فیض محمد هغه په (۱۳۰۶ ش کال) په کابل
کې د ایران مختار وزیر مهدي فرخ ته ورکړي و، ده په خپل کتاب
کې د افغانستان سیاسي تاریخ (لومړي ټوک دتهران چاپ ۱۳۱۴
ش) له هغه څخه التقاط کړي، او ښکاره ده چې دداسي مطالبو
درلودونکي دي چې فیض محمد هغه له خپلو یادداشتونو څخه
لیکلي چې د افغانستان په داخل کې یې دهغه اظهارول نه غوښتل.

دغه سبب د پکتیا خلک را وپارول شول، ^{۲۸} او ویل به یې: چې اوس د شریعت وخت تیر شوي دي اوس د قانون وخت دي ^{۲۹} نو همدغه و چې دملاي لنگ یعنې ګوډ ملا په مشري په پکتیا کې په ۱۳۰۳ ش کال کې عمومي قیام پیل شو.

دغه شکمن فاسد او بدشخص د ۱۳۰۷ - ۱۳۰۸ ش کلونو په ا غتشاش کې د بچه سقاو دعمالو او ګمارل شوو کسانو غړي شو، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې اعدام شو.

۲۵ - حاجی محمد اکبر یوسفی:

دا د کابل د روڼ اندو څخه و او په ۱۳۳۲ ق کال کې د ماشین خاني د تحویخانې لیکونکي و چې په لومړي مشروطیت کې بندي او ژر بېرته خلاص کړي شو، او په امانی عصر کې د افغاني قونسل په توګه په بمبي کې یې په ۱۳۰۱ ش کال کې دنده درلوده او له هغې وروسته د سرحدونو رییس او په هند کې وکیل التجاره و.

۱۳۰۸ ش کال په لومړو دور کې یې د نادر خان سره کار کاوه، سردار محمد هاشم خان په لومړي کابینه کې څو میاشتي د سوداګري وزیر و.

ددې لپاره چې رازونه یې پټ و نشو ساتلای، نوله څو میاشتو وروسته له کابینې څخه وويستل شو او په کور کښېنول شو، تر څو چې د ۱۳۲۰ ش کال څخه را وروسته د مشرانو دشورا غړي شو.

د ۱۳۴۵ ش کال په شاوخوا کې په کابل کې مړ شو، او د سواتو د تطبیق کتابچه یې د ۱۳۴۲ ش کال دقوس یا لیندي په میاشت کې د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ شوي ده.

^{۲۸} همدغه اثر ۸۰۵

^{۲۹} همدغه اثر ۷۱۷ او د محمد حسین انقلاب ۱۵۵

کې، تر څو د ایزنګي ته ولاړ شي او د هزاره خلکو څخه دده په نوم بیعت واخلي. ددې لپاره چې هزاره خلکو د بچه سقاو تقلب ونه مانه، او دغه ډله دبیت د اخستلو پرته کابل ته راستنه شوه، دسقاو ځوي په قهر شو، او د ټکولو لپاره یې ددغه بیچاره ګانو د وهلو او ټکولو امر ورکړ، چې فیض محمد هم ددغه وهلو څخه ډیر سخت ناروغه شو، او لدغه درد څخه په کابل کې له دې دنیا څخه سترګې پټې کړې، په داسې حال کې چې د پنځه زره پاڼو په شاوخوا کې چاپ او ناچاپ پاڼې یې دهېواد په تاریخ کې لیکلي، د مشروطیت په غورځنګ او دلیکوالي په دنده کې یې رپړونه او تکلیفونه لېدلي، او د وحشیانه وهلو ډبولو د ډیر تکلیف په لیدلو سره له دې نړۍ ولاړ، د ۱۳۴۹ ش کال د روژي ۱۶ دچارشنبې ورځ یا ۱۳۰۸ ش کال).

۲۴ - امرالدین خان:

یوله هغه شکمنو کسانو څخه چې د مشروطه غوښتونکو د افغاني او هندي ډلو تر منځ یې کار کاوه د غبار په قول ^{۲۶} امرالدین او د محمد حسین په وینا یې امرالدین نوم درلوده، هغه دپېښور په پولیسو کې مامور و، او د جرم ډکولو په سبب هغه لدغه ځای څخه افغانستان ته راوتښتېده.

او په جاسوسي، مخبري او فساد پیشګي یې شروع وکړه، په امانی عصر کې د جنوبي (نني پکتیا) حاکم اعلی وټاکل شو. ^{۲۷} او هلته یې هم په بدې اخستلو او نورو بدو اعمالو لاس پوري کړ، او دخلکو په عمومي غونډو کې یې دشریعت په ځای قانون معرفي کړ چې په

^{۲۶} افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۹

^{۲۷} افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۹

۲۶ - میرزا محمد حسین:

دا په راقم اچکرایې مخلص او د کوتوالی لیکونکي هم غبار په قول ددې ټولنې غړي و. چې بندي شو او په ۱۳۲۵ ش یا ۱۹۱۴ م کال کې په زندان کې مړ شو دده داشعارو بیلگي په سراج الاخبار کې موجود دي.

۲۷ - احمد قلي خان:

د چنرالو قزلباش او دستاره دولت (مخابراتو) مامور چې دا هم دغبار له قوله پیژنو.

۲۸ - عبدالوهاب خان:

دغبار په قول د بلخ د مزاری کندک کرنیل.

۲۹ - میرزا غیاث الدین:

د کابلي مستان شاه ځوي چې پلار یې متصوف شاعر او د اشعارو د دیوان خاوند و، هغه ددوو وروڼو سره تر امانی دورې پورې په شیرپور کې بندي پاتې شو (میر).

۳۰ - ملا عبدالحق:

ارغندیوال په امانی عصر کې د حبیبی د ښوونځي د دینیاتو استاد او د لومړني ښوونځي د څلورم او پنځم ټولگیو د دینیاتو د سلسلې مولف او هم د مشروطه غوښتنې روڼ اندي عالم و، چې تر امانی عصره په شیرپور کې بندي پاتې شو، (مسیر).

۳۱ - مولان خان:

بدخشانې چې د فرقه مشر د محمد اکلیل خان مشر ورور او د مشروطه غوښتونکو د روڼ اندو څخه و، او په شیرپور کې بندي پاتې و، چې د امانی دورې په پیل کې خلاص شو، ورور یې محمد اکلیل خان د مزار شریف فرقه مشر د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور

کې د مزار شریف په دهدادي کې ونېول شو او دسقاو دځوي دگمارل شویو کسانو په حکم ووژل شو. (مسیر).

(۵)

ددربار غلام بچه گان

لکه څنگه چې د بهیقي په تاریخ کې لولو: دکور (سرایې) غلامان، ددربار نیمه پوځیان چې د شخص سلطان او شاهي حرم په خدمت او ساتنه بوخت و، ټاکلي تشکیلات یې درلودل، او د فخر ډک لباسونه یې اغوستل، چې د غزنوي عصر دهلمند دلشکري بازار د قصر په پاتې شونو چې په دیوالونو یې ددغي ډلي ځینې شکلونه پاتې دي،

په را وروسته وختونو کې تر احمد شاهي دورې پورې دغلامانو دغه ډلي د شاهي غلامانو، په کور کې پیدا شوي غلامانو او دکور غلام. ۳۰ او په داسې نورو نومونو د فارسي او خراسان په دربارونو کې موجود و چې الفستون ددوې شمېر دسدوزو په دوره کې د قولاراقاسیان خاص تر مشري لاندې دیارلس زره تنه ښې، ۳۱

د غلام بچه، جوړښت په خپله د افغانستان ددري ژبو جوړونه ده او ما په پخوانیو متنونو کې دهغي استعمال لېدلي ندي، دغلام کلمه هم دلته د (برده) یعنې (مړیې) معنې نلري، بلکه غلام په عربي ژبه کې هغه چا ته ویل کېږي چې تنکي او نوي ځوان وي او بروت یې

³⁰ محمود المني. تاريخ احمد شاهي ۱ - ۱۹۷ او ۲۰۰

³¹ سلطنت کابل ۲ - ۲۳۴ ترجمه پښتو. د کابل چاپ ۱۳۶۱ ش کال

نوی راغلي وي او همداسي معمول و او په قران شريف کې هم دي معني راغلي دي.

غالبا چې د احمد شاهي عصر څخه را وروسته دغي کلمي په دربار کې رواج پيدا کړ او هغه چا ته ويل کېدل چې د شاهانو په دربار کې يې د چارو سمبالښت او پيش خدمتي دندې اجرا کولې.

امير عبدالرحمن خان د هېواد د متفيذينو د قبایلو د مشرانو او مخورو ځامن په خپل دربار کې د غلام بچه گانو) په ډله کې داخلول، ددې لپاره چې ددغو مشرانو او مخورو زامن په دربار کې د يرغمل په ډول وي، تر څو چې پلرونه او دهغوي خپل خپلوان د مرکز د اطاعت څخه سر غړونه ونکړي، دوهم دا چې دغه خانزاده گان دلته د اسي وروزل شي چې د خانانو او مخورو په ادابو پوهه شي، نوي ژوند سره اشنا او دسواد څښتن شي، او په راتلونکي کې د هېواد په درد، دواشي. دغه ځوانان چې زياتره يې پي مخي او ښکلي و، او په دربار کې هم په ناز او تنعم کې ساتل کېدل، نو پدغه اساس د هغوي پلرونو ددغه حالت دقبلولو څخه سر غړونه نه کوله، او هم په خپله دغو ځوانانو د دربار دعيش او نوش سره له بلديدو وروسته نه غوښتل چې له دربار څخه جلا شي.

غلام بچه گانو د شاهي ارگ په داخل کې ددربار دامنيت، د شاه او شهزاده گانو د خوړو او لباس د ترتيب او شاهي حرم دندې په غاړه درلودې. نو پدې اساس ددربار او حرم د خلکو څخه د قدرت د خلکو او ددولت دغو او شهزاده گانو سره اشناو، چې په پاي کې کار پوهه هوښيار او تنظيمونکي اشخاص تري جوړيدل، او د همدغو عناصرو څخه و چې کله کله به ددربار د شاغا سي گري (د شاهي حرم او دربار د چارو کرده گي) درجي ته هم رسيدلي، کله د

امير حبيب الله خان د شاهي حرم شاغاسي نیک محمد خان گريدزي.

د لومړي مشروطيت د غورځنگ د پيل څخه ددې ټولنې د مخکښانو نظر درباري ځوانان (غلام بچه گان) ځانته راجلب کړي و، ځکه پدغه ډله کې با درکه او پوهه عناصر او د سياسي شعور درلودونکي شامل و، د ۱۳۲۷ ق کال د صفري د مياشتي په نيولو رانيولو کې ددې روڼ اندو او ناکامو ځوانانو څخه څو تنه ووژل شول، ددوهم مشروطيت په وخت کې د حالاتو په بدلولو، د امير حبيب الله په وژنه، او کله د امان الله خان پشان د روڼ اندي شهزاده په تخت کښناستلو او د هېواد د ازادي د بيرته تر لاسه کولو په کار کې يې هم پوره لاس درلوده. او محمد ولي خان د همدې ډلې مشر و چې د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره ازادي د حاصلونکي دغازي امان الله خان له خوا د افغانستان د گرځنده اوځانگړي سفير په توگه اروپا او امريکا ته واستول شو، (۱۲۹۸ ش کال دورې ۲۱). له هغې وروسته په ۱۳۰۱ ش کال کې د بهرنيو چارو وزير او په ۱۳۰۲ ش کال کې د حربي وزير او په ۱۳۰۶ ش کال کې اروپا ته غازي امان الله د سفر په وخت کې دسلطنت د مقام وکيل، او د انگريزانو په ضد د هېواد پالني فعال غړي و، چې په ۱۳۰۸ ش کال کې د نادر شاه په امر محاکمه او اعدام شو.

د غلام بچه گانو له دغي ډلې څخه ډير مشهور ملکي او نظامي اشخاص رامنځته شوي دي، چې د امانې دوري په پېښو کې يې پوره ونډه درلوده، شهزاده امان الله خان او عليا حضرتي سراج الخواتين ملکي (مورثي) د امير حبيب الله خان په عصر کې اکثر دغه سياستمداره غلام بچه گان د خپلو طرفدارانو او اړوندانو په

کړې کې شامل کړي و، چې ددغه امير د وژولو په پيښو او دغازي امان الله په تخت کښناستلو کې لاس درلودلي و، د همدغه سرښندونکو ځوانانو له ډلې څخه و چې په لومړي مشروطيت کې يا ووژل شول او يا هم بنديان شول.

بنا کردند خوش رسم به خاک و خون غلطیدن

خدا رحمت کند ان عاشقان پاک طينت را

۱ - جوهر شاه غوربندي:

درېستينو او هېواد دوستو څخه و چې اصلاً غوربندي و، چې په هماغه لومړي ورځ په جلال اباد کې د دربار په دننه کې د امير په امر د تفنگچي پواسطه اعدام شو. وايي لکه څنگه چې امير د ژوند په وروستيو شيبو کې هغه ته نمک حرامه ووايه، هغه ځواب ورکړ: "ما د افغانستان ددې غريبو خلکو نمک خورلي دي، او دې خلکو ته به د ژوند تر اخره وفادار پاتي شم او پدې وفاداري کې خپل ځان قربانوم."

په المان کې افغاني محصل چې وروسته بيا په ۱۳۲۹ ش کال، کې د فوايد عامي وزير شو دپيپلوم انجېنر محمد اکرم پرونستا وويل: چې د تحصيل په وخت په برلين کې د ۱۳۱۰ ش کال په شاوخوا کې د شجاع الدوله خان غوربندي (پدې کتاب کې دې دوهم مشروطيت ته مراجعه وشي) چې په برلين کې اوسيده ورغلم، دده په خونه کې ديوه ځوان عکس لېده کېده، ماتري پوښتنه وکړه چې دا څوک دي؟ شجاع الدوله وويل: دادې دکاکا دشهيد جوهر شاه عکس دي.

هغه څوک چې د مشروطه غوښتني په لومړي غورځنگ کې قرباني شو، لاکن ما په خپله دغه گوته (دېني لاس د شهادت گوټي ته په اشاري سره) دهغه د ويني بدل د امير څخه واخست.

دا مشهوره خبره ده چې د لغمان په کله گوش کې د امير حبيب الله خان قاتل هم ددربار د فعالو غلام بچه گانو څخه همدا شجاع الدوله و، چې د امير په وژلو سره يې دسسي د جلال اباد د حالاتو او دمعين السطنته سردار نور الله خان د امارت ددعوا اطلاع په کابل کې شهزاده امان الله خان ته ورسوله. او د امنيې تخت دنيولو په کار کې يې فعاليتونه وکړل، او دغازي امان الله خان پر تخت د کښناستلو وروسته، په ۱۲۹۸ ش کال په لومړني کابينه کې د امنيې وزير وروسته په ۱۳۰۰ ش کال کې د هرات د تنظيميد هېئت رئيس، او له هغې وروسته په ۱۳۰۳ ش کال د کب په مياشت کې په لندن کې د افغانستان مختار وزير و.

چې په ۱۲۰۸ ش کال کې د امنيې دولت د له منځه تللو وروسته برلين کې اوسيده، او په هماغه ځاي کې مړ شو،

۲ - لعل محمد خان:

داد خاصو غلام بچه گانو په ډله کې د پخواني خزاندار د جان محمد خان کابلي ځوي و چې په جلال اباد کې ددري تنو نورو مشروطه غوښتونکو سره ددرباريانو پلاس اعدام شو.^{۳۲}

۳ - محمد عثمان خان پرواني:

د محمد سرور خان پرواني ځوي چې ددربار دخاصو غلام بچه گانو غړي او د لومړي مشروطيت د فعالو غړو څخه يو تن و، او په جلال اباد کې توپ خولي ته وتړل شو،^{۳۳} دده پلار سرور خان د امير شيرعلي خان او امير عبدالرحمن خان ددربار دغړو څخه و^{۳۴} هغه د

^{۳۲} مير قاسم خان او غبار

^{۳۳} مير قاسم خان او غبار.

^{۳۴} همدغه ماخذ.

محمد ايوب خان کندهاري سره هند ته دټيښتي او په بهرنيو جريدو کې د مشروطه غوښتونکو د سرگذشت د خپرولو لپاره په سرحد کې ونهول شو او امير ته راوستل شو. امير په قهر شو او عثمان ځواب ورکړ:

" ځما د مرگ يا وژني تکليف له څو دقيقو څخه زيات ندي، لکن ستاسو محاسبه دايمي ده، ما نه غوښتل چې تاسو و وژنم بلکه غوښتل مو چې افغانستان اصلاح کړو." ^{۳۵}

۴ _ محمد ايوب خان کندهاري:

دا د تاج محمد خان پوپلزيې ځوي و کوم چې دکندهار دکابل بازار د يحي خان په کوڅه کې او سيده، دغه شخص د سردار ايوب خان سره يو ځاي هند ته فراري شو.

او له هغي وروسته بيرته هېواد ته راغي دده ځوي ايوب د يوڅه وخت لپاره د چغانسور سرحدار او له هغي وروسته د حضور غلام بچه و، بيا د مشروطيت د قضيي دکشف نه وروسته د محمد عثمان سره يو ځاي د جلال اباد څخه دهند خواته حرکت وکړ په لاره کې ونيول شول او دواړه په جلال اباد کې د توپ خولي ته تړل شول ^{۳۶} د محمد ايوب يو ورور چې محمد عيسي نوميده او د ميمني د گرزويان حاکم و د لومړي مشروطيت په دې قضيه کې لاس درلوده، چې بندي شو او په زندان کې مړ شو.

۵ _ پاچا مير خان:

هغه د لوگر او سيدونکي او د وزيرو د قوم د خانزاده گانو څخه د حضور غلام بچه و، چې له همغه وخت څخه يې د شهزاده امان الله

^{۳۵} همدغه ماخذ.

^{۳۶} مير قاسم خان او غبار

دري تنه ۶، ۷، ۸:

د دغو ويښو ځوانانو له ډلي څخه د غونډي مشر محمد ولي خان، ميرزمان الدين خان بدخشاني او شجاع الدوله غوربندي هم و چې بنديان نشول لکن په دوهم مشروطيت کې ددوي ونډه ډيره مهمه وه چې په راتلونکي کې به معرفي شي.

(۶)

الف: د مشروطه غوښتونکو د لومړي ډلي يا د ټولني

مرامونه

د افغانستان د مشروطه غوښتونکو ډلي (ټولنې) يا د ملت سر بنديونکو په ظاهره کوم ځانگړي او ليکلي مرامنامه نه درلوده، او يا دا چې موږ ته نده را سیدلي.

کله چې به يونوی غړي په دې ډله يا ټولنه کې شاملیده، په يوه فرعي او محدوده کړۍ کې د هغه اعتماد والي دهغه د اهليت سره په نظر کې نيول کېده د هغي وروسته نوموړي ته په همدې کوچني

^{۳۷} مير قاسم خان او غبار

۱۰ - د صنعت او حرفت (کسب) څخه دنوي مدنيت اساساتو پراختيا، د اوبو او برېښنا او نورو سر چينو، دښارونو اونورو ودانيو جوړول.

دغو لسو مېداو ته هغوي په قراني تعبير سره (تلک عشيره کامله) ويل. ددې ټولني مخکښانو دا عقیده درلوده چې تر خپلي وسي دسولي، سلم او د خير غوښتنې دتلقين له ليارې خپل مرام مخ په وړاندې بوزي. او د وخت امير دپوهنې عامولو، ددولتي چارو د اصلاحاتو قبلولو او د ظلم، زور او استبداد له مخه وړلوته تشويق کړي، او ځنډونه د ښه او خير په فکر کولو او د امنيت په ټينګښت سره له مخه يوسي، او پدغه لاره کې لږه ځاني قرباني ورکړي. ځکه د هېواد د ځوانانو په منځ کې روڼ اندي، فهم او پوهه کسان کم و، او دغه هر يوه يو قيمت يا بيه درلوده، نو پدې اساس د ځاني تلفاتو څخه مخنيوي کول او د احتياط څخه کار اخستل عبدالجلال خان او با با عبدالعزيز خان کندهاري څخه اوريدلي و، چې د شهيد مولوي عبدالواسع او عبدالرحمن لودين خبری هم هغه تاييدولي.

ب : د مشروطه غوښتنې د ټولني نښان يا سمبول د افغانستان د مشروطه غوښتونکو ټولنه چې دملت د سر ښندنکو په نامه هم ياده شويده. کوچني فرعي جرګه ګي يا کړۍ درلودې او په کلی توګه د ټولني ټول غړي يې نه پېژندل، هري فرعي جرګه ګي يو مشر در لوده، او د هغوي دغه غونډې هم ددغو جرګه ګيو د غړو په کورونو کې په پټه توګه جوړيدې. کله چې د جرګه ګي غړي سره راټوليدل، او په خبرو اترو يې پيل کاوه قران عظيم يې په خپل منځ کې ايښود. چې په هغه باندي يو قلم اوتوره هم وه. د ټولنې دغه نښان د بترک علامه او د اسلام ددين او د قران عظيم د لارښوونو او

ډله يا کړۍ کې په قران عظيم او توري سره قسم ورکول کيده، او هغه دا لاندي غوره مرامونه په ځان منل:

۱ - د اسلام د اصولو او د قران عظيم د تقدیس اطاعت او د ټولو اسلامي احکامو منل.

۲ - د ملي حقوقو د لاس ته راوړلو او د ملت دا ستازود نظر لاندي د حکومت، د رژيم مشروطه کولو، د ملي حاکميت او د قانون د حکم د تامينولو لپاره هميشنی او دوامداره کوښښ.

۳ - د ژوند د چارو په سموالي او د بدو او ناوړو عادتونو څخه په لري والي او يا ورته په بد ويلو باندي د خلکو د تلقين کولو په لاره کې کوښښ کول.

۴ - د افغانستان د ټولو قبلو او قومونو تر مينځ ښه تفاهم او پخلاينه، او دملي يووالي ټينګښت.

۵ - د سولي او پخلايني له لاري د ملت د اصلاح کولو په لاره کې کوښښ نه دا چې د زور او د وسلې په استعمال سره.

۶ - د خلکو د وښولو د وسايلو د مطبوعاتو د ښوونځيو او د پوهنې عامول.

۷ - د خلکو د ازادو انتخاباتو له ليارې د ملي شورا د مجلس (جرګي) جوړول.

۸ - د افغانستان د ازادي او سياسي استقلال حاصلول، او د بهرني نړۍ سره د اقتصادي او سياسي اړيکو پراختيا، (ځکه په هغه وخت کې د افغانستان امير مکلف و چې د برتانوي هند له دولت پرته د نورو دولتونو سره سياسي اړيکي ونلري).

۹ - د ټولنيز عدالت او مساواتو د اصولو ټينګښت.

کسانو کار و چې هميشه يې د خپلو سپرو او پخوانيو کسانو ملي شعائر او د دونه که څه هم گټور و په خپل ټيټ سر سره يې له مخته يوړل او د تير وخت سره يې خپلي مسلسلې اړيکي شلولي دي.

ج: ايا د مشروطيت غورځنگ يو ملي او هېوادني غورځنگ و؟ موږ پدې رساله کې د مشروطيت په غورځنگ کې د هندي بنوونکو ونډه په جلا فصل کې تشرېح کړې ده، موږ بايد د هندي مسلمانانو د ا خلاص نه ډکې هلې ځلې د پوهني په پراختيا او د نوو افکارو په تلقين کې هيري نکړو، لکه څنگه چې ځينو بهرنيو ليکوالو او دهغوي څخه په تقليد سره ځينو کورنيو خلکو ډاکټر عبدالغني هندي د مشروطيت د غورځنگ موسس او مشر گڼلي دي. چې دا خبره دمخلو وړنده، ځکه نوی فکر او د نوی مدنيت د گټور اساس اقتباس د ډيرو کلونو څخه مخ کې وجود درلوده، لکه چې د سيدجمال لدين افغاني فکري غورځنگ له همدې ځايه د هند، ايران، عثماني او عربي هېوادونو تر خپور شوی و او بيا د امير شير علي خان د عصر غورځنگ او د کابل شمس النهار د جريدې خپریدل چې دیرش کاله مخ کې د نوموړي ډاکټر د راتگ څخه کابل ته زموږ ددې مدعا بڼه شاهد دي. او له هغې څخه وروسته په ۱۳۳۳ ق کال کې د افغانستان د سراج الاخبار د ټولنې جريدل دا په ثبوت رسوي، چې دغه غورځنگ په خپله په افغانستان او د خلکو په افکارو کې سوابق درلودل.

د افغانستان خلک دلومړي مشروطيت غورځنگ نه مخ کې چې د څوارلسمې هجري پېړۍ د لومړي څلورمې په پای کې رامنځ ته شو، د نړۍ د ډيری لوی استعماري قوي يعنې د بریتانیا د امپرا طوری سره په خپله خاوره کې دوه ځله لاس او گريوان شول، او په

احکامو قبول دي او د هېواد د استقلال د لاسته راوړلو لپاره پرتوره تکيه کول وو او قلم د پوهې غوښتنې او د پوهې خپرولو او عامولو نمايندگي کوله چې دغه دواړه يې د قران شريف په وجود سره بترک کول.

دغه نښان دغازی امان الله خان د تخت کښناستنی څخه را وروسته د پوهني وزارت لپاره وټاکل شو، تر څو د هېواد د سر بنسندونکو او د پخوانيو مشروطيت غوښتونکو د هېواد غوښتنې د مرام ادامه وي.

د پوهني وزارت رسمي ليکونو (مکتوبونو) او خپرونو د يو څه وخت لپاره دغه نښان وساته، او د (معرف معارف) يوي مياشتي خپروني هم تر څو کالو پوري دغه نښان درلوده، او حتي چې د پوهني د زده کوونکو د ځانگړي ځولۍ لپاره هم د قلمي (رصاص) له مخي نښان په همدې شکل جوړ کړي و.

دغه نښان د (نظامنامه نشان های دولت عليه افغانستان) د برلين چاپ ۱۳۴۱ ش کال په کتاب کې داسې راغلي دي:

د غنمو د وړو په يوه دايره کې چې پورتنې برخه يې خالی ده يو مستطیل شکله کتاب دي چې لاندیني پشته يې دليدونکي خواته ده دهغي د بنی خوا په اخري برخه کې هغه توره پرته ده چې د لاسی (دستی) برخه کې د کتاب په لاندیني برخه پرته ده، او د کتاب په بهرني کينه زاويه باندي يوه مشوانی دیوه وزر (پر) لرونکي قلم سره لیدل کېږي.

نوموړی نښان د پوهني په لومړۍ، دوهمه او دريمه درجه دولتي نښانونو باندي هم رسم کيده، چې ځنې وخت يې يوازی قلم او کتاب رسم کړي چې توزه يې د هغې څخه لري کړي ده او دا د هغه

د پرمخ بيولو لپاره ټولني جوړې كړي وي. ددې لپاره چې ددغه ټولني تكړه كسان د حبيبي دښوونځي استادان وو. او ددغه ښوونځي عمومي سرپرست ډاكټر عبدالغني و نو داسي گمان كيده چې دغه مفكوره د ډاكټر عبدالغني د فكر څخه را پيدا شویده، نو پدې اساس يې د مشروطه غورځنگ بنديانو ته د ډاكټر عبدالغني د فكري بنديان ويل، او كوم وخت چې به مشروطه بنديان د پوښتني لپاره غوښتل كېدل نو غږ به يې كاوه چې د ډاكټر غني د فقري بنديان راو غواړي!

يوه ورځ د زندان نفر كوټه خلاصه كړه او غږ يې وكړ چې د ډاكټر غني د فقري بنديان دي بيرون ته راشي، هغه څو تنه چې پدغه كوټه كې و بيرون ته راغلل، مير احمدخان كندهاري چې په كاكا مشهور و هغه هم پدغه كوټه كې و د هغه څخه يې پوښتنه وكړه چې ته هم د ډاكټر غني په فقره كې شامل يې، هغه پداسي حال كې چې ډاكټر غني هم پدغه خونه كې ورسره و ډيري سختي ښكښلي وكړي چې د ډاكټر غني داسي او هغسي، زه په خپله فقره كې بندي يم." ميرقاسم وويل:

دكاكا خبره رښتياوه، ځكه دغه فقره يعنې لومړي مشروطيت د ډاكټر غني سره هيڅ اړيكي نه درلوده، ددغه غورځنگ ځوانان زموږه خپل پوه خلك و لكه د كاكا سيداحمدخان پشان يو شمير پوه او د حساب خلك په كې شامل و نو په دې خاطر دغه غورځنگ يو ملي او هېوادني حركت (غورځنگ) و.

مير صاحب زياتوي چې:

"دا څويم ځل دي چې ځينو خلكو په افغانستان كې د مشروطه غوښتني د لومړي غورځنگ په باره كې مطالب ليكلي دي: چې

دغو دواړو دفاعي جگړو كې بريالي راووتل. تر څو چې نړۍ خورونكي دښمن يې له خپلي خاورې څخه وشاړه. ايا د هېواد څخه دغه ډول بريالۍ او په ميرانه دفاع د سياسي بيداري او حالاتو (واقعي) درك څخه پرته ممكنه وه؟

د مشروطه غوښتونكو دټولنې نښان چې وروسته د افغانستان د پوهني رسمي نښان شو.

پداسي حال كې چې پدغه دواړو جگړو كې له ۱۸۳۹ م كاله څخه تر ۱۸۸۰ م ناله پوري څلويښتو كالو په موده كې نه كوم پردي او يا هندي سړي لكه ډاكټر غني په افغانستان كې و اونه دهغه وخت په ساقطو حكومتونو پوري مربوط دداخلي اجالو نه كوم سړي، (امير دوست محمد خان او امير شيرعلي خان) اونه دغو خلكو زموږ د هېواد خلكو لوري وركونه او سازمان وركونه په غاړه درلوده او ما څو ځلي ويلي دي او بيا هم واييم: چې د هېواد څخه د دفاع يا ساتني دروند بار يا پيټۍ يوازي او يوازي د افغانستان د كليوالو، كسبگرو او بزگرو خلكو يعنې د افغانستان د عامو خلكو په اوږو پريوتلی و:

نازم به بازوی كه كشرانچ بيشمار

تنها هم اوست منجی اين سر زمین خویش

پدې ځاي كې بيا د خبرو سر خداي بڅښلي ميرقاسم خان ته ورپرېږدو، چې د مشروطه غوښتونكو سره ملگري او بندي هم و، هغه وويل:

"په هغه وخت كې د څو تنو پرته چې هغه هم د گوتو په شمار وو نو نور خلك ددې كلماتو لكه ديموكراسۍ او مشروطه سره بلدنه وو، دهمدغه روڼ اندو او درديدلو كسانو يوې ډلې د همدغي مفكورې

ګوندي دغه سياسي، مترقي او افغاني غورځنگ د يوه پردي تن د افكارو څخه رامنځته شوي دي، او ددې هېواد علمي، روڼ اندی او تکره کسان او هېواد غوښتونکي صديق او رشيد افغانان دي د يوه بهرني د لاس اله وی... بنایې ددغو ليکوالو په نظر دا ډيره عجيبه او غريبه راغلي وي چې دغه ډول روښان او مترقي افکار دي پدغه راز تورتم او د ظلمه ډکه فضا کې ددې خاوري د زامنو د مغزو څخه راسر شوي وي، لکن د تاريخ په شهادت په هر عصر او وخت کې زموږ پدي خاوره کې داسي فکر مندانو ښتگر انسانان موجود و چې د پوهي او علمي مقام له نظره بايد هغوي په وجود افتخار وکړو...^{۳۸} دا هغه څه و چې د خدای بخښلي مير قاسم خان له وينا څخه مو دلته رانقل کړل مگر ددې کرښو ليکونکي په ځانگړي توگه پدي برخه کې د خپل تره ځوی او استاد د مولوي عبدالواسع شهيد څخه چې د لومړي مشروطيت د بنديانو له ډلي څخه و مي داسي واوريدل چې ددې ټولني دکندهاريانو لومړني غونډه، يعنې مولوي واصف او دده د کورنۍ غړي د کاکا سيداحمد خان سره د کوټي ملگري و دغه خونه په شاهي مدرسه (چوب فروشي) کې د دغې مدرسي په مدرس مولوي عبدالروف خان پورې اړه درلوده چې په هغه وخت کې د هغه دوه ځوان زامن د عبدالواسع او عبدالرب په نومونو هم په هغه ځای کې اوسېدل او د لومړي مشروطيت د لومړنۍ غورځنگ طرحه په همدغه ځای کې برابرېد شوه، او دا هغه وخت و چې تر دغه وخته ډاکتر غني افغانستان ته نه و راغلی، له دغې وروسته دغې مفکورې د حبيبي دارالعلوم ته هم نفوذ وکړ، او استاد مې داهم ويل: چې ما ډاکتر

* د سر قاسم خان مقاله،

غني په خپلو سترگو نه و لېدلی، تر څو په زندان کې مې د هغه سره وپېژندل، د هغه په وينا: ډاکتر غني انگليس مشر بې شخص و چې د انگرېزي ژبي او د هغه علومو پرته چې په لندن کې يې زده کړې و، د ختيځو ادبياتو، سقاقت او علومو څخه په نور هېڅ څه شي هم نه پوهېده، او په ماته او ډېره بده فارسي ژبه يې خبرې کولې، او انگليسي ژبه يې د اردو ژبي څخه هم ښه او روانه زده وه. بل سړی چې د يوه څه وخت لپاره په کندهار کې و او ځما استاد و (۱۳۰۴ ش) کال په شاوخوا کې و دا په کريت متخلص عبدالرحمن لودين دی، دا تندمزاجی او راستکاره ځوان و، دا د کوچنيتوب څخه د خپل پلار د کاکا سيداحمد خان پواسطه د مشروطه غوښتونکو د لومړي ټولني د غړو سره يو ځای اشنا او ددوهم مشروطيت روح او زړه و، هغه ځوان چې په شور بازار کې يې د امير حبيب الله خان په موټر دتفنگچي ډز وکړ، او دخدای بخښلي عبدالهادي داوی سره يو ځای بندي شو هغه هم دا ويل چې: د لومړي مشروطيت دافغانی ټولنی لوي مشر مولوي واصف دي چې کبريت دهغه څخه په کوچنيتوب کې درس لوستلي و، او دحبيبي په ښوونځي کې دهغه د ادبياتو استاد و.

هغه دريم سړی چې دمولوی عبدالواسع او کبريت دغه قول او وينا يې تائيدوله، خدای بخښلي بابا عبدالعزيز دی، چې زه دکندهار په طلوع افغان کې څلو کاله دهغه مرستيال وم، هغه چې د مشروطيت په دواړو غورځنگونو او درون اندو او وينو ځوانانو په ټولنو کې گډون درلوده، په صراحت سره ويل چې ددغو دواړو غورځنگونو رامنځ ته کوونکی، پر مخ بيونکی او دوام ورکونکی موږ په خپله افغانان وو او هنديانو هم يوه ځانگړی فرعی کړی درلوده چې د

افغانی مرکزی جرگي سره یې اړیکي درلودی، ولي دکار رشته او عمومي لارښوونه دافغانانو پلاس او واک کې و، ځما دغه ټولي اوریدني هم دخداي بڅنډلي میر قاسم خان دهغي وینا صدق کوونکی دي چې دمشروطه غوښتني غورځنگ یو خالص ملی او افغانستاني غورځنگ و نه دا چې دنورو او پردیو پواسطه برابرشوی او یا تلقین شوی وی.

۷ څپرکي

دهندی ښوونکو ونډه (داسلام سرښیندونکي)

وارسیدیم بجایی من وخاطر در عشق
که بود بلبل و پروانه نصیحت گر ما

په لومړي مشروطیت کې خون ګرمه ځوانانو، تندرو او رادیکالو اشخاصو وجود درلوده، چې دهغوی لارښوونکي او رهبران دمعتدل فکر او احتیاط خوښوونکي وو. او دکار ډیپل څخه یې داسي فکر کاوه، چې په خپل منځ کې باید ځني معتدل عناصر او په ګوندی چارو پوهه تجربه لرونکي اشخاص هم ولری.

د ۱۹۰۳ م کال په شاو خوا کې کله چې دحبیبی دارالعلوم په کابل کې پرانستل شو په هغه ځای کې په ځینو افغاني پوهانو برسيره، دطبعي علومو لکه: ریاضي جغرافي دتدریس لپاره دځینو ماهرینو استادانو شتون ته هم اړتیا پیدا شوه ځکه افغانستان په نوو تجربوی علومو کې ماهران نه درلودل. زموږ علماو د منځنیو پړیو دمعقولاتو دښوونې دنصاب سره سم دحکمت فلسفي او ریاضي دعلومو سلسله چې په اسلامي هېوادونو کې معمول وه لوستل، او دمفقولو او معقولو علومو دزړو معلوماتو دیوی ځانګي سره اشنا او بلد شو، پداسي حال کې چې صنعتي انقلاب (بدلون) او داروپا

نو هغه ورته د خدمت لپاره راغي او ځيني وخت يې ورسره د ژباړونکي په توگه کار وکړ. کله سردار بيرته خپل هېواد ته راتله نو هغه ته يې د افغانستان دراتللو دعوت ورکړ، او يو کال وروسته کابل ته راغي، او د حافظ احمدالدين وروسته د حبيبي د مدرسې د مدير په توگه وټاکل شو. دده لوي و. ورمولوي^{۳۹} نجف علي او کشر ورور يې مولوي چراغ علي هم د نمدې مدرسې، عربي او فارسي اسلامي پوهنتون کې هيڅ لاس نه درلوده او يوازي په انگرېزي ژبه کې يې خپل زده کړې په رياضي و طبعياتو کې بشپړې کړي وې. اود افغانستان په ښوونځيو کې هم د رياضي، جغرافۍ او طبيعي علومو درس ورکاوه، په هغه وخت کې په کابل کې دريو کورنيو د مولوي لقب درلوده:

اول: د شاهي مدرسې مدرس او د لومړني سراج الاخبار موسس مولوي عبدالروف او دده دوو زامنو مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب چې پدې رساله کې معرفي شوي دي. دوهم: د ميزان التحقيق فقر اسلامي غړي مولوي عبدالرزاق د هغه د زامنو سره.

درېم: تاجر مولوي احمدخان او ځوي يې مولوي محمد سرور واصف چې پدې کتاب کې په جلا توگه معرفي شوي دي. د ښوونکو له ډلې څخه وو. يو کال وروسته چې کله دغه ډاکتر درخځي لپاره هند ته تلو، په ده باندي ديو ډول قاچاقو اشتباه وشوه، او هغه يې په تورخم کې تالاشي کړ، ولي څه شي يې ترې تر لاسه نه کړل، نوموړي پدې حرکت سره ډير په قهر شو او افغانستان

^{۳۹} مولوي لقب په هندوستان کې هغه چاته ويل کېږي چې په دين يا ادبي علومو کې په عربي يا فارسي ژبو کې د استادې د مقام درلودونکي وي

رئسانس په ټولو عقلي او طبيعي علومو کې هغه نوي بدلون چې د تجربې او ازمايښت په اساس ولاړ و منځ ته راوړي و. او نوي علومو په هندوستان په ۱۹ پېړي کې دانگليس داستعماري قواو په راتللو اود ښوونځيو او نوو پوهنتونونو په پرانستلو سره رواج پيدا کاوه.

افغانی پوهانو ددربار په گډون دښوونې او روزنې د نوي قانون رواجول، او دنوي پوهنې عامل د اروپا د تمدن د هداياتو سره سم په خپل هېواد کې لازم ليدل. نو پدې اساس پدې فکر کې شول چې ځني مسلمان ښوونکي دانگليس د هندي مستعمري څخه خپلو ښوونځيو ته راولي، تر څو زموږ نوی زده کوونکي وکولي شي د نوي پوهنې سره اشنا شي. او پدې وسيله نوي علوم، صنعت او حرفت پراخيا او پرمختيا وکړي.

د ۱۳۲۳ کال دسراج الاخبار د يوې گڼې سر مقاله او مطالبو يې چې په تيرو څو کړښو کې مو معرفي کړل د خلکو او دربار دغه هېله او ارزو ښه توضيح کوي.

پدې سلسله کې د هندي ښوونکو لومړني ډله چې افغانستان ته راغله ډاکتر غني او دده وروڼه و چې د حبيبي د مدرسې د تدريس او تنظيم لپاره کابل ته راغلل (۱۹۰۳ م) د مير قاسم خان په قول دا ډاکتر غني د پخاپ د کجرات د جلال پورد جتانو د خلکو او د علي گرد کالج د تکړه او ممتاز محصلينو څخه و. چې انگرېزانو هغه د لوړو زده کړو لپاره کيمبرج ته واستاوه، نوموړي د خپلو زده کړو په وروستي کال کې ناروغ شو او ويې نکړاي شول چې په اخريڼو ازموينو کې بريالي شي، کله چې نايب السلطنه سردار نورالله خان د ملکي ویکتوريا په دعوت انگلستان ته ولاړ، (۱۳۱۲ق ۱۸۹۵ م)

شهرت درلوده، او امير عبدالرحمن خان هغه ته بلنه ورکړې وه چې د هغې د منشي په توگه افغانستان ته راشي.⁴⁰ سره له هغه نظره چې په نوي پوهنه کې په تدريسي چارو وگمارل شول، په خپله ډاکتر غني چې د زندان ډير اوږد رنج او تکليف يې تير کړي و، د خپلو خپلوانو د لېدلو په بهانه هند ته ولاړ او بيرته رانغی، هغه په انگرېزي ژبه د REVIEW OF POLITCSIN CENTRAL AS SID کتاب وليکه چې په لاهور کې په ۱۹۲۴ م کال کې چاپ او خپور شو، او په کابل کې يې يوازي يو وراره د نجف علی خوي عبدالمجيد د بنوونکي په توگه پاتي شو.

د ملت د سرښندنوکو (د اسلام سرښندنوکو) د هنديانو هغه ډله چې په کابل کې وه او د افغان مشروطيت غوښتونکو سره يې يوځای کار کاوه، خپل شعار يې د هندوستان د کانگرس د گوند په تقليد د خپل هېواد د لباسونو اغوستل گرځولي و،⁴¹ وايي چې عبدالغني مفکر او پوهه شخص و، کله چې په ۱۳۲۹ ق يا ۱۹۱۱ م کال کې د منگلو قبایلو اړودو او بغاوت وکړ، او جنرال محمد نادر د هغې دغلي کولو لپاره وگمارل شو، په دغه وخت کې ډاکتر غني د ارگ د زندان له دننه څخه د هند په جريدو کې يومضمون خپور کړ او په هغې کې ليکلي و چې که امير د اسلام د سرښندنوکو د هڅو د دوام اجازه ورکړي وي، داسي پيښي به نه راپيدا کېدی، ځکه د هېواد د ټولو قومو او خلکو استازي به د تل لپاره د امير په حضور کې موجود وي، او د خلکو شکايات او ستونزي به يې امير ته

⁴⁰ انقلاب ۱۱۰

⁴¹ انقلاب ۹۱

ته يې د بيرته راتللو څخه انکار وکړ، کله چې امير ته ښکاره شوه چې دي اشتباه حقيقت نه درلوده نو دوه ځله يې په موکده توگه هغه ته وليکل که چيري دا يو راسخ مسلمان وي نو د اسلامي هېواد د خدمت څخه بايد ځان ونه سپموی، هماغه و چې ډاکتر غني بيا کابل ته راغی.

هغه د مشروطيت په مقاله کې د خپلو وروڼو او مولوي محمد حسين سره يوځای چې په امني دوره کې د لوړينو ښوونځيو مدير او بيا وروسته د تدرساتو رئيس و په ارگ کې بنديان شول. تر څو چې د امان الله خان د سلطنت په وخت کې ازاد شول، او د علی احمد خان والي په ملگرتيا د هېواد د اسقلال د بيرته لاس ته راوړلو د سولي د خبرو په هيت کې راولپنډي ته واستول شو.

هغه وخت چې ډاکتر غني د يوولس کاله زندان څخه وروسته د امير حبيب الله خان د وژلو نه را وروسته د ارگ له زندان څخه را ووت، (۱۲۹۸ ش) په ډير درناوي سره يې هر کلی وشو، او دامان افغان جريدي د زندان څخه دده د ازادي خبر په ډيره خوښي سره خپور کړ او د افغانستان په پوهنه کې يې دده د خدمتونو د ادامي غوښتنه وکړه.

مولوي محمد حسين چې د پيښو شاهد او دده سره په زندان کې يوځای و ډاکتر عبدالغني په برخه کې داسي ليکي: هغه د ملت د سرښندنوکو يا د اسلام د سرښندنوکو د مجلس مشر (د لومړي مشروطيت د هنديانو ډله) و چې ۱۱ کاله بي ځايه زندان يې تير کړ. د هغه علمي او اخلاقي لياقت ښکاره و، چې د پنجاب د ستيټ سکالر په توگه يې په انگلستان کې نهه کاله تحصیل وکړ او د لندن په اسلامي ټولنو کې يې د فصیحو او بلغيو ويناو په کوونکي

ډاکټر د حرکاتو له مخي وڅيړو او قضاوت پري وکړو: هغه چې په افغانستان کې انگریزانو په گټه کار کاوه نو ایا په افغانستان کې د مطلقیت او ارتجاع په ضد دیوی مترقي مفکوري رامنځته کول او هغې ته پراختیا ورکول د انگریز په گټه و؟ همدا زړه ورملي غورځنگ و، چې د امیر حبیب الله خان لپاره د ترکمانچي^{۴۳} د متحوسي موافقت نامي نه منل یوه لویه بهانه شوی، هغه دانگلیس په مقابل کې وویل، څرنگه کېدای شي دداسي یوه تړون سره چې خلک په کې رضایت نه لری موافقت وښایم؟ په داسي حال کې چې د افغانستان خلک دمشرطه غوښتني لپاره هلی ځلي کوي، باید و چې ډاکټر غنی فعالیت کړي وي، تر څو پدغه تړون باندي د امیر حبیب الله خان لاسلیک او منل ژر تر ژره تر لاسه شوي وای ترڅو چې دده دا ښه خدمت د انگلسانو له خوا تقدیریده.

^{۴۳} همدا راز د میرقاسم په مقاله کې؟ لکن څما په یقین د حافظي هېرتیاده ځکه چې دترکمان چاي تړون (دا زربایجان د گرم رود دیوه کلي نوم دترکمان سینددي) د ۱۸۲۸ م کال دفروري په میاشت کې د امیر حبیب الله خان د عصر څخه مخ کې د ایران او تزاري روسي ترمنځ شوي، وضانات ایروان او نخچوان کې د پنځه ملیونه تومانو په مقابل کې روسي ته ورکړ اوځانگړي گمرکی حقوق او نظامي محاکمات یې هغه دولت ته ورکړه وو لغوه اعلان کړه، شایددخدای بخښلي میرقاسم خان مقصد پدي ځای کې د روس او انگلیس ترمنځه د ۱۹۰۷ م کال تړون وي چې په لومړۍ ماده کې تزاري دولت افغانستان د خپل قدرت د کړۍ څخه چې یسنن د اکتوبر د انقلاب څخه را وروسته د هغی بیرون بللي اودافغانستان سره یې اړیکي د انگلیس د بهرنیو چارو دوزارت له لیاری ومنل او د هغې په څلورمه ماده کې دواړو خواو په افغانستان دسوداگري مساوات ومنل، لکن امیر حبیب الله خان ددې تړون دتصدیق څخه ځان وژغوره، اودواړو خواو د افغانستان د پاچا له موافقي پرته د تړون اجرا وړ ویا له او امیرهم چوپه خوله پاتي شو...

تقدیمولي او دشکایت او بغاوت ځای به نه و.^{۴۲} ډاکټر عبدالغني په برخه کې د همغه اولي ورځي څخه چې د افغانستان ته راغي داسي اوازي اوشایکات و چې نوموړي دانگلیسي مقاماتو د هندوستان په حکمرانانو گمارل شوي او استول شوي شخص دي. ددې لپاره چې په هندوستان کې اوس د انگلیسي انتلجس سرویس اسناد دمحریت څخه راوتلي دي او اوس د څیړونکو په لاس کې دي، نو هغه چا دا اسناد لېدلي دي وایې چې پدغو اسنادو کې ډاکټر غني په برخه کې داسي اسناد موجود دي چې د انگلیس د جاسوسي ددستگاه سره دده ترلتیا ښي ددې لپاره چې ددې کرښو لیکونکي په خپله دغه څه ندي لیدلي او داسي نقل کوونکي(راوي) چې شقه او داعبار وړ وي او هغه یې کټ مټ نقل کړي اویا خپاره کړي وي هم موجود ندي نو پدي خاطر پدي ځای کې د میرقاسم خان وینا چې ډاکټر غني هم عصره و رانقلوو او راتلونکي، راتلونکو ته پرېږدم، تر څو په خپله وگوري او یقین حاصل کړې، دا ځکه چې یوازي دیر چاپه برخه کې په یوه د فتر کې د اطلاعاتو او اسنادو شتون نشي کولای د یوه چا د بدکاری او فساد سبب شي ځکه کېدای شي هغه اطلاعات دهغه دنیکو او مثبتو اعمالو په برخه کي وي.

خدای بخښلي میرقاسم وایې: "ویل یې چې ډاکټر غني دانگریز جاسوس دي که دغو کسانو چې دغه خبره یې کړي ده د انگلیس د انتلجس سرویس څخه پوره او شقه معلومات تر لاسه کړي وي نو پدي صورت کې ددغه کار تردید مشکل دي او که چېرې خبره یې یوازي د حدس او گمان له مخي وي، نوښه به داوي چې نوموړي

کړ. او د تفسیر په دقیقه مطالعه کې لگیا شو، ددې لپاره چې دعلی گر په پوهنتون کې یې عربي ژبه زده کړي وه، خپل ځان یې نور هم په اسلامي علومو پوهاوه، د بندڅخه د خلاصیدو وروسته امانی دربار ته یې لیاره ومونده او په ۱۲۹۸ ش کال کې دکابل د لومړنیو ښوونځیو مدیر^{۴۴} وټاکل شو چې په تصلمي غونډه کې لومړني تن و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش کال په شاوخوا کې د پوهني په وزارت کې د عمومي تدریساتو په ریاست وټاکل شو.

مولوي محمد حسین د امانی رژیم د زمانه سازی د شخصیت سره موافق و او د (افغان پادشاه) په نامه کتاب یې د امانی دورې د حالاتو په توصیف کې په اردو ژبه ولیکه، چې په ۱۳۴۶ ق کال کې په لاهور کې چاپ شوي دي.

ولي څه وخت چې حبیب الله د سقاو خوي په ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې کابل ونیوه، هغه د حبیب الاسلام په نامه دارتجاعی جریدي مدیر شو، او څه ناسزا نه و چې ده د امیر امان الله خان په برخه کې روا ونه بلل او وروسته له څو میاشتو د کابل څخه وتښتید او هند ته ولاړ.

کله چې د ۱۳۰۸ ش کال د میزان یا تلۍ په میاشت کې محمدنادر خان کابل ونيو او پاچا شو، هغه د (انقلاب افغانستان) په نامه کتاب په جالندهر کې په اردو ژبه خپور کړ، چې سر تر پایه د محمدنادر خان او دهغه د کورنۍ په صفتونو او مدایحو او د امان الله خان او د هغه د وخت د اشخاصو په غندنې او بدولو ډک دي دغه دواړه اثرونه اگر چې بیطرفانه ندي، لکن په کابل کې د هغه د ۲۵ کلن ژوند د شهادتو درلودونکي دي، چې د تاریخ لیکونکو

نه دا چې د هغې د وروسته کیدو سببونه یې برابر کړل، زه (میرقاسم) د ډاکتر غنی سره څه اړیکې نلرم، مگر د اخلاقو له پلوه، دمستندو دلایلو پرته، یوانسان او په ځانگړې توگه یود اسی مسلمان چې څوکاله یې زموږ د هېواد پوهني او مطبوعاتو ته خدمت کړی دي، د جاسوسي او ورانکارۍ په فعالیتونو تورنول د انصاف څخه لري کار دي.... که چېرې هغه د انگلیس جاسوس و نو طبیعي خبره ده اعلحضرت امان الله خان چې د انگریز سر سخته دښمن و، هغه ژرته ازاد اوه، او خاصا هغه به یې د والي علی احمد په ملگرتیا د هېواد د استقلال د بیرته ترلاسه کولو او دسولي د خبرو په حقیقت کې راولپنډۍ ته نه استاوه."

مولوي محمد حسین:

بل مهم سړي چې په لومړي مشروطیت کې یې لاس درلوده اویو ولس کاله یې بند ولېده، د پنجاب د جالندهر دهندي شوو افغانانو د اورمې د کورنۍ څخه یوتن و چې د علي گر په پوهنتون کې یې د (بي، ای) تر درجي پورې درس لوستي، او په انگریزۍ، پښتو، فارسي، اردو او عربي ژبوښه پوهیده، هغه د حبیبې د مدرسې دجوړیدو څخه را وروسته په ۱۹۰۷ م کال کې کابل ته راغي او پدغه مدرسه کې دتاریخ او جغرافي د ښوونکي په توگه وټاکل شو او د افغاني مشروطه غوښتونکو سره یو ځای شو، او د ډاکتر غنی څخه را وروسته د ملت دسرښندنکو دهندیانو دټولني داراکینو څخه و، چې د ۲۶ کلنۍ په عمر په ۱۹۰۹ م یا ۱۳۲۷ ق کال کې د مشروطه غوښتونکو له ډلې سره دکابل په ارگ کې بندي شو، یوولس کاله وروسته د امان الله خان دپرتخت کښیناستلو سره سم په ۱۳۳۸ ق کال کې ازاد شو، هغه په زندان کې قران عظیم حفظ

د مشروطيت د غورځنگ مخبران

د مشروطه غوښتونکو د ټولني د مخلصو او رښتینو دردیدلو غړو په منځ کې خوفاسد او ددولت گمارلي اشخاص هم و، چې دټولني د اقداماتو او پریکړو اطلاع یې امیر ته ورکوله، چې د هغې جملې څخه د میر قاسم خان په وینا بلوونکي ملامنهاج الدین، سردار محمد کبیرخان او عبدالحق څخه یادونه کولې شو، او مولوي محمدحسین هم دهغه نوم راوړي اولیکلي چې: امیر حبیب الله ملامنهاج الدین ته ویلي و چې: که چېرې دده د فهرست شامل ټول کسان (مشروطه غوښتونکو د ټولني ټول کارکونکي) ووژل شي د هغوي خون به دهغه په غاړه وي^{۴۶} نوپدې اساس امیر د ټولني ټولو غړو اوږد فهرست په بخاری کې وسو ځاوه، او وي ویل: که چېرې دغه ټول ځمک ووژنو عالم به بربادشي.^{۴۷} ملامنهاج الدین چې اصلا د جلال اباد دختیځ لوري د شینوارو د قوم څخه و اود دربار دشهزاده گانو ښوونکي و، ددې ناجایزه عمل د کولو سره سره چې د روڼ اندو د نفرت وړوگرځیده، ولي بیا هم د زمانه سازي او د استخباراتي سرچینو سره د اړیکو په سبب په امانې دوره کې په خپل ځای پاتې شو او په ۱۲۹۹ ش کال کې د چاریکارو دستاره افغان د جریدي د مدیر په توگه وټاکل شو، لکن د مشروطه غوښتونکو دنوو ازادو شوو ملگرو په احتجاج د پوهني وزیر

^{۴۶} انقلاب ۲۲۸

^{۴۷} غبار. مسیر ۷۱۸

لپاره ښه ماخذ اومدرک کیدای شي (د ټولو هغو وچو او لمبدو سره چې په دواړو کتابونو کې موجود دي).

محمدحسین پر کاره سړي و، په کابل کې (۷۵) کتابونه او رسالي په پښتو، فارسي، انگریزي، او اردو ژبو ولیکلي چې د هغې څخه ۱۳ ټوکه یې د پوهني وزارت په تعلیمي نصاب کې چاپ شويدي، او ۱۸ ټوکه یې امان الله خان ته تقدیم کړل او پنځه ټوکه نور یې د پوهني دارلتالیف ته لیکلي او یا ژباړلي او نور پاتې یې په هند کې چاپ او یا نا چاپ پاتې دي^{۴۵} د ۱۲۹۹ ش کال په شاوخوا کې د (معرف معارف) مجله هم دده له خوا خپریدله چې په هغې کې د (جهاد اکبر) په نامه دده خپل په فارسي ژبه ناول په تدریج سره چاپیده، چې د افغان او انگریز د لومړي جگړې پېښې یې د افغانستان د خلکو د هېواد پالني او جهاد دوستي دولولو په تعویرولو د کابل د عوامو د محاورې سره سمې لیکلي او دا په فارسي ژبه لومړني ناول دي چې په افغانستاني مطبوعاتو کې خپور شوي دي.

هغه د خپلو کتابونو په فهرست کې په اردو ژبه دیوه کتاب یادونه کوي چې د لومړي مشروطه غوښتونکو د ټولني پراحوالو یې لیکلي و ولي په خواشینۍ سره باید ووايو چې چاپ شوي ندي. په هر حال سربیره پردې چې دا زمانه سازه او مذبذبه شخصیت و ولي هغه کار چې محمد حسین خان د افغانستان د پوهني په برخه کې تر سره کړي او د مشروطیت په لاره کې دده ویولس کلن زحمتونه او د افغانستان د پژندنې په برخه کې دده تالیفات د هیرولو وړ ندي.

^{۴۵} انقلاب، د کتاب د پای فهرستونه.

دوهم بخش

دوهم مشروطيت

لومړنی خبرې

په تېرو مخونو کې مو د لومړۍ مشروطيت دملي غورځنگ د پيل داستان چې په ۱۳۲۳ق کال کې د سراج الاخبار د ټولنې په بنسټ رامنځ ته شوی و او د يوې ډلې روڼ اندو افغانانو په وژلو او بندي کولو سره د ۱۳۲۷ق کال د صفرۍ په مياشت کې پای ته ورسيد ولوسته.

هغوی په خاورو او وینو کې ولړلی شول او د ملي مبارزې په ډگر کې قربانې شول، ولي:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها لقمیر کرد

ورنه این بزم خموشان هیچ غوغای نداشت

هو! دا فریادونه، زځېړوی او شور او واویلاوی ارامۍ نه شوی، او د هېواد او ملت سره د مینې لرلو او د همدغسې روښانه پاتې شو، او د زموږ د خلکو او روڼ اندو تر منځ د ازادۍ غوښتنې غورځنگونو او د ملي بیدارۍ یا وینښېدو څپو دوام وموند.

د شلمې پېړۍ په دوهمه لسیزه کې زموږ د هېواد ټولنیزه بڼه بڼه نه وه ځکه امیر حبیب الله خان د خپل قدرت په لوړو پوړو کې له خلکو څخه لرې او د غبار په قول "په حرم کې ډوب شوی و" او په دغه کار کې یې دورمره افراط او زیادښت وکړ چې مزاجي حالت یې هم ډېر بد او زیر شو، او د ده مامورینو او گمارل شوو کسانو ولیدل چې امیر د غفلت په خوب کې ښه ډوب شوی دی، نو د بې گناه خلکو په

محمد سیلیمان خان د هغه لاس د کاره وویست، چې بیا وروسته د قطغن او بدخشان د لوري په مخبري یعنی جاسوسي واستول شو.^{۴۸} دویم شخص عبدالحق یوازی د میر قاسم خان په وینا پیژنم او په بل ځای کې مې دده نوم ندی لیدلی، لاکن دا کاذب یا درواغجن مخبر عبدالحق د ملا عبدالحق ارغندیوال څخه پرته بل څوک دی چې د عبدالحق ارغندیوال یادونه مخکې راغله.

دریم شخص چې د فهرست په توگه د مشروطه غوښتونکو د نومونو په تقدیمولو سره امیر ته متهم یا تورنی دی د غبار په قول د کابل د فابریکې^{۴۹} فنې کارگر استاد محمد عظیم خان و چې دوشکي د پخوانیو او ماهر و جوړونکو له کورنۍ څخه راوتلی او په خپل فن کې ډېر پوخ ماهر و، او د راپور د ورکولو څخه وروسته لوړو رتبوته ورسېد.

دغه فنې شخصیت په امانی دروه کې هم په لوړ قدرت کې و، د جگړه ایزو وسلو جوړولو د سر افسر په توگه و ټاکل شو او د ۱۳۰۰ش کال په شاوخوا کې د وسلو د پېرودلو لپاره اروپا (ایتالیا او المان) ته واستول شو او د برلین د ختیځ د ازادۍ په جریده کې د هغه عکس د افغاني اشخاصو په ډله کې چاپ شوی و. هغه په کابل کې په برگر عظیمو شهرت درلوده.

^{۴۸} انقلاب ۲۲۸

^{۴۹} غبار ۷۱۷

چور او چپاول يې لاس پورې کړ. خو ځلې د پکتيا (جنوبي) کندهار او هرات په سمتونو کې د عوامو خلکو بلواوې اوږو دوړ رامنځ شو، لاکهن مرکزي حکومت په زور بنودلو او لښکر کشيو اتکا وکړه، او امير د غفلت د خوب څخه راويښ نشو.

د مظلومو خلکو او په ځانگړې توگه د افغانستان د ملت د شجايو او مزاجي خطايو څخه ده هر څومره چې رپړونه او تکليفونه وگورې او هر څومره چې وټکول شي په هماغه اندازه د دوی ملي مقاومت، ټينگتيا او استواري نوره هم زياتېږي او د مبارزې ميدان ته تر ټولو مخکې ورځي.

د افغانستان خلکو په دوو دفاعي جگړو کې بهرنيو يرغلگرو او انگليسي نيورکگرو ته خپل دغه ملي خوې او خصلت په ثبوت رسولي دي. دغه راز زموږ د خلکو ملي احساس د کورنۍ زور زياتی او د امير د گمارل شويو د چور او چپاول په مقابل کې هم ژوندی و چې:

ملت بود ان شیر، هنگام تزام

چون بیشتر از ده شود، پیشتراید

د لومړۍ مشروطيت نیک او ملي غورځنگ د امير او د ده د ذريايانو په استبداد، زور ازمويلو او وینو تويولو سره چې ويل به يې "د نوو اصولو هر څه قبلوم الامشروطه"⁵⁰ په ظاهري توگه له منځه ولاړ، لاکن وروسته يې د ملت د زامنو په زړونو کې په پټه

⁵⁰ دا ملت عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په هغه استحضاتو کې چې د کندهار د علماو څخه يې په ۱۲۹۹ ش کال کې کړي و، ليکلی دی (د بشپړو معلوماتو لپاره د غبار ۸۰۳ مخ وگورئ). د اعتماد الدوله مړينه د چهارشنبې په شپه د ۱۳۰۷ ش کال د کب په ۲۳ د کابل په شهرار کې ده.

زيلي خغلولي وې او دوهم مشروطيت يې رامنځ ته کړ، چې په الماني دوره کې يې د هېواد ازادی، د ادارې نوی لاره، او د افکارو د بدلون ثمره وکړه.

لومړۍ نړيواله جگړه چې د ۱۳۳۲ ق کال د روژې په مياشت او د ۱۹۱۴ م کال د اگست په مياشت کې پيل شوه، ټولې بشري نړۍ ته ټکان ورکړ د دی لپاره چې د خلافت مقام (د ترکي عثماني سلطنت) هم په هغه کې د المان او دهغه د متحدينو په طرفدارۍ ورگډ شو، د انگليس د دولت او دهغه د انډيوالانو د جگړه ايزو اقداماتو په خلاف لويه هياھوۍ او شورماشور د هندوستان د مسلمانانو او د نورو اسلامي هېوادونو تر منځ راپورته شو، او په ډېره لږه موده کې د نړۍ او د ختيځو هېوادونو د ژوند حالات او سوداگرۍ بدله کړه.

امير حبيب الله خان يوه مياشت وروسته په کابل کې د هغه وخت د سپين ږېرو او مخورو په ديوه لويه غونډه کې د بيطرفۍ اعلان وکړ (د ۱۳۳۲ ق کال د شوال مياشت ۱۹۱۴ م کال) په داسې حال کې چې عوامو خلکو د عثماني ترکي او د اسلامي خلافت د مقام چې په استانبول کې و د برياليتوب شعارونه ورکول، او د خلافت گوند چې د هندوستان د مليونونو مسلمانانو په منځ کې نفوذ کړی و او د عثماني ترک د قواو د تقويې لپاره يې د مرستې وسايل او چاندي راټولولې، او هره ورځ به د خلافت د ورځپاڼي په سلگونو زره نسخې په بمبي کې ويشل کېدې، او سلطاني سره خولۍ د مسلمانانو شعار گرځېدلې و.

لاکن امير چوپ او د حرم له اړخه لری نه تللو، شايد چې په دهلي کې د هغه د انگريزي اريابانو لپاره همدغه د چوپتيا او اراموالی

کلداري چې واکمني يې ورکوي يوازې د امير د مينځلو مزد دي، او د برتانيوي هند واکمن بايد په دې باندې هميشه معترف وي

چې:

"امروز در قلمرو دل، دست، دست تست"

په دغه کاره او ناروغ سياست سره امير عبدالرحمن وکولی شول چې خپل موقیعت د افغانستان د امارت سره ټينګ وساتي، لاکن د هغه د مړنې وروسته ځوي يې امير حبيب الله خان ونه کولی شول چې په يوازې توګه دغه حالت ته دوام ورکړي، نو په دې خاطر يې خپل ورور سردار نصرالله خان چې يو اخوند مشرېي سړی و، د دې سياست د يوه اړخ د پر مخبيولو لپاره وګماره، دا په خپله دوايسرا سره جوړ راغي او خپل مشر ځوي سردار عنايت الله خان يې د هند د وريسر لارډ کرزن حرمزور ته ورولبړه (۱۹۰۴م کال د ډسمبر ۱۲) او يو کال وروسته (۱۹۰۵م کال) يې د هند د بهرنیو چارو سکرتري لويش ولیم دين ته په ډېره ښه ښه او دارمډار سره په کابل کې هر کلي و وایه، او په يو څو کرښيزو تړون کې هر هغه څه چې امير عبدالرحمن د راولپنډي په سفر کې په ۱۸۸۴م کال کې د لارډ سره منلی و کټ مټ يې هغه ومنل او په دې توګه افغانستان بيا د هند د واکمن واکمن د ستقيم نفوذ لاندې پاتې شو، د موافقت دغه اړخ د واکمن د سياسي اعتماد د ترلاسه کولو لپاره و چې امير د هميشه لپاره هغی ته متعهد و او د سرد وينسته په اندازه يې د هغې څخه کوډوالی نه کاوه او د بریتانیا د دولت اعتماد يې له لاسه نه ورکاوه.

لاکن په دغه سياسي لوبه کې يې چې امير يې په خپله لوبغاړی و، خپل بل ورور سردار نورالله خان يې له شاهي ارګ څخه وويست او د

حالت د يوه داسې هندوستان په خوا کې چې په جګړه کې د برياليتوب د سرچينو څخه يوه و مطلوب و.

افغانستان د افغان او انگلیس د دوهمې جګړې را وروسته د برتانوي هند د قوي دولت په خوا کې و، او امير عبدالرحمن خان چې قهار سياست مدار او د کورنیو سرغړونکو لپاره د تیره تیغ درلودونکې سړی و. په بهرنی سياست کې د ډېرې ښې رویې سره يې يوازې په دهلي تکیه وکړه، او د افغانستان هغه سياست چې تزارې روسي ته يې تمایل درلوده او د امير شیر علي خان سياست و چې د هغه د له منځه تللو سبب شو په ښکاره يې هغه يوه سهوه او خطا وبلله او منشي سلطان محمد هندوستانی په هغه شرح حال کې چې د ده د نظر لاندې ليکلی او د تاج التواریخ په نامه ژباړل شوی محکوم کړ. لاکن د دغه دارمډار او نرمش او د هند د وريسر څخه د کال ۱۸ لکو کالدارو د ترلاسه کولو سره، سره بیا هم ختېځ سرحداث او د قبایلو چارې يې يوازې د وريسرارحم او کرم ته پري نښودې، او په هغه پوهې او لیاقت سره چې په سياست کې لرله د یوې خوا يې د هند وريسر ډاډه ساته، لاکن د دې لپاره چې د افغانستان د سياسي او شوق الجیشي موقیعت څخه يې پورته ګټه اخیستی وي، نو کله، کله به يې د هڅې د ملا نجم الدين په شان ملایان د کابل د ګردې جومات او د نورو ديني مرکزونو څخه قبایلو ته ور شړل او فراري کول تر څو هلته د جهاد او اوزي ګرمي وساتي او وريسر پاملرنه به يې دې ډول قبلي غورځنگونو ته راوړوله چې که چېرې د هند د لويديځ سرحدي قبایل د دې خوا څخه تحریک شي نو د برتانوي هند لپاره به يې نتيجې ډېرې وي، هغه ۱۸ لکه

(۲)

ګاونډی محرکه عوامل

ازاد قبایل او د هندي مجاهدینو مرکزونه:

ددیورند دسرحدی کرښې په دواړو غاړو کې، چې د برتانوی هند او د افغانستان ترمنځ د ۱۸۹۳ م کال د نوامبر په ۱۲ په ۱۳۱۱ ق کال کې د هند د بهرني سکرتر سرماتیم د یورند او د امیر عبدالرحمن ترمنځ رامنځته شو، او د افغانستان د

خلکو او قبایلو د رضایت پرته په رسمیت وپیژندل شو او وپیل شو، پښتو ژبی سرحدی قبایل جنوباً د وزیرو، میدو، دورو بنگښ، اپریدی، مومند او نور دلار یې تر سیمې پورې شمالاً او سیدل، دي قبایلو دپښو راو دنورو هغو ښارونو د انگلیس حکمرانانوسره چې د هغوي د مستقیمی سلطی لاندی وي د هندوستان د پولیتیکل ایجنټ پواسطه اړیکې درلودې. لکن د صوبه سرحد د داخل پولیسی او امنتي قوانین پرهغوي جاري نه و، او عموماً د عنعنوي جرګې په توګه اداره کیدل، نو پدې اساس انگلیس پولیتیکل ایجنټ دا حق نه درلوده چې د هغوي په کورنېو چارو کې مستقیمه مداخله وکړي.

د هند د مغولي امپراطوري په مرکز کې د ۱۱۷۰ ق یا ۱۷۵۶ م کلو په شاوخوا کې یو ډیر مهم فکري، اصلاحي او دیني حرکت د هغه وخت د مشهور عالم شاو ولي الله دهلوی پواسطه منځته راغلي و، چې ددغي کورني د مشرانو له خوا تعقیب شو، د هغه د مهمو اصولو څخه د ټولینزو او اقتصادي اصلاحاتو او د اسلامي

ارګ په لویدیځ لوري کې ورته هغه ماڼۍ چې اوس د وزیرانو د شورا د کار ځای دې دزین العماره په نامه ورته جوړه کړه ترڅو چې خلک وکولی شي پرته له قیدو بسته همیشه په ازاده توګه ده ته راشي، او د هر خان، ملک او اخوند سره اړیکې ولري، او د ټولو سرحداتو او قبایلو چاري اداره کړې، او د لازم لېدلو په صورت کې وکولی شي په ختیځو سرحدونو کې یو حرکت او خوځښت را منځته کړي. او که چیرې وغواړي جهاد اعلان کړې او هغې ته د افغانستان د خلکو د ارادې د ښکاره کولو رنګ ورکړې،

دا هغه سیاست و چې امیر او د ده ورور له خپل پلار څخه زده کړی و، چې د خوږوالي او سازش سره یو ځای د قهر او غضب وسله هم باید په لاس کې ورسره وې. نو په همدې خاطر د سردار نصرالله خان مقرر د همیشه لپاره د قبایلو د مشرانو، روحانیونو او د جهاد د اخوندانو رجوع وه د هېواد د مرکز او اطرافو سره، او په همدې ترتیب سره یې د افغانستان پر خلکو خپلې مطلقې حکمراني ته ادامه ورکوله او د سراج الملتة والدین د ؟ خپل ذات یې د دیني او دینوی روښنا یو سرچینه بللې و، پداسې حال کې چې دده زیاتره ارزښتناکه وخت به ددربار په ښایست او دحرم د ښکلو میرمنو په ډول او سینګار کې تیریده، او که کله به بهرته هم راووت نو په ښکار میله جوړول او د ساعت تیری د فرش و ظرف په ترتیب او سمبالولوبه لګیا او اخته کیده او سراج الاخبار به دده دښکار په برخه کې د طنز او کنایې په توګه داسې لیکل:

همه اهوان صحرا، سر خود رانهاده برکف!

با میدانکه روزی بشکار خواهی امد!

حکومت د ساتلو په لاره کې د جهاد څخه یادونه کولې شو، او کله چې لدې وروسته لار دلیک Lord Lalke انگلیسي حکمران په ۱۸۰۳ م کال کې دهلي ونیوه نو سکانو هم په پنجاب کې خپله سلطه ټینګه کړه، نو پدې خاطر د شاه ولي الله لمسي مولوي اسماعیل د هلوې د سید احمد بریلوي سره یو ځای د مجاهدینو دیوه کاروان په ملګرتیا د سیند، کندهار او کابل له لیاري پېښور ته راوړسیدل، او د جهاد هنگامه او ولوله یې د هغه سیکانو سره چې پېښو ربې نیولي و او هم یې د بارکزیې سر دارانو سره (د امیر دوست محمد خان وروڼه) ګرمه کړه، او یو شرعي حکومت یې د ۱۲۲۴ ق کال د جمادي الاخير په ۱۲ یا د ۱۸۲۷ م کال د جنوري په میاشت کې د پېښور په چارسده کې اعلان کړ، لکن ددغه حرکت یا غورځنګ دواړه مخکښان یا مشران د ۱۲۴۶ ق کال د دذيقعدې په ۲۴ یا ۱۸۳۱ م کال د می په ۶ دسیکانو د لښکرو په مقابل کې د برجیلیم په غاړه په بالا کوټ کې په شهادت ورسیدل. او ددوې نور ملګري په هم هغه غرونو کې سره خواره واره شول. تر څو چې ددغی کورنۍ د پاتي کسانو څخه یوتن سید نورالدین دهلوی د صوبه سرحد دکوهرستان په درستانه کې د ازادو مجاهدینو لپاره یو مرکز په ۱۸۴۰ م کال کې جوړ کړ او دهغه دنیا یې خلکو څخه مولانا عبدالله چې په ۱۹۰۲ م کال کې ومړ د هغه څخه وروسته د هغه ورور عبدالکریم چې په ۱۹۱۵ م کال کې مړ شو او دهغي څخه راوړوسته دهغه لمسي رحمت الله او نعمت الله د چرکنډ د سمڅي په ځای کې یو په بل پسي د هغه په ځای کیناستل. دي سلسلي دالمجاهد د جريدې په خپریدو سره چې مدیر یې محمد بشیر چې تر ۱۳۱۰ ش کال پوری هم ژوندی و دوام

درلوده، او همیشه یې دکابل ددربار او ددې ځای درون اندو سره اړیکي درلودل چې ددې اړیکو د اسنادو یوه برخه د کابل په ملی ارشیف کې موجوده ده، چې افغاني حکومتونو به د هغوي سره مالي او اخلاقي مرستې هم کولې. د شلمې میلادي پېړي په پیل کې په هند کې دکانګرس د ازادی غوښتني غورځنګ اوله هغي وروسته په ۱۹۱۴ م کال د لومړي نړیوالي جګړې له پیل څخه په هغه ځای کې د خلافت غورځنګ او مهاجرت په ډیر شدت سره روان و. او په هندي ځوانانو کې (د هندوانو او مسلمانانو په ګډون) د هندوستان د ازادي غوښتني جذبي مخ په وړاندې خپلي خغلولي، او ټول دغه راز خلک چې د پردیو دحکومت او د انګریز د نیواکګرو سره یې جوړښت نه درلوده او غوښتل یې چې د ازادي لپاره یو کاروکړي، نو دپښتنو د سرحد دازادو قبایلو او د مجاهدینو دي ټاټوبي یا ځالي ته یې مخ راګرځاوه، او د همدغه سربښندونکو او زیار کښو خلکو په واسطه به په کابل کې افغاني مرکزونو ته ور پېژندل کېدل، او کابل ته به یې د هغوي درسولو وسایل د قبایلي سرحداتو د لیاري برابرول، او همدا خلک و چې د هند د ازادي او د ازاد هندوستان د موقت حکومت د جوړولو زميني یې په کابل کې برابري کړې. چې ددهلي انګریزان او دپلټنو نیواک ګر مرکز ونه یې ډیر سر ګردانه کړي و.

دشیخ اله: د غورځنګ د یاغیستان د قبایلو په منځ کې د ازادي غوښتونکو مرکزونه او کابل:

په ۱۸۵۷ م کال یا ۱۲۷۳ ق کال کې دهند د ازدادي غوښتني د پاڅون وروسته چې انگلیسي نیورګ ګرو هغه د غدريعني MuTiny په نامه و خپل دهند ځینو (مسلمانو مخ کښانو د شیخ

الهند مولانا محمود الحسن (د ۱۹۱۷ څخه تر ۱۹۲۰ م کال تر جون پوري په مالتا کې اسیر) په اشاره او تلقین د هند په د ننه او بهر کې د ازادي غوښتنې حرکاتو ته ادامه ورکړه، چې د هغې جملې څخه ومولانا ابوالکلام آزاد، مولانا محمد علی جوهر، حکیم اجمل خان نواب وقار الملک، ډاکټر مختار احمد انصاري، مولانا تاج محمد امروتي او د کراچۍ سوداگر عبدالله هارون او داسي نورو چې د هند په دننه کې يې په پټه توگه فعاليت کاوه، او په ازادو سرحداتو کې فضل واحد د ترنگزو حاجی، دبابړي ملا صاحب (چې د ۱۹۱۵ م کال په سپتمبر کې د شبقدر د حملې مشر) او د اباسين دکوهستان ملا احمد جان صاحب سنډا کې چې (د ۲۰ پېړۍ په پيل کې د انگليس د استعمار په مقابل کې سرسخته مجاهدين و) لدې وروسته د خدای خدمتگارانو د ټولني بنسټ اېښودنکي خان عبدالغفار خان و،

شيخ الهند ده ۱۹۱۵ م کال د سپتمبر په ۱۸ يا په ۱۳۳۳ ق کال کې حجاز ته ولاړ او له هغه ځاي څخه يې د ازادي د مبارزې د لياري د ملگرو څخه يوتن (نوي مسلمان شوي شاگرد) مولانا عبيدالله سندهی دکويتی، بنوراوک او کندهار د لياري څخه کابل ته راو استاوه، چې د ۱۹۱۵ م کال په اکتوبر کې دې ځای ته راوړسیده، او د سردار نور الله خان، سردار عنايت الله خان او داندو د حاجی عبدالرزاق په مرسته يې د هند د ازادي غوښتونکو د فعاليت لپاره په کابل کې مرکز جوړکړ، او د (ازاد سرحد) د چمبرکند د سمڅي او ستهاني د مجاهدينو د مرکزونو سره يې خپلي اړيکي ټينگي کړي، او له همدې لاري څخه به د هند ازادي غوښتونکي ځوانان او عالمان د تحریک د ادامې لپاره کابل ته راتلل، او لدې ځاي څخه

به يې د هند د ازادي د حاصلولو لپاره د اسيا او اروپا په هېوادونو کې خپلو هلو ځلو ته دوام ورکاوه. په همدې وختونو کې د لاهور د گورنمنټ کالج د زده کونکو يوه ډله د هری پور او ازادو سرحداتو له لياري د ۱۹۱۵ م کال په فبروري کې کابل ته هجرت وکړ، چې پدې ځاي کې د هند د ازادي غوښتونکو په ټولنه کې شامل شول، چې پدې ډله کې د ملتان افتخاري مجتريټ (د بابړو د قوم) خان بهادر رب نواز ځوي الله نور خان هم شامل و، چې وروسته يې د هند درښتنو ازادي غوښتونکو اطلاعات دکابل څخه دانگريزي جاسوس سرچينوته ورکول.^{۵۱} په دې ډول کابل د هند د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيد، ار محمد ميان بن عبيدالله (مولوي منصور انصاري) چې د شيخ الهند د سرښندنکو شاگردانو څخه و د مهمو سياسي اسنادو سره د حجاز څخه هند ته ورسيد، (د ۱۹۱۶ م کال اپريل) او له هغه ځاي څخه د ازادو سرحدونو له لياري د ۱۹۱۶ م کال د جون په مياشت کې کابل ته راغي، دا شخص باعمله عالم و چې په ۱۳۰۱ ق کال د هند په سهانپور کې زيږيدلي او د ۱۳۲۴ ش کال ددلوۍ په مياشت کې د ۶۲ کالو په عمر وفات شو چې د لغمان د مهترالملک په هديره کې ښخ شويدي.

^{۵۱} الله نواز چې په اماني دوره کې يو شکمن شخصيت و او له معارف څخه وويستل شو، د محمد هاشم خان په کابينه کې وزارت او سفارت ته ورسيد، او د عمر تر پايه په کابل کې پاتې شو، چې په همدې ځاي کې د ۱۳۴۵ ش کال د وږي د مياشتې په ۱۲ نيټه مړ شو، هغه د دوهمې نړيوالې جگړې په وخت کې د افغانستان د سفير په توگه د هتله تر څنگ په برلين کې ناست و.

مولانا منصور سربيره د ازادي غوښتي د کردار، فکر مند مولف او دځانگړو، ياسي نظرياتو درلودونکي شخصيت و چې په اردو او فارسي ژبو کې اتلس ټوکه کتابونه د اسلام له نظره په سياست دين او حقوقو کې وليکل، چې ځينې يې چاپ شوي دي، ددې کړنېو ليکونکي هغه لېدلي او د هغه سره خبرې اترې درلودې، هغه د عمر تر پايه د ازادي غوښتني او فقيري او دروېشي پر مسلک د "دالهي حکومت" د ثابتو او نه تغيريدونکي افکارو سره پاتي و، ددې لپاره چې په ازادو سرحداتو کې د افغانانو سره ډير وخت لپاره يوځاي و په پښتو او دري ژبو کې ښې خبرې کولې او د سيد محمدامين بنوري باجوړي دلور زهرانامې سره يې واده کړې و چې او لادونه يې تر اوسه په کابل، ننگرهار او هند کې پاتي دي.

دري مهمې پيښې

دلومړۍ نړيوالې جگړې د پراختيا او شدت سره، د انگليس د امپراطورۍ بډايې مستعمره هندوستان د المان او دهغه د ملگرو له نظره په جگړه کې لري نه و، او غوښتل يې چې پدغه نيمه لويه وچه کې او په ځانگړي ډول د هغه ځای د مسلمانانو په منځ کې نفوذ وکړي، او دغه کار د عثماني خلافت پواسطه چې په جگړه کې د هغوي ملگري و تر سره کيده، تر څو د افغانستان مسلمانان د انگريزانو په مقابل کې جهاد ته ولمسوي، او پدې وسيله په هند کې يو پاڅون منځ ته راوړي او د انگريز قواوې په خپله په هند کې بوختي وساتي او د جگړې له ډگر څخه يې لري کړي: نو پدې خاطر کابل د ځينو اروپاييې او اسياييې هېوادونو د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيده، لکن امير په ډيره خونسر دي او هغې تجربې سره چې د خپل پلار له وخت څخه يې پدې برخه کې لرله، د

شو کولای د کابل د خلکو سره وگورې نو په دې خاطر د کابل د ملکي روغتون په دننه کې د ترکي سر طبیب ډاکتر منیر بیګ چې د عثمانی ترکانو له خوا د دې غورځنګ ملګری و د ده خونه یې د یو بل سره د لېدنو کتنو لپاره ټاکلې وه او همدلته به یې یو د بل سره کتل او سلامشوري به یې کولې.

کله چې د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې مولوي برکت الله بهوپالي (هندي فراري انقلابي شخص) هم د الماني پلاوی سره کابل ته راوړسېده، او د دې متشکلي او منظمې ډلې سره یو ځای شو او د هغوي په راس کې یې په انقلابي اقداماتو پیل وکړ.^{۵۳}

دوهم: د الماني پلاوی سره د راجه مهنډره پرتاب راتګ: په اروپا کې د المان او د هغې د طرفدارو سريزو، د عثمانی دولت په ګډون چې د خلافت د مقام لمرنۍ مقدس ځای و په هندوستان کې د اړو دور او نا ارامۍ د پېدا کېدو لپاره یې د افغانستان بي طرفه هېواد تشخیص کړی و نو په دې اساس یې یو بشپړ پلاوی چې په هغې کې الماني، استریایي، ترکي او د فراري ازادۍ غوښتني هنديانو منصبداران په کې شامل و، د استانبول، حلب، بغداد، اصفهان، قم او هرات د لارې کابل ته واستاوه، چې د ۱۹۱۵م کال د سپتمبر په ۲۶ نېټه د هزاره جاتو له لپاري کابل ته راوړسېده، او د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر څخه د ۱۹۱۶م کال د می تر میاشتي پورې د کابل د بابر باغ په میلستون کې پاتې شو، او د دولت له طرفه د دغه پلاوی میلمه پالی شجاع الدوله او اشباشي و. دا پلاوی د شجاع الدین چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه په کابل کې و (په

^{۵۳} د شیخ الهندي په تحریک کې په تفصیل سره راغلی دی.

چې په دې وخت کې په کابل کې شو مهمې پېښې شوي دي چې د افغانستان د کورنیو خلکو په فکري حالاتو یې اغېزه کړې وه چې د دوهم مشروطیت سره فکري اړیکې لري چې باید په دې ځای کې په لنډېز سره راوړل شي:

اول: د هنديانو تنظیم

لکه څنګه چې مو وویل د شیخ الهند رښتني او ازادۍ غوښتونکي شاګرد مولانا عبیدالله سنډهي د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راغی او ټول هغه هندي طالبان چې مخکې ازادو سرحداتو او کابل ته راغلي و راټول او تنظیم یې کړل، او د سردار نصرت الله خان او سردار عنایت الله خان چې د امیر له خوا په دې کار ګمارل شوی و او د حاجي عبدالرزاق اندرې سره یې خبرې اترې وکړې او د ۱۹۱۶م کال د جون په میاشت کې مولانا منصور انصاري هم په دې ډله کې ور شامل شو، او د شیخ الهند مهمي لارښوونې یې هغوي ته ورسولې. په دې وخت کې یو نوی مسلمان شوی شخص (د هند د نامتو لیدر د اچاریه کر پلانی مشر ورور)^{۵۲} د مولوي عبدالرحیم په نامه چې د هند د ازادۍ غوښتونکو د تکره کارکوونکو له ډلې څخه و کابل ته راوړسېده او د سرحد د مجاهدینو د ایلچي په توګه یې د نایب السلطنه سره کتنې وکړې، او د افغاني شخصیتونو سره د هندي مهاجرینو د اړیکو د ټینګولو وسیله وه، چې د نایب السلطنه له خوا یې ازادو قبایلو ته کمکې نقدې پېښې او وسلې رسولې.

د هنديانو ډله د حکومت او په کابل کې د بریتاني د سیاسي نماینده له خوا د کلکي څارنې لاندې وه. او د دې لپاره چې نه یې

^{۵۲} د ۱۳۶۰ش کال د حوت د میاشتي په ۲۸ په دهلي کې ومړ یعنی ۱۹۸۲م.

ایران کې نېول شوی) د هغه بیان په اساس چې د هندوستان پولیسو ته یې د پوښتنې په وخت کې کړی و عبارت و له : ۵۴

۱- راجه مهنډره پرتاپ:

د گهنشام سنگر راجه مرستان خوی او د علي گره د مرستان د خای د حکمرانانو د کورنۍ، د راجه دت پرشادسنگه ورور او په هغه خای کې د ځمکو د پراخه جايداد درلودنکی و چې په علي گرکي زده کړې کړې وې. په بندرابین کې د یوه موتي هندوستان په فکر د مسلمانانو هندوانو او مسحيانو د پیوستون یوه کمېټه جوړه کړه، د دې لپاره چې د سیل گری سره یې مینه درلوده، په امریکا کې د هرديال او د هند د ازادۍ غوښتنې د باغيانو د ټولنې له نورو غړو سره یې وکتل او د انقلابي افکارو سره یې میند پیدا شوه، او د ۱۹۱۴م کال د دېسمبر په ۲۰ نېټه هندوستان ته راتلو په لپاره مارسلیز ته راغی او له هغه ځایه برلین ته ولاړ او د هنديانو په هغه ټولنه کې شامل شو، چې د هند د ازادۍ د لاس ته راوړلو لپاره یې هڅې کولې چې هندي مولوي برکت الله بهوپالي او هرديال هم په کې گډون درلوده.

راجه د المان د قیصر Wilhelm II او د جرمني د نورو اشخاصو سره د کتنو نه وروسته د خپل کار پلان داسې طرحه کړ، چې د هند د ازادۍ غوښتونکو او ترکي او الماني اشخاصو گډ پلاوی دی د قیصر او سلطان محمد رشاد خامس او انور پاشا لیکونه او د استانبول د شیخ الاسلام فتواوي افغانستان ته ورسوی، تر څو د

افغانستان اشخاص د هغې پر بنسټ د انگلیس پر ضد پاڅون او جهاد اعلان کړي.

په هغه لیکونو کې چې راجه د المان څخه راوړی و، د جرمني د دولت د رئیس لیکونه یې د هند د ایالاتو د راجه گانو په نامه په الماني او هندي او هم د کابل د امیر او د رانانیپال په نامه درلودل، تر څو مهنډره پرتاپ سره مرسته وکړي او هندوستان د انگلیس د استعمار د مینگولو څخه خلاص کړي او الماني دولت د هندوستان د ازادۍ د ساتلو ژمنه کوي.

د دې لپاره چې هندي او الماني پلاوي او دغه راز د هند موقتي حکومت د کابل په بابر بن کې ناکام پاتې شول، راجه د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د پاڅون څخه وروسته د کابل څخه ولاړ او د شوروي دولت د لپاري اروپا ته ولاړ او د هند د ازادۍ د اعلان وروسته په ۱۹۴۷م کال کې د جواهر لعل نهرو حکومت هغه ته د هند د راتللو بلنه ورکړه، او تر یوه وخته یې د هند د مشرانو په جرگه کې غړیتوب درلوده تر څو چې په زاړه عمر کې د ۱۳۵۸ش کال د ثور په ۹ یا د ۱۹۷۹م کال د اپریل په ۲۹ په نوی دهلي کې ومړ، او دغه د ولولو ډکه لمبه یا شغله مړه شوه.

۲- فان هینټینگ Von Henting :

هغه د المان د توپخانې مشر، پلار یې د عدلیې وزیر، تکړه پوځي ځوان و چې په نوموړې پلاوی کې یې دیندرمایر سره په گډه مشرۍ په غاړه درلوده.

د دې لپاره چې په خپلو موخو کې بريالی نشول نو بېرته المان ته ولاړ او خپل راپور يې وليکه چې په ۱۹۶۳م کال کې د هغې متن په گوته گڼ کې چاپ شو.

ده د خپل راپور په ۹۳-۹۴ مخونو کې د خپل پلاوی غړی داسې معرفي کړی دی: Dr: Becrer او لفتنت Rdether الماني او ترکي کاظم بي او هندي مهندره ايرتاب او برکت الله او شپږ تنه افریدی کوم چې ددوی انگلیس سر تیري و او په جگړه کې د المانيانو په لاس ورغلی و، دوه تنو افغانانو د عبدالرحمن او سبحان په نومونو هم په خپل لگښت سره په دې پلاوی کې گډون درلوده. ۵۵

۳- ويگنر

ديوي الماني کورنۍ خوی او د بي سيم د مخابراتي مشر و.

۴- لواري:

دوان هينتننگ د سکرتر په توگه .

⁵⁵ لودويک ادميک افغانستان ۲۲۳ د ۱۹۶۷م چاپ، د الماني عسکرو مشر او فعال نظامي سړی و چې نوم يې په اردو ژباړه د شجاع الله په وينا کې سينديري مشر راغلی (تحريک ۲۶۵) لکن اصلا د المان په ملي ارشيف کې (بون، او په نورو سرچينو کې Nieder myer دی. هغه د ۱۹۱۴م کال په سپتمبر کې په استانبول کې د روف بي ترک په مشرۍ د ويلهلم واسموس تر رياست لاندې د المان د ۲۳ کسيز عسکري هيت غړی و چې د مهندره پرتاپ د پلاوی سره يو ځای شو او خپل ځان يې په منځنۍ اسيا کې د حربي منصبدارانو د نظامي چارو د روزني ژمنه باله، په داسې حال کې چې د ده بل ملگری هنتنگ د افغانستان سره د سياسي اړيکو د ټينگولو لپاره هلې ځلې کولې.

نيدرماير په کابل کې يوه کوچنۍ افغاني نظامي مفرزه د نظامي روزني لاندې ونېوله چې د هغې جملې څخه يو هم قوماندان عبدالحميد و چې په امني دوره کې رئيس ارکان و چې بيا وروسته په ۱۳۰۳ش کال د گوډ ملا د سر غړوني په قضيه کې په لوگر کې ووژل شو.

۵- ووکات (هوخت):

دوان هينتننگ سکرتر .

۶- نيدرماير:

۷- يوزباش کاظم بي (ترکي):

هغه د ترکي عسکرو ډگروال او د منصبدارانو په هيت کې د انور پاشا کارمند و، چې د الماني تر وخته پورې په کابل کې پاتې شو او د ۱۹۱۹م کال په جنوري کې بخارا او خيوا ته راغی.

کله چې د ۱۹۱۹م کال په اپريل کې د محمد ولي خان ځانگړی هيت يا پلاوی مسکو ته ورسول شو. کاظم بي هم په دې ډله کې شامل و، او له هغې وروسته هغه په عشق اباد کې وینو چې د " غريبانو غږ" د ترکي ژبي جريدي Vioce of the four سره همکاري کوي او خپل ځان يې د هغه ځای يو تکړه حکمران جوړ کړی و، د ۱۹۱۹م کال په اکتوبر کې يې په کاکان کې د ځوانو بخارايانو د ټولني په جوړولو کې هلې ځلې وکړې او په سياسي غورځنگ کې يې ونډه درلوده او د افغانستان سره يې هم خپل اړيکي ساتل او د هرات حکمران ته به يې ليکل چې:

"په دې نږدې وختونو کې به د پان اسلامي قواوی ايران ته ور داخلې شي او د انگلیس پوځونه به له هغه ځای څخه وباسي او تاسو ته د بلشويک دوستانو په برخه کې ځانگړی ډاډ درکوم چې هغوي د مسلمانانو ډېر نژدي دوستان دي او د غازي امير امان الله لپاره به دوی الوتکي، توپونو او نور ډېر جنگي سامان برابر کړي." ۵۶

۸- مولوي برکت الله:

⁵⁶ ادميک افغانستان ۱۴۴، د هند د ملي ارشيف د محرمانه اسنادو څخه ۱۶۰ د ۱۹۲۰م کال د فبروري مياشت

نورو اروپايي هېوادو ته واستول شوي دي سياسي پلاوي کې برکت الله او کاظم بي دواړو گډون درلوده چې د ۱۹۱۹م کال د اکتوبر په ۱۰ په مسکو کې ورته د درناوي ډک او تود هر کلی وویل شو.

برکت الله د مسکو څخه د منځني اسيا شوروي برخي ته بېرته راوگرځېد او د بریتانيې پر ضد لمسونوته يې دوام ورکړ، او ديلشویزم او اسلام په موضوع يې يوه رساله وليکله، او په هغې کې مارکسي سوسيليزم يې په اسلام کې د بيت المال د تصور يو ډول بېرته راگرځېدنه وبلله، چې يو ډول داسې خزانه ده چې عمومي او په ټوله ټولنه پورې اړه لري.

د دې کرښو ليکونکي د ۱۹۲۰م کال را وروسته د برکت الله د عواقبو څخه خبر نلرم، ولي بايد ووايو: چې دغه پلټونکي، ويونکي او تکړه شخصيت خپل عمر د بریتانيا د استعمار او امپريالېزم سره په مبارزه کې تېر کړی و.

* * *

په هر صورت د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر په نيمايي کې دغه گډ پلاوي د پغمان په تپه کې امير خپل حضور ته ومانه او خبري اتري پيل شوي. پلاوي هڅه کوله چې امير د انگليسانو پر خلاف د جهاد اعلان او د المان د متحدينو طرفداري ته وهڅوي او هغه ليک چې انور پاشا راوړی و لاندیني څلور موخي په کې وې:

اول: د دې لپاره چې عثماني سلطان جهاد اعلان کړی بايد امير هم همداسې وکړي.

د منشي قدرت الله بهوپالي ځوی و چې د هندوستان د جیدو عالمانو څخه و هغه په توکیو کې د اردو ژبي پروفیسور او په هند کې د بریتانیا د سرسختو مبارزو مخالفانو له جملې څخه و، چې په ۱۹۱۴م کال کې يې د بریتانې د سفارت په اشاره په جاپان کې له کار څخه گوښه کړ، چې بیا له دغه ځای څخه سانفرانسیسکو ته ولاړ، او د هند د ازادۍ غوښتونکو په ټولنه (غدر) کې شامل شو، هغه د جهاد ديني او تبليغي دقيقې مقالې په فارسي ژبه د کابل سراج الاخبار ته د جاپان څخه رالېږلې،^{۵۷} او په کابل کې د هند د ازادۍ غوښتي د يوه تکړه او ملي عنصر په توگه پېژندل شوی و، نو په همدې اساس د الماني پلاوي سره کابل ته راواستول شو، او په دې ځای کې د راجه مهندير تاپ او د مولانا عبدالله سندهي سره يو ځای يې د انگليس ضد ولولي راگرمې کړي، او په جنودريانيد (د هند د خلاصون سرتېري) کې يې د جنرال د مرستيال رتبه درلوده، او د ازاد هند په موقتي حکومت کې چې په کابل کې جوړ شو صدر اعظم و، (۱۹۱۶م کال د جنوري ۲۴) د دې لپاره چې د ۱۹۱۷م کال په پای کې د شوروي ترکمنستان بهرنۍ کميسايت امير حبيب الله خان ته د دوستانه اړيکو د ټنگولو پيغام ورکړ، برکت الله د کاظم بي سره يو ځای چې پخوا يې يادونه وشوه د شوروي ترکمنستان جمهوريت ته د خبرو اترو لپاره واستول شو.

په ۱۹۱۹م کال کې د افغانستان د ازادۍ د اعلان څخه را وروسته هغه وخت چې گرځنده او د امان الله خان ځانگړی سفېر محمد ولي خان د همدې کال د اپريل په ۷ نېټه د تاشکند له لېارې مسکو او

^{۵۷} وگورئ د سراج الاخبار ۴ مخ ۲ گڼه ۳ کال د ذلحدي لومړۍ نېټه. ۱۳۳۱ق کال يا د ۱۹۱۱م کال د اکتوبر ۱۲

دوهم: ايا امير د افغانستان د خاورې له لارې "عثماني تركي
عسكروته بند ته د تېرېدلو اجازه ورکوي؟

درېم: بايد افغانستان د انگليس سره خپلې اړيکې وشلوي.
څلورم: امير بايد ټولي متنفيذ او بارسوخه ملايان د جهاد اعلان ته
راوگماري.

لاکن امير د دې مسئلو په ځواب کې نوموړي پلاوي ته وويل: د
افغانستان خلک د راسخي عقېدي مسلمانان دي لاکن د جگړې
وسايل نه لري، نو په دې اساس هميشه يوازي د خپل هېواد څخه د
دفاع لپاره چمتو دي.

پلاوي امير ته د هر ډول نظامي مرستې او وسلو او دولس سوه زره
پونده تقاوي وعده ورکړه، لاکن امير قطعي ځواب ورنکړ او مسئله
يې خپل د مشوري مجلس ته واچوله.

په دې وخت کې د امير درباريان دوه ډلې و:

يوه ډله يې د جگړې طرفداره وه چې په هغې کې د امير ورور سردار
نصرالله او د امير دوه زامن عنايت الله او مان الله شامل و، چې د
محمود طرزي (د شهزاده گانو خسر او د روڼ اندو مشر او مهم غړی
) ديني کړيو د ترک د طرفدارانو او د زياتره افغاني قبایلو له خوا يې
ملاتړ کېده، دوهمه ډله يې د انگليس طرفداران و چې د
عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په شاوخوا راغونډ شوي وو. چې په
هغې کې د بي بي حليمې ساتونکي (د امير ميره مور چې د خپل
ځوي عمر خان د امارت خوب يې لېده) د هندوستان سره د معامله
لرونکو سوداگرو ډلې ځيني نظامي کسان او بروکراتان په کې شامل
وو، لاکن امير غوښتل چې د دې ډلې سره سياسي لوبه په ډېر
احتياط سره تر سره کړي، او د انگليس طرفداران وساتي، په داسې

حال کې چې عمومي انتظار داسې و چې امير دی د دغه بهرني
پلاوي سره جوړ راشي او جهاد دی اعلان کړي.

په دې وخت کې د برتانوي هند د دولت سياسي نماينده حافظ سيف
الله خان ته د خلکو له خوا پټ اخطارونه ورکول کېدل چې د هغه د
نمايندگۍ ځای د خلکو د تاخت و تاز لاندې راځي، تر څو د برتانيې
سره جنګي عمليات ترسره شي، (د نوموړي حافظ ليک د ۱۹۱۶م
کال د جون مياشت). پټه دی پاتې نه وې چې د ۱۹۱۵م کال د
سپتمبر څخه دمخه هغه وخت چې دغه الماني پلاوي د هزاره جاتو
په لاره د هرات او کابل تر منځ و د هند وایسر او برتانيې د امپراطور
په لاسليک يو ليک د امير حبيب الله خان په نامه راولېږه، او هغه
يې د برتانيې اطاعت او د بي طرفۍ ساتلو ته وهڅاوه، او د هغې
مياشتې تقاوي يې د يونيم لک څخه دوه لکو ته د پټې خولي نېولو
په خاطر زياته کړه.

امير د دربار د بېلا بېلو ډلو د جهاد د عمومي تمايل او د الماني
پلاوي د هيلو تر منځ د يوه ماهر لوبغاړي په شان رول لوباوه، د يو
پلوه يې الماني، ترکي او هندي ميلمانه په مستقيم او غير
مستقيم خبرو اترو مصروف ساتل، او په دې ترتيب د افغانستان،
المان او د هغه د انډيوالانو تر منځ يولس ماده ايز تړون^{۵۸}

^{۵۸} لکه څنګه چې د ساتلي مخفف ليکن Seiler په روزنامه کې په انډيا افسر
لزن) کې راغلي دي د تړون دی مسودې لس مادې درلودې، چې د هغې په سريزه
کې د افغانستان او المان او د دواړو خواو حکم لرونکو او د المان د نورو
متحدينو تر منځ د دوستۍ ټينګښت، او د افغانستان د ازادۍ په رسميت
پېژندل و، او د افغانستان لوري بايد عسکري قواو په مجهزولو او د هغې په
اساس تنظيم لاس پورې کړي، او د فارس، هند او د روسي ترکستان د خلکو سره
سياسي اړيکې ټينګې کړي، او المان سل زره عصري توپکونه، درې سوه پوپونه

د هغو اسنادو له مخې چې په ملي ارشيف کې شته: سردار نصر الله هڅه کوله چې هغوی ولاړ نشي او وعده يې ورکوله چې د امير د خوښۍ پر خلاف به سرحدې قبایلو د بریتانیا سره د جگړې لپاره چمتو کړي، لکن د پلاوی غړو دغې وعده ته اعتبار ونه کړ او نیدرماير د روسي منځني اسيا د لاري خان تهران او کرمانشاهان ته ورساوه، او په دې لاره کې د یوې فرقې په اندازه مرسته ولېدله، لکن هتینگ د چین او امریکا له لارې جرمني ته ورستون شو، په داسې حال کې چې د پلاوی نور غړي په هرات کې تر هغه وخته پاتې شول، ترڅو چې د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر شوروي پاڅون د بریتانیا د مخالفو کارکوونکو لپاره لاره هواره کړه.^{۵۹}

امير په دغسې سیاسي ماهرانو عملیاتو سره ځان د المان او ترک د گډو هیلو او خواهشاتو څخه خلاص کړ، او د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه کې د بریتانیا نماینده سيف الله خان يې بیا دستي راوغوښت او د هغی سره یوازې کښیناست او د پلاوی موزي او اهداف يې غوره او په زړه پورې ونه بلل، او ویې ویل چې هغوی په ناهیلې سره له کابل څخه وتلې، او زموږ د هېواد له سرحد څخه به تېر شوی وي، او یوازې درې تنه يې کاظم بي، برکت الله او مهندره پرتاپ په کابل کې پاتې دي چې د هغه د اندېښنې وړ دي. د دې لپاره چې هغوی میلمانه دي، دانه پوهېږې چې څه ډول خپل ځان له دوی څخه خلاص کړي؟ لکن په خپله دوی هم تصمیم لرې چې په نژدې وخت کې له دې ځای څخه ولاړ شي.

امير ډاډ ورکړ چې په بي طرفۍ، او د بریتانیا سره د تړلتیا او دوستۍ په وعده ټینگ ولاړ دی، او د خيرالدين او احمد په نومونو

^{۵۹} ادميک: افغانستان ۲۲۵.

برابرولو ته ورنژدې کېدل، لکن د بل پلوه په همدغه ورځ چې په سبا ته يې باید تړون لاسلیک شي د ۱۹۱۶م کال د جنوري په ۲۵ د برتانيا نماینده حافظ سيف الله يې راوغوښت او په یوه ځانگړې مرکه کې يې هغه ته د بیطرفۍ د سیاست د ادامې ډاډ ورکړ او ویې ویل: چې سربیره پر دې، په عمومي دربار کې د دې سیاست د دوام اعلان هم وکړي، لکن د هغه خبرې به د عوامو خلکو د ولولو د تسکین لپاره وي او د برتاني دولت باید د ده د خبرو څخه په ویره او تشویش کې نشو، او دغه وعده شوې دربار خلور ورځې وروسته د جنوري په ۲۹ نېټه جوړ شو، کله چې امير د بي طرفۍ دوام اعلان کړ، د قبایلو او کابل خلک چې د جهاد اعلان ته سترگې په لار وو ټول خفه شول، او د المان، ترک او هند گډ پلاوي ناکام شو، او په دې اساس د پلاوي اروپايي غړو د ۱۹۱۶م کال د می په میاشت کې تصمیم ونېوه چې د کابل څخه ولاړ شي.

او نور عسکري تجهیزات د لس ملیونه سترلنگ پوندو سره افغانستان ته ورکړي، دغه راز المان به خپله لاره د پارس د هېواد لپاره خلاصوي، ترڅو د دې لارې څخه افغانستان ته مرسته ورسېږي.

د دواړو لورو تر منځ سیاسي اړیکې ټینګې او هتینگ د المان د استازی په توګه په کابل کې پېژندل کېږي، د افغان استازي یا نماینده پارس ته استول کېږي تر څو هلته د المان د متحدو دولتونو (مرکزي قواوې) د سیاسي نماینده ګانو سره خبرې وکړي، په کابل کې د الماني د سفارت او قونسلګرۍ د پرانستلو په برخه کې به په نژدې وخت کې لازمه مفاهمه وشي. (ادامیک: افغانستان ۹۴).

سندھي وي ^{۶۱} او دغه ازاد حکومت د ازادۍ غوښتونکو د مقر څخه (د کابل بابر باغ) څخه اعلان شو (۱۹۱۶م کال سپتمبر) هغه اطلاع چې په دې برخه کې د هند د وایسراد بهرنیو چارو د دفتر له خوا د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه ثبت شویده او د سیاست

^{۶۱} لکه څنگه چې وویل شول هغه د شیخ الهند د ملګرو څخه و، چې په کوچنیوالي کې یې په بوتاسنګه مشهور و کله چې مسلمان شو، عبیدالله ونومول شول، او په دیوبند کې یې اسلامي علوم ولوستل او د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راوړسېد، چې د ملي مبارزینو د مشرانو څخه شمېرل کېده، دغه فعال او سرسخته انقلابي شخصیت د شاه ولي الله د هلوې د فلسفې د شرحه کوونکو څخه و نوموړی د اسلامي علمونو تکره عالم، پلټونکی، کونښن فکرمند او ازاد مشري شخص و سربېره پردې چې د ازادۍ غوښتنې خوې، سیاسي کارنامې او د هند په موقتي حکومت کې غړیتوب او د جماعت خدام خلق (جنودالله) جوړول یې تر سره کړل، په اردو او عربي ژبو یې ډېر لوړ اشار ژباړلی دی چې د هغې جملې څخه کتاب التمهید په عربي او تحریک سياسي شاه ولي الله په اردو او اوه کاله په کابل کې په اردو ژبه لیکل شويدي هغه د امانې دورې تر اولو وختو پورې یعنې اوه کاله په کابل کې پاتې شو، او د شاه څخه یې د هندي درس خانې اجازه واخیستله، چې د بریتانیا د سفارت د مداخلې په اساس ونه پرانیستله شوه، او په ۱۹۲۳م کال د تاشکند د لېسې مسکو او استانبول ته ولاړ او د شوروي د انقلابیونو اولنیم سره یې لېدنې وکړې، او انقلابي تجربې یې تر لاسه کړې او په ترکیه کې یې مصطفی کمال ولېده او له دغه ځای څخه یې په مکه معظمه کې استوګنده غوره کړه او د خپلو دیني او انقلابي افکارو په لیکنه او تالیف بوخت شو،

کله چې هند ازاد شو او په ۱۹۴۹م کال کې د ده د بیرته راستنېدو لاره هواره شوه، هند ته بیرته راغی او د "هندستاګر اکاډمی" په نامه یې علمي موسسه جوړه کړه، او د عمر وروستی وختونه یې د شاه ولي الله د فلسفې په تغیر، تبلیغ او خپرېدو کې تېر کړل، او د مولانا تاج محمود سندھي قبر ته نژدې د سند د سکارپور د امروټ په کلی کې اوسېده ترڅو چې همدلته مړ او ښخ کړای شو.

دوه تنه چې د تیراه قبایل د انګلیس په مقابل کې راپاڅوې، د ترکی نمایندګان ندې، لومړنۍ کس د کابل په حربي ښوونځي کې ښوونکی و د دې لپاره چې شاګردان یې سیاست ته رابلل، برطرف شو او دوهم کس شاهي پخلنځي اشپز و، چې د نااهلي په اساس ووژل شو، دغه دواړه د امیر د اجازي او خبرتیا پرته تیراته تېنټېدلي دي او د هېڅ کومي خوا نمایندګې او واک نه لري، او باید دي چې د بریتانیا نمایندګه خپل دولت ته له دې خوا څخه پوره ډاډ ورکړي ^{۶۲} دریم: په کابل کې د یوه ازاد موقتي حکومت جوړول:

لکه څنگه چې وویل شو، راجه مهنډره پرتاپ او مولوي عبیدالله سندھي مخکې د افغاني شخصیتونو سره د خبرو اترو مقدمات د حاجي عبدالرزاق پواسطه برابر کړي وو او سردار نصرالله نایب اسلطنه یې راضي کړی و چې د هند یو موقتي حکومت په کابل کې اعلان کړي. کله چې برکت الله د الماني پلاوی سره کابل ته راغی لکه څنگه چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه یوه تن د مولوي غلام جیلاني ځوی عبدالباري کله چې په ایران کې ونېول شو د هند پولیسو ته یې د یوه سلطاني شاهد په توګه داسې بیان ورکړ، د هندي ډلې مشران او کاظم بی د نایب اسلطنه په اجازه د حاجي عبدالرزاق په کور کې راغونډ شول ترڅو د ازاد هند د حکومت د جوړولو لپاره لارې چارې برابرې کړي، په لومړي سر کې په نظر کې و چې دا حکومت دی د شاهي کورنۍ د شهزاده ګانو څخه د یوه تن په صدارت په کابل کې جوړ شي لکن وروسته په دې خبره سره یوه خوله شول چې د حکومت صدر دی مهنډره پرتاپ، صدراعظم دی مولوي برکت الله او د کورنیو چارو وزیر دی مولوي عبیدالله

لومړي: تزاري روسي ته دسفارت ديوه پلاوي استول او دهغه ځاي څخه کابل ته د سفير درالېرلو هېله.^{۶۲}

دوهم: هندوستان ته دسفارت استول (چې بريالي ندي).
دريم: د پارس د لياري استا نبول او برلين ته د استول.^{۶۳}
څلورم: چين او جاپان ته دسفيرانو استول.^{۶۴}

^{۶۲} د ۱۹۱۴ م کال دسپټبر ده انيتي دهند د بهرنېو چارو ددفتر د اطلاعي په اخير کې وايي چې: ډاکټر مهتر اداس دشمرسنگه په نامه او هم خوش محمد او عبدالقادر چې طالبان و ددې هيت غړي هم و، چې د ۱۹۱۶ م کال د مارچ په مياشت کې تاشکند ته ولاړ او دهمدي کال د مې په مياشت کې بيرته کابل ته راغلل، (تحريک ۱۱۷).

^{۶۳} ددې هدف لپاره د لاهور دوه تنه مهاجر طالبان عبدالباري د غلام جيلاني ځوي او شجاع اله د لاهوري حبيب الله ځوي د مولانا عبيداله سندهي له خوا له کابل څخه واستول ترڅو د ايران دلياري ترکي ته ولاړ شي. لاکن د ۱۹۱۴ م کال د اگسټ په مياشت کې د ايران په محمود اباد کې د ايران د سرتيرو پلاس ونيول شول او روسي گارد ته تسليم کړي شول ترڅو چې دواړه په ترتيب جام کې انگليسي مامورينو ته وسپارل شول، او له هغه ځاي هغوي هندته واستول، ترڅو چې دسلطاني شاهد په توگه يې د ازاد هند د حکومت د فعاليتونو ټول معلومات انگليسي حکومت ته وسپارل، چې د هغې تفصيل د تحريک شيخ الهذ په کتاب کې راغلي دي.

^{۶۴} دې پلاوي چې متهر اسنگه او شيخ عبدالقادر په کې شامل و د مهنډره پر تاپ او برکت الله دليکونو سره چې د چين د سون يات سسن او د جاپان د شهنشاه ميکادو په نومونو ليکل شوي و د ۱۹۱۴ م کال د جولای په مياشت کې دروسي ترکستان له لاري سفر وکړ، لاکن په هغه ځاي کې د تزاري حکامو پلاس ونيول شول او په مشهد کې د برتانيا جنرال قونسل ته وسپارل شول اوله هغه ځايه لاهور ته راوړل شول چې متهر اسنگه په يوه ځانگړي عکسري محکمه کې تورن او د ۱۹۱۷ م کال د مارچ په ۲۱ اعدام شو (تحريک ۳۴۲).

په نړۍ کې د (دوربنمينو ليکونو قضيه) په نامه يادېږي داسي دي: چې عبيداله تندهي به په ورينمينو دستمالونو ليکونه ليکل چې په ټنکاره به نه ليدل کيدل، لاکن دليک اخستونکي کولاي شول چې ديوه کيمياوي عمل تر سره کېدو وروسته هغه ولولي، دغه ليکونه د عبدالحق پواسطه چې د ملتان د خان بهادر رب نواز خان گمارل شوي جاسوس و د نوموړي خان دوه زامن اله نواز او شاه نواز د هندي مهاجرو طالبانو په ډله کې په کابل کې و ددغه جاسوس پواسطه چې پورته يې نوم ياد شو لاهور ته دغه ليکونه راوړل شول او د نوموړي خان بهادر خان پواسطه د هند دحکومت پلاس کې ولويدل او مسله رسوا شوه.

پدي ورينمينو ليکونو کې چې مولوي عبيداله سندهي د کابل څخه ليکل ويل کېږي چې الماني پلاوي په کابل کې په درناوی سره ومنل شو، لاکن په خبرواترو کې کوم ځاي ته ونه رسیده، ځکه افغانستان وغوښتل چې ترکي سرتيري دي د افسرانو، وسيلواو نقدي مرستي سره د افغانستان مرستي ته راشي، او دهغه د جگړي متحدين دي ددې هېواد د سلامتيا اوساتني ژمنه وکړي. نو هغه وخت به افغانستان کې د انگليس پر ضد په جهاد کې پاڅون وکړي، لاکن ددې لپاره چې عثماني دولت دغه شرطونه ونه منل، نو پدي اساس الماني پلاوي ناکام پاتي شو.

د هند ازاد موقتي دولت چې د هغه غړي د کابل په باغ بابر کې ناست و په لاتدي کړنولاس پوري کړ:

پنځم: هند او برلين ته په تکرار سره د سفارت يو بل پلاوي استول کېږي.^{۶۵}

شپږم: د هند موقتي حکومت د جنودريانير په نوم (دمسلم خلاصون لښکر، سالوشين ارمي) يو تشکل په مدينه، استانبول، تهران او کابل کې د کاغذ په مخ جوړ کړ چې ټول عالم اسلام د هند څخه تر مصر او استانبول پوري په کې شامل و چې د هغې ښوونکي د مسلمانانو خليفه د ايران احمدشاه قاجار او امير حبيب الله خان و چې د کار خلک اوسلاران يې د اسلام په ټولو خلکو چې د افغاني قبایلو د مبارزو خلکو په گډون په کې شامل شوي وو چې ددې غير عملي پيښې ټول تفصيل د مولوي عبيداله سنډهي په ورېښمينو ليکونو کې (چې د انگليس د جاسوسانو په لاس کې ولويد) ليکل شوي دي.^{۶۶} لاکن دا ټول ترتيبات کاغذ پر مخ پاتې شول او عملي

^{۶۵} تحريک ۱۱۴.

^{۶۶} ددې ورېښمينو ليکونو اردو ژباړه د تحريک په کتاب کې د انډيا افيس د اسنادو له مخې چاپ شوي دي. ددې ليکونو راوړونکي عبدالحق چې اصلا جيون داس د لورندارام ځوي د پنجاب د شاهپور خلصی د جنجیال اوسيدونکي و چې په ۱۹۱۲ م کال کې مسلمان شو چې يو څه وخت دملتان خان بهادر رب نواز خان په کور کې دده ددوه زامنو هر يو الله نواز او شاه نواز په ملگر تيا کابل ته ولاړ او د ۱۹۱۴ م کال په جولای کې يې د عبيداله سنډهي څخه دشيخ عبدالرحيم سنډهي په نامه ورېښمين ليکونه واخستل، چې هغه په عربستان کې مولانا محمود الحسن ته ورسوي، لاکن عبدالحق هغه په لاهور کې خان بهادر ته ورکړ ترڅو چې د هند حکومت ته ورسیده.

يعنې دا چې دغه شخص او د خان بهادر خامنو د همدې کار لپاره کابل ته هجرت کړي و او عبدالحق د همدغه خدمت په بدل کې د پنجاب د اوسپني د لاري په پوليسو کې ټاکل شو، (تحريک ۳۰۲).

اړخ يې نه درلوده، نوپه همدې اساس په هند کې انگليسي اشخاصو هغه له يوې ټوکې پرته بل څه نه بلل. لاکن د ختيځ له لوري:

هغه بل سياسي جريان چې د پښتنو خلکو افکارو ته يې ټکان ورکاوه او سياسي وينتوب يې مخ ته راوړه، او د افغانستان پر خلکو يې هم اغيزه کوله، همدغه د هند د ازادي غوښتونکو حرکتونه او ددغه ځاي سياسي گوندونه و چې د شلمې پيړۍ په لومړيو وختو کې په ټول هند کې په خوشحال سره په هغې لاس پوري کړي و او تل يې غوښتل چې د هند د شمال لويديځ سرحد او دنيمه ازادو قبایلو د خلکو له قوي څخه هم کار واخلي، او لکه څنگه چې وويل شو، ددې خاوري ازادي غوښتونکي خلک د شلمې پيړۍ داوايلو څخه د هند د سياسي او ديني گوندونو سره اشنا شول، د حيرانتيا ځاي دي چې د برتانيوي عصر په اوږدو کې هغه وخت چې د برتانيوي دولت استونکي پلاوي د هند د سياسي حالاتو د مطالعې او سروې لپاره راتلل وي موندله چې په شمال لويديځه صوبه کې سياسي وينتيا او د ازادي غوښتنې منظم فعاليتونه د هند د نورو ټولو ولاياتو څخه، (حتي په بمبي کې هم) ډير زيات دي. (د ۱۹۴۵ م او ۱۹۴۶ م کلونو د کريس راپورته دي مراجعه وشي).

حزب الله:

دا د برتانيا په محکومه خاوره کې د پښتنو خلکو د سياسي وينتيا په لړ کې لومړني سياسي او اصلاحي حرکت وي، چې د ترنگزو په حاجی صاحب مشهور د فضل واحد او دده د ملگري مولوي عبدالعزيز اتمانزي (چې په ۱۹۳۴ م کال وې) مولوي فضل الربی (په ۱۳۳۵ ش کال په کابل لوگر کې و مې) او فضل محمود

مخفی (په ۱۹۴۷ م کال و مې) د پښتو مشهور شاعر ددې گوند له مخکښانو څخه و.

حزب الله دده مهم مرامه درلودل:

اول - يو ټولنيز اصلاحي او د مغرو رسومو او عاداتو سره مبارزه.
دوهم - د ازادي د حاصلولولپاره کوبښ او دانگليس د استعمار په ضد د جهاد اعلانول، چې په هغه وخت کې د چارسدي د اتمانزو ځوان خايزاده محترم خان عبدالغفار خان د بهرام خان ځوي هم پدغه لاره کې کوبښ کاوه، ددې لپاره چې د لومړي نړيوالي جگړې په پيل کې (۱۹۱۴ م) د ترنگزو د حاجي صاحب دنيولو امر ورکړ شو هغه د خپل گوند مرکز د ازاد سرحد د باجوړ سورکمر ته رانقل کړ او د غازي اباد د کلی بنسټ يې کيښود چې د حاجي ارامگاه هم په همدغه ځاي کې ده.

لکه څنگه چې مووويل حاجي په خپل دغه گوند سره د انگليس په ضد په صوبه سرحد کې د ډيرو اوږدو مبارزو مصدرو او خون غرمه مبارز ملگري يې درلودل.

چې ددغې جملې څخه ميرسيدجان چې د بابري په ملا مشهور و چې د پيښور په شمال په شېبدر کې په ۱۹۱۱ م کال کې د انگليس دسرتيرو سره په جگړه اخته و

(۱۳۴۲ ق کال په چامنګ کې و مې) او ملا احمدجان چې په سنډر کې په ملا صاحب مشهور و په چکدره او ملکنډ کې يې د انگليسانو سره جهاد وکړ (۱۹۱۴ م) او يو کال وروسته په ۱۹۱۵ م کال کې دوزيرستان قبایل هم د استعماري قواو په ضد په جهاد لاس پوري کړ او مومندو قبایلو د ترنگزو د حاجي په مشري په شېبدر کې د انگليسي عسکرو پر ځايونو شېخونو نه وکړل او د

قبایلو دغو هلوځلو په ۱۹۱۸ او ۱۹۱۹ م کلونو کې هم دوام درلوده لکه د مغول کوټ، تانک رېوزي، توچي، کسي غر، کاور، مانجی گري، ژړی، درابن، ترکي او قلصه دوه او داسي نورې جگړې، چې دغو ټولو انقلابي حرکتونو زموږ د هېواد په خیتخ کې خلک راوښول، او په عوامو کې يې د ازادي روحيې ته قوت ورکاوه، پداسي حال کې چې د افغانستان د ازادي جگړه هم په برياليتوب سره تيره شوی وه او دافغانسان خلک يې راوښ کړي او دوهم مشروطيت ثمرته رسيدلي و.

دهېواد دشمال او لويديځ حالات:

لومړني نړيواله جگړه چې د ۱۹۱۴ م کال په اگست کې پيل شوي وه د ۱۹۱۸ م کال د نوامبر تر ۱۱ يې څلور کاله دوام وکړ او دځينو هېوادونو سياسي او ټولنيزو حالاتو ته يې بدلون ورکړ، پداسي حال کې چې د هېواد په خیتخ کې د هند دازادي غوښتونکو او سرحدي قبایلو خلکو يو ملی پاڅون لکه څنگه چې مخ کې ورته اشاره وشوه ټينګ و.

په شمال کې هم د تزاري روسي په پراخه هېواد کې، روسي کارگرانو ډير لوي پاڅون وکړ او د لومړي ځل لپاره يې دسوشلزم ايديا لوژي د عمل مرحلې ته ورسوله او کمونست گوند (بلشو يک) د اکتوبر په سر انقلاب سره تزاري استبدادي دولت رانسکور کړ، او دشوروي روسي دنوی دولت واگی په خپل لاس کې ونيولي (۱۹۱۷ م کال دنوامبر ۷) د شوروي ترکستان د بهرنيو چارو کمېسار په ۱۹۱۸ م کال کې امير حبيب الله خان ته يو پيغام ور واستوه تر څو دواړه يو دبل سره دوستانه اړيکي ټينګي کړي:

وکړه او د افغانستان د ټولنیزو حالاتو د بدلون او داستقلال او ازادي
د بیرته تر لاسه کولو سبب شو.

پټه دې پاتې نه وي چې د تزاري روسي د دولت او برتانيا تر منځ په
۱۹۰۷ م کال کې يو تړون لاسليک شوي و، چې دهغه په لمړي ماده
کې افغانستان دروسي د نفوذ څخه بهر سيمه گڼل شوي وه او په
څلورمه ماده کې په افغانستان کې دروسي او برتانيې د سوداگري
په اړيکو کې د مساوات اصل منل شوي و. نو پدې اساس د شلمې
پيړۍ په لومړي او دوهمو لسيزو کې افغانستان او مخصوصا
هرات، کندهار او کابل د هندوستان سره د روس او ايران
د سوداگري تيريدونکي لاره وه. او د سوداگري د مالونو راکړه ورکړه
او دخلکو تگ راتگ بخارا، تاشکند، مشهد پيښور، کراچۍ او
بمبې ته زيات و. پداسې حال کې چې په قاجاري ايران کې
دمشروطيت غورځنگ خپلو جگړو پورته رسيدلي او دداسې فرمان
دصادريدو سبب شو چې په ۱۹۰۷ م کال مظفر الدين شاه قاجار
داساسي قانون او دملې شورا د جرگې د پرانستلو سبب شو.

دغه ټول حالات په افغانستان کې د مشروطه غوښتنې د کمبود نه
مې کېد د محرکه عواملو څخه وو او ددې خاورې په روڼ اندو کې
سياسي درک او سنجش او عين پوهي نشوونما کوله.

اگرچې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې په ډير بد او خراب شکل سره د
لومړي مشروطيت غورځنگ په کابل کې وځپل شو لاکن بيا هم
سياسي حالات او ملې وښتيا د افغانستان په دريو برخو کې، او
هم د افغاني ټولني د کورنۍ محرکه عواملو باز تاب دي ته نه
پريښودله چې دغه لمبه په بشپړه توگه مړه شي، نو پدې اساس گورو
چې د مشروطيت غوښتنې دوهم غورځنگ د افغانستان د روڼ اندو
ځوانانو په منځ کې په يوې پرمختيايې انقلابي روحيې سره نشوونما

محمود طرزي او سراج الاخبار

د ۱۳۲۷ ق کال د صفری دمیاشتي د وژني او تاراج څخه راوړسته چې امیر او د هغه درباریانو د مشروطه غوښتونکو لپاره روا بللی په ظاهري توګه دظالمو حاکمانو او دکورنېو او انگلیسی جاسوسی د سرچینو له ویری دا غږ غلي شو لاکن: این قصه هفت گنبد افلاک پر صداست کوتاه نظر نگر، که سخن مختصر گرفت مظلومی او استبداد خپلي ټولني دروانو اوبو خصلت لري که چیري مخي ته ئې خنډ ورپیدا شي په موقتي توګه بي حرکت پاتي کیږي او یو په بل باندي متراکمي کیږي او په ډیر زیات فشار او قوت سره دخپلي مخي څخه خنډونه لري کوي.

په ۱۳۲۳ ن کال کې دلومړي سراج الاخبار مری دبنکیلاک منګولو ونيوله او پرته له یوي ګڼي نور هیڅ خپره نه شوه. لاکن شپږ کاله وروسته امیر دوخت غوښتني او دچاپریال جبر ته سر تیت کړ او په ۱۳۲۹ ق کال کې بیا دهم هغه جریدي د خپریدني اجازه محمود طرزي ته ورکړه چې د سیاسي وینیتیا او د مشروطه غوښتني د تخم د پالنې بلکه د ازادي غوښتني زمینه او سرچینه شوه. دغه نیکمرغه حرکت چې په ۱۳۲۷ ق کال کې داختنق سره مخامخ شوي وو، دوه کاله وروسته د سراج الاخبار په بیا خپریدو او دیوه مخلص افغان پوهه او تکره لیکوال محمود طرزي په مسیحیایي نفس سره بیا ژوندي شو، دغه پوهه او مدبر شخص د هیاهوي له پیدا کیدو او

ددربار دویرولو پرته په حقه سره د مولوي محمد سرور واصف علیه الرحمه په ځای کیناست او د مشروطه غوښتني نیالیکي ئې ثمر ته ورسوه.

محمود طرزي څوک وو؟

دنولسمي پېړي په لومړي لسيزه کې د ابدالي احمد شاه امپراطوري چې دپاتي کسانو تر منځ ئې شديد اختلاف پیدا شوي و. ټوتي ټوتي شوه او بارکزايي سردارانو(د سردار پاینده محمد خان محمد زائي ځامن) د ۱۲۴۲ ق کال د ربيع الثاني يا ۱۸۲۶ م کال د عهد نامي له مخي چې د هغي اصل د کابل په ملي ارشيف کې موجود دي، ددراني امپراطوري پاتي مخکي او برخي لکه د خپل میراثي او شخصي مال پشان ترکه او ویشلي، چې پراخه کندهار د شاه جوي څخه تر فراه او شکارپوره پوري په هغو پنځو وروڼو پوري تعلق پیدا کړ کوم چې (دغلجي ایدو خپل هوتک له موره څخه و). يعني: پردل خان چې په مشرقي متخلص و.

رحمدل خان چې په ۱۲۷۵ ق کال کې په ایران کې مړ شو او په نجف اشرف کې خاورو ته وسپارل شو دغلام محمد په نامه یو ځوي درلوده چې په هندي سبک کې ددیوان درلودونکي شاعر او هنرمند لیکونکي چې طرزي ئې تخلص کاوه په ۱۲۴۵ ق کال کې په کندهار کې وزیږید او په ۱۳۱۸ ق کال دشعبان په ۱۵ دجمعي په ورځ په دمشق کې مړ شو دا دښه ذوق درلودونکي، صوفي مشربه او هنر دوسته کندهاري سردار په هغه سیالي کې چې د افغانستان د امارت په سر ددوو ترونو دزامنو يعني دمیوند د فاتح سردار محمد ایوب خان او د(انګلیس دنماینده) دلپل ګریفن غوښتل شوي او ګمارل شوي سردار عبدالرحمن خان تر منځ پیدا شوي وه، نوموړي د

سردار ایوب خان (د انگلیس د ښکیلاک مخالف عنصر) خواته میلان درلوده کله چې سردار عبدالرحمن خان امارت ته راغی (۱۸۸۰ م کال جنوري) د امیر جاسوسانو خبر ورکړ د سردار غلام محمد خان طرزي سره یو تن هراتي په یوه محفل کې ناست و او داسي ویل: سردار محمد ایوب خان چې د کندهار د پیر پایمال د جگړې او دانگریز د لښکرو په مقابل کې دماتي څخه وروسته ایران ته تللي و بریالي بیرته راگرځي.

د افغانستان د ژورنالیزم پلار علامه محمود طرزي وايي چې: امیر ددې خبرد تر لاسه کولو څخه وروسته د طرزي د مالونو دمصادره کولو او هند ته دده د تبعید امر ورکړ او هغه بل هراتي ئې زنځیر او زولانه یوړ او دهرات د غوریانو په سرحداتو کې دناجویه یوه ډېره جگه ونه کې یوه ډېره کلکه پنجره ورته جوړه کړه او دغه مظلوم ئې پکې واچوه، تر څو چې په همغه کې هډوکي وراسته شول او دامیر په قول (تر څو وگوري چې د سردار ایوب خان موکب څنگه له ایران څخه راگرځي) ^{۶۷}

وايي چې سردار طرزي ئې په ډېر بد حال دخپل کورنۍ ۳۶ تنو غړو سره کوټې او کراچي ته فراري کړ، (۱۸۸۱ م کال جنوري یا ۱۲۹۹ ق کال). دهېواد څخه ددغه اجباري فراریانو په کاروان کې د سردار غلام محمد خان د ۱۶ کلن ځوي محمود نامی هم و، چې د ۱۲۸۲ ق کال د ربیع الثاني په لومړي نیټه یا د ۱۲۴۴ ش کال د سنبلې په لومړي نیټه او یا د ۱۸۶۵ م کال د اگست په ۲۳ نیټه په غزني کې د سلطان محمود د قبر تر څنگه پیدا شوي و، چې په همدې مناسبت ئې هغه ته "محمود" نوم کیښود.

^{۶۷} مهدی فرخ: تاریخ سیاسی ۱۳۵۱.

محمود ۱۷ کلن ځوان با سواده د ادبي ذوق درلودونکي دخپل پلار او کورنۍ سره د ۱۸۸۲ م کال څخه تر ۱۸۸۵ م کال پوري او دخپل عمر تر ۲۰ کلني پوري په کراچي کې ژوند وکړ او اردو ژبه ئې زده کړه. لاکن پلار ئې سره لدې چې بریتانوي هند معاش ورکاوه نه ئې غوښتل چې په دار حرب کې ژوند وکړي نو په همدې اساس د همدغه کال په دویمې کې دبحري کشتي پواسطه د خپل ځوی او کورني سره بغداد ته ولاړ او په دې ځای کې ځوان محمود ترکي ژبه هم زده کړه او کله چې په ۱۳۰۴ ق کال یا ۱۸۸۶ م کال دمشق ته ولاړ، نو په هغه ځای کې ئې عربي ژبه هم په بشپړه توگه زده کړه، او تر ۱۹۰۰ م کال یا ۱۳۱۸ ق کال پوري چې عمر ئې ۳۵ کلو ته رسیده او لږ څه فرانسوي ئې هم زده کړي وه.

حقوقو، ادبیاتو، سیاست او اجتماعیاتو او دطبیعی علومو د مبادیو په برخه کې خپلو پراخو مطالعاتو ته دوام ورکړ او لیکوال، ژباړونکي، تکړه سیاستوال او دهېواد غوښتنې شاعر تري جوړ شو او ډیر کتابونه ئې په دري ژبه تالیف او ترجمه کړل. او د عربي او عثماني پراخه هېواد ښارونو ته ئې سفرونه وکړل او دعربو او ترکي باسقافته رجالو سره اشنا شو.

سردار غلام محمد خان طرزي د ۱۹۰۰ م کال ددسمبر په ۷ یا په ۱۳۱۸ ق کال د شام په دمشق کې د هېواد په غریبۍ کې ددې نړې څخه سترگي پټې کړې او هم هلته خاورو ته وسپارل شو ۳۵ کلن محمود طرزي د همدغه وخت څخه هېواد ته دراتللو په فکر کې شو او د ۱۹۰۲ م کال د فبروري په میاشت یا په ۱۲۸۰ ش کال کې پداسي کال کې چې امیر عبدالرحمن خان دنړې څخه سترگي پټې کړې وي کابل ته راغی او نهه میاشتي ئې دلته تیرې کړې چې په

(بيگ صاحب) ئې شهرت درلوده. څرنگه چې امير حبيب الله خان هغه بيرته خپل هېواد راتللو ته راوباله، دمشق ته ولاړ، له ۲۳ کاله تبعه څخه وروسته په ۱۹۰۵ م کال کې د ټولي پلرنۍ کورنۍ سره يو ځاي کابل ته راغی او په ده افغانانو کې (اوسني بنسټوالو ته مخامخ) د ملا عموي توخي په کور کې ئې استوگنه غوره کړه. او همدغه وخت دی چې پوهه، پرکاره او مدبر ځوان دهيواد خدمت يا چوپړ ته ملا وتړله د سراج الاخبار افغانیه د اته کالو خپرونو سريره ۳۱ کتابونه او رسالې په نشر او نظم په دري ژبه تاليف او ترجمه کړې چې يوازي د روس او جاپان د جگړې تاريخ ئې په څلورو ټوکو کې ۱۲۷۰ مخونو حجم لري. (د ۱۹۱۶-۱۷ م کال د کابل چاپ). د محمود ژوند په عين چوپتيا او خونسردی کې دهلو ځلو، شور او تدبير څخه ډک و، هغه کار کاوه پوښتونکي او لټونکي و، او دافغاني غرور او لوړتيا په بشپړه عقیده او کامل ايمان سره ئې د خپل هېواد لپاره مهم او دقدر وړ خدمتونه سر ته رسولي دي. لکه:

۱- په افغانستان کې دنوي فکر او ژورناليزم دبنسټ ايښودونکي، چې هغه د افغانستان د (صحافت او تجدد) پلار گڼو او دا کار د ۱۳۲۹ ق کال د شوال په ۱۵ (د ۱۲۹۰ ش کال د میزان ۱۶ يا ۱۹۱۱ م کال) چې د سراج الاخبار افغانیه لومړي گڼه خپره شوه، شروع شو. او داتم کال تر شپږمې گڼې د ۱۳۳۷ ق کال د ربیع تر ۱۵ يا د ۱۲۹۷ ش کال د لېنډي يا دقوس تر ۲۷ يا د ۱۹۱۸ م کال ددسمبر تر ۱۹ پوري دوام وکړ.

د(سراج الاخبار افغانیه) لومړي گڼه چې په ۱۲۹۰ هـ ش کال کې دعلامه محمود طرزي په مدیریت خپره شويده

۲- ددري د نشر ليکلو د سبک ټنگښت او دتاليف او ترجمې رواجول، او دنوي عصر (۱۳۲۹-۱۳۳۷ ق) د اوصولو سره سم د مطبعي ترتيبول.

۳- ددوهم مشروطه غوښتونکو ځوانانو اغيزمنه لارښوونه د ازادي او تجدد غوښتنې د فکر پراخول، يعني د لومړي مشروطيت دټکول شوي غورځنگ بيا ژوندي کول او لکه د امان الله خان، عبدالرحمن لودين او عبدالهادي او داسي نورو پشان د سربښدونکو ځوانانو روزل.

۴- دافغانستان د ۱۹۱۹ م کال داستقلال د اعلان څخه راوروسته د امان الله خان په کابينه کې د لومړنۍ بهرنيو چارو د وزير په توگه دده انتصاب، د کابل د ستوري په ماڼي کې دبهرنيو چارو د وزارت تشکيل، داستقلال د لاس ته راوړلو د مذاکراتو رياست (په ۱۹۲۰ م کال په اپريل کې دهند د ميسوري په غره او په ۱۹۲۱ م کال په کابل کې) لدی وروسته په لندن، پاریس او دنړي په نورو مرکزونو کې د افغانستان د سفارتونو جوړول او خپلو جانشينانو او شاگردانو ته د بهرنيو چارو په وزارت کې دبهرنۍ سياست لارښوونه.

۵- دميرمنو غورځنگ ته دهغه پاملرنه دهغي د لورملکي ثريا پواسطه دښځو د ښوونځيو پرانستل دستر رفع کول يعني دچادري لري کول، په (۱۳۰۰ ش کال دحمل په لومړي نيټه) دده دميرمن اسما او دده د وريري روح افزا پواسطه د کابل دارشاد نسوان د جريدي خيول، ددغو ټولو با ارزښته کارنامو سره محمود په ۱۹۲۲ م کال کې په پاریس کې د افغانستان مختار وزير او په ۱۹۲۴ م کال کې ددوهم ځل لپاره د بهرنيو چارو وزير وو، په

واني چې هغه په خپل ژوند کې هغه ملهم و، چې دهغه مړینه دخپل
گران هېواد څخه په لري والي کې واقع کېږي او ويلي ئې وو:

در غربت اگر مرگ بیکرد بدن من

ایا کی کند قبر کی دوزد کفن من؟

تابوت مرا بر سرکوهی بگذارید!

تا باد وزد بر سران از وطن من

لري نده چې هېواد ته دهغه د قدر وړ خدمتونو څخه ددرناوي لپاره
د افغان نوي نسل د هغه پاتې شوي هډوکي د هغه د استاد سيد
جمال الدين افغاني پشان بيا هيواد ته راوړي، او هغه د کابل
پوهنتون په زړه کې، دنوموړي سيد تر څنگ د تل لپاره خاورو ته
وسپاري:

(تا باد وزد بر سر او از وطن او)

د هغه افغاني پیلوټ چې محمود ئې د هېواد څخه د وروستي ځل د
وتلو لپاره هیرات ته وړه، داسي روايت دي چې محمود پدغه الوتنه
کې ډېر ناراحته وو او اوبښکي ئې تویولي او له ځانه سره ئې دا پښتو
بیت زمزمه کاوه:

دا ستا په مینه په شپو شپو زه کړیدلي یم

اوس دي پرېږدمه چې انگریز درته غندلي یم

هغه ویل چې په دویمه مصرغ کې اصلاً (چې رویار درته غندلي یم)
وو او دغه بیت د محمود وفاداره استاد ملا محمد اکرم هوتک چې
د خپلي کورنۍ سره په دمشق کې فراري و دهيواد نه دوتلو په وخت
کې ويلي وو.

۱۹۲۷ م کال کې په اروپا کې د مزاج د علالت تداوي وکړه په
۱۹۲۸ م کال بیرته کابل ته راغي ددي لپاره چې داماني حکومت د
عمالو سره ئې په ځینو برخو کې اختلاف درلوده او عمر ئې هم (۶۰)
ته رسیدلي وو، رسمي کارو څخه ئې ځان گوښه کړ.

محمود طرزي داماني دوري تر پاي پوري، محترم پاک لمن او
لارښونکي شخصیت پاتې شو او ددي لپاره چې ملکه ثریا د امان
الله خان میرمن ئې لور وه او اماني دربار په انگلیس ضد محور
خرخیده او برتانوي پروپاگندي یا تبلیغاتي سرچینو د شاه، ملکي او
ددربار په ضد په زهر جنو تبلیغاتو لاس پوري کړي وو چې دهغې
اصلي علت د امان الله خان ضد انگلیس سیاست او مسکو ته دهغه
تگ و. نو پدې اساس د ۱۳۰۷ ش کال په مني او یا په ۱۹۲۸ م
کال کې اړو دوو یعنی اغتشاش ئې رامنځ ته کړ چې شورشیانو په
خپل اوه فقره ایزو وړاندیز کې دمحمود طرزي د کورنۍ داخراج
غوښتنه هم کړي وه. ددي لپاره چې امان الله خان هم کابل د اړو دوو
کوونکو مشر کله کاني حبیب الله (په بچه سقاو مشهور) ته پریښود
او د ۱۳۰۷ ش کال په جدي کې کندهار ته ولاړ، محمود طرزي هم
په الوتکه کې دکندهار څخه هیرات ته او دهیرات څخه ایران ته
ولاړ. چې اته میاشتي په ایران کې و. او له هغه ځایه څخه په ۱۹۲۹
م کال د اکتوبر په ۲۶ دشوروي دباطوم له لیاري بیا د ترکی په
هیواد کې پناه هنده شو او په استانبول کې ژوند پیل کړ، تر څو چې
په ۱۹۲۳ م کال د نوامبر په ۲۲ نیټه د ۶۸ کالو په عمر د ځیگر
دسرطان د ناروغي له امله لدې نړي څخه سترگي پټې کړي، او دابو
ایوب انصاري مزار ته نژدې خاورو ته وسپارل شو، (رحمه الله علیه)

د محمود طرزي فكري جوړښت

ددې لپاره چې د محمود طرزي فکر او انديشي د دويم مشروطيت پر ټولو افغاني ځوانانو ډېره ژوره اغيزه درلودله او د ټولو لارښوونکي او مخکښ و نو بي ځايه به نه وي که پدې ځاي کې د هغه فکري بنسټونه لږ څه توضيح کړو:

۱- د هغه د کورنۍ د انگليس پرضد والی:

د محمود پلار سردار غلام محمد خان طرزی د کندهار د بارکزيې (محمدزی) حکمرانانو څخه د يوه تن سردار محمدې خان ځوی و چې په ايران کې مړ شو ځوی يې د کورنۍ د ځينو غړو او د ترونو لکه د سردار مهردل خان مشرقي ځوی سردار شيرعلي خان د هېلو بر خلاف د انگليس د نفوذ د سلطې څخه بې زاره او متنفرد و او په همدې اساس د ۱۲۹۷ ق کال يا ۱۸۷۹ م کال په جگړه کې د ميوند دفاتح د سردار محمد ايوب خان طرفدار و او په همدې سبب امير عبدالرحمن خان هغه د کندهار څخه کراچۍ ته تبعيد کړ.

طرزی په کراچۍ کې د انگليس د بېرغ لاندې ژوند ونشو کولای او لکه څنگه چې وويل شول، بغداد او دمشق کې يې عثماني اسلامي دولت ته پناه يوپړه او د عمر تر پای هلته پاتې شو.

محمود چې د کوچنيتوب څخه په دې روحيه روزل شوی و، د عمر تر پای په دې مفکوره ټينگ پاتې شو او په هر ځای کې چې کردار وينا او فکر کار کاوه د برتانوي ښکيلاک د نفوذ پرضد يې مقاومت او مبارزه وکړه.

پلار يې طرزی هغه وخت چې د امير شير علي خان په عصر کې په کندهار کې د استوگنې په وخت د شعر، ادب، پوهې او فرهنگ په

طرفدار شهرت موندلی او د خپل وخت د عالمانو سره ملگری وه په ملي ارشيف کې په ډېره روانه عربي يو ليک د نسخ په ډېر ښکلي خط په دوو مخونو کې د قاضي طلا محمد پښورۍ په خط موجود دې چې د مولوي عبدالرحيم بن مولوي حبيب الله د کندهار د خپرونکې په نامه ليکلې دې چې د هغې ليکونکي طلا محمد د پښور د قاضي خيل د کورنۍ يو غړی او تاييف کوونکی عالم، شاعر او هنرمند دی، چې په هغې کې هم سردار طرزی ته سلام او احترام ډالۍ شويدي او معلومه ده چې طرزی ته يې ارادت او علمې او ادبي اړيکې درلودلې، لکن هغه وخت چې سردار د انگليس سره د مخالفت په جرم د هېواد څخه تبعيد شو او په هند کې يې پيدا کړه چې نوموړی قاضي د ده د کاکا د ځوی قاضي قادرو په شان (د اميرشير علي خان د دربار جاسوس) د ښکيلاک د دستگاه د کارکونکو څخه دې. هغه يې وغنده، چې دغه غندنه د طرزی په چاپ شوې ديوان کې شته دی (۱۸۹۲ م کراچۍ چاپ).

سره له دې چې سردار طرزی زاهد، خدای پالونکی او بې غرضه زوړ سپی و لکن د انگليس د سفارت د مامورينو د هلو ځلو په اثر په شام کې د عثماني دولت د گمارل شوو کسانو نظر د پلار او د هغه د ځوی په نسبت بدلون موندلی و. او د محمود د ژوند په چارو کې يې ستونزې پېدا کولې: لکن پلار او ځوی دواړه د انگليس پرضد عقیده باندې په دې خاطر ټينگ پاتې شول چې د اسلامي هېوادو سره د بریتانيانو امپراطورۍ رويه او د ښکيلاک سياست او په ځانگړي توگه د افغانستان سره په دوو جگړو کې د نفرت او دښمنۍ وړ وباله.

ټينگښت لپاره، د کابل تسخير د هغوی د خيال وروستی او مهمه نقطه ده. لکن د برطاني سیاستوال بايد پوهه شي چې هغه پياله ماته شوه او هغه ساقې پاتې نشو... د انگلیس سیاستوالو او پروپاگند کوونکو لپاره د عمل غوره لاره يوازې همدا ده. چې نور د وړاندې تگ د پالیسي (فارور دپالیسي) خیالات له منځه یوسي او د شاتگ په قهقراي پالیسي عمل وکړي.

فکر کوم چې انگلیس پروپاگند کونکی د عامو خلکو دغولولو لپاره د وړاندې تگ د پالیسي په ترڅ کې به د دغه راز لغویاتو د رواجولو لپاره نور اقدام وکړي، د رېښي د زغلولو او د بهرنۍ دسیسو څخه دی لاس واخلي او د خپلو کورنیو اغتشاشونو په له منځه وړلو کې دی کوښښ وکړي.

بد ریا در، منافع بیشمار است

اگر خواهی سلامت برکنار است

د طلوع افغان په جوايیه اوږده مقاله کې په اسلامي او ختيځو هېوادونو کې د انگلیس د سیاستوالو دسیسو او خراب او بد نیت ته ډېرې زړه بگنونکې اشارې شوې وې چې لهجه یې هم تنده او قهر امیزه وه.

لکه څنګه چې د محمود سره د بهرنیو چارو په وزارت کې یو مامور حبیب الله طرزی لیکې چې: څرنگه چې د هغې دندې ایجابوله یو لیک یې کندهار ته ولیکه چې د داسې مقالو لیکلې په سیاسي اړیکو کې جنجالونه رامنځته کوي. د دې جريدې مدیر (خدای بخښلی عبدالعزیز خان چې بیا وروسته په باباجان مشهور شو) د دې لیک په ځواب کې یو ډېر شدید مکتوب د بهرنیو چارو وزارت ته را واستوه، او ښاغلی طرزی هم د هغې په ځواب کې یو شدید

د افغانستان د صحافت په تاریخ کې د اوریدو پېښه ده چې درې کرښو لیکونکي هغه په خپله لېدلی او لوستلی ده او په ۱۳۰۱ ش کال پورې اړه لرې، چې په دغه وخت کې د ۱۹۲۲م کال د سپتمبر په ۱۵ د بلوچستان گزټې جريدې د افغان د وېښتیا په اړه یوه د پېغوره ډکه مقاله ولیکله چې گڼې د افغانستان استقلال د هغه تړون پایله ده کومه چې د ۱۲۹۸ ش کال د اسد یا زمري په ۲۸ د برتانوي هند د حکومت سره لاسلیک شوه او د همدغه دولت سره رابطه وه چې لومړی توب خوښونکی (قدامت پسنده) افغانستان یې اصلاحاتو او نوی مدنیت ته تمایل کړ.

د کندهار د طلوع افغانې جريدې د دې مقالې ځواب د ۱۳۰۱ ش کال د قوس په ۱۰ یا د ۱۹۲۲م کال د دسمبر په لومړۍ نېټه یعنې د دې جريدې په دویم کال د ۱۴ گڼې څخه تر ۱۷ گڼې پورې په څلورو برخو کې یو اوږد مطلب ولیکه. او په ډېره تنده او بده لهجه یې د بلوچستان گزټې ته ځواب ورکړ د مثال په ډول:

"د افغانستان استقلال د انگلستان یو اعطا کړی شي نه دې ... کنه نو، که چېرې د استقلال پیدا کېدل د برطاني د سیاستوالو پر وعدو او د کاغذې تړونونو په لاسلیک کولو پورې اړه درلودلې، نو ایرلیند سا، کاله او هندوستان یونیم کاله مخکې باید د استقلال درلودونکي وای مگر:

ازاده گى به شمشیر بسته اند

مردان همیشه تکیه خود را بر او کند....

هو، غواړم چې په پاڼو او واضح الفاظو سره ووايم، چې موږ د انگلیس سیاستوالو د افکارو څخه په بشپړه توګه خبر یو، چې په منځنۍ ختېځ کې د خپل نفوذ او د برطاني د حکومت د اقتدار د

ورځ به د نړۍ د دغه علامه په مخکې روان و. د هغې د هرې جملې او عبارت د لیکلو لپاره کتابونه او رسالې په کار وې. ^{۶۹} د افغان سیدجمال الدین مبارزه چې په نړیواله سطحه پیل شوې وه او د هغه فکرې پیروانو په ترکیه، مصر، ایران، هند او د اروپا په ځینو سیمو کې هغه تعقیبوله په دوو مهمو اصولونو یې بنسټ اېښودل شوې وه:

لومړی: په اسلامي هېوادونو کې د شاهانو او حکمرانانو د کورنۍ استبداد سره مبارزه.

دوهم: د اپریالیسم سره سرسخته مبارزه، په ځانګړې توګه د انګلیس د شاهنشاهي د کړو وړو او په ختیځو هېوادونو کې د هغوی د زورزیاتي سره محمود چې د کوچنیتوب څخه د انګیس سره شدید نفرت په میراث اخیستی و. د سیدجمال الدین افغاني سره په خپلو اوه میاشتینو بحثونو کې پدې نفرت او بد ویلو او غندلو کې نور هم ټینګ شو او په دې ترڅ کې دی ته هم پاملرنه وکړه چې د ختیځ د دغو حکمرانانو او شاهانو خودسري او کورنۍ استبداد هم د دغه بهرنۍ زور زیاتي څخه کم نه دي، هغه ولېدل چې احرار او ترکي ځوانان د ابو الاحرار مدحت پاشا او انور یې په مشرۍ د قهار او جاسوسی مشربه خلیفه سلطان عبدالحمید د بي امانه استبداد په مقابل کې په سربښندنه او سر تېرېنه ولاړ دي او عثمانې پاڅون چې جرمني زیدان د هغې صحنې تصویر کړی دی په بریالیتوب سره مخ په وړاندې ځي. او مشروطیت د خلافت په سیمه او هم د ایران او مصر او نورو هېوادونو کې خپلې غفلولۍ، د وینښتوب دغه ټولو منظرو د سیدجمال الدین د سحرآمیزه تلقیناتو

^{۶۹} محمود طرزی مقالات ۴۴۳ د کابل چاپ ۱۳۵۵ ش.

سره لیک تسوید کړ او ویې غوښتل چې د بهرنیو چارو د وزیر (محمود طرزی) لاسلیک پر هغه واخلي.

حبیب الله طرزی لیکې چې: کله چې وزیر دغه لیک تر پایه ولوست ماته یې وکتل او ویې ویل: غواړې چې دغه لیک زه لاسلیک کړم؟ هو! ځکه چې د بهرنیو چارو په وزارت یې سخته بلوسه کړیده! وزیر وویل:

"ماته دغه څوکۍ او مقام ارزښت نه لري او ځما د مسلک په مقابل کې چې ژو نالیزم دي په دوه توته هم نه ارزې، زه هم د هغه په شان یو جریده لیکونکی یم او هیڅکله ځان ته اجازه نه ورکوم چې د خپل "کولیک" په مقابل کې داسې یو شی ولیکم." ^{۶۸}

د حبیب الله طرزی دغه لیکنه ټیک ده او د دې کرښو لیکونکی چې یو څه وخت د طلوع افغان مدیر وم، په هغه ادراه کې مې داسې لیک لېدلی و چې محمود طرزی په خپل قلم لیکلی او لاسلیک کړی او د طلوع افغان د مدیر څخه یې د ځوان د ختیځ د ازادۍ غوښتونکو د مشر سره یو ځای څو میاشتې په استانبول کې بلد شو، او د هغه د قدر وړ انسان له برکته د هغه شور او وینښتوب نور هم زیات شو، هغه لیکې چې:

علامه سیدجمال الدین د پوهې یو کان و، دغه ځما او د ده اوه میاشتې مګرتوب د اویا کالو شباحت (سیلګری) په اندازه و... هغه علمي، فلسفي، سیاسي، ټولنیز او نور هغه بحثونه چې هره

^{۶۸} محمد کاظم او هنگ تیر ژورنالیزم در افغانستان ۷۹ د کابل چاپ

د هېواد په مینه کې هغه مسنوی چې په ۱۳۲۵ ق کال یا ۱۹۰۷ م کال کې ویلی ده داسې وایي:

پس عشق تو چستان ز سر زمین من به در شود؟
 "با شیر اندرون شد وبا جان بدر شود"
 شدت لها که داغ جدای و فرقت
 میسوخت همچو شمع، دل و جان عاشقت
 شبها به یاد وصل تو بیخواب مانده ام
 در روزها به فکر تو در تاب مانده ام
 هر علم و فن که خوانده و تحصیل کرده ام
 نیست برای خدمت و نفع تو بوده ام
 ای خاک پاک و ای وطن خوش زمین من!
 معشوق من، حبیب من و دلنشین من!
 مسعود باش و شاد بزی، تار بد بمان!
 در حفظ و در ترقی و معموری و امان
 اشک او برد تمدن نشان شوی!
 در شرق همچو شمس درخشان عیان شوی!

(د کابل په دار السلطنه کې ۱۳۲۵ ق کال، سراج الاخبار دوهم کال او مه گڼه ۱۳ مخ) په واقعیت کې د هېواد مینه او د هغې متمدن کول د محمود د اساسي افکارو څخه و چې د همدغه نیکې موخې لپاره یې شخصاً په خپله هلې ځلې وکړې او تر ټولو لومړۍ یې د خپلو معلوماتو او مطالعاتو د بشپړولو لپاره کوښښ وکړ او د نوو او تازه راټولونو سره یې ځان سمبال او چمتو کړ، کله چې هېواد ته راستون شو، د ټولو د خیر غوښتنې، اصلاح غوښتنې او هېواد

سره یو ځای د محمود طرزی په مفکوره کې نښې پریښودې او د دغه انقلابي افکارو سره یو ځای یې د هېواد، امیر عبدالرحمن خان او د هغه د ځوی حبیب الله خان د ظلم او استبداد په هکله فکر کاوه، چې موږ له دې وورسته د ده ډېره پوهه او د تدبیر ډکه چو په لاکن د زوږه ډکه کار نامه او مبارزه په راتلونکې کې روښانه کوو. دریم: د نفس په بشپړیدو کې د ده شخصي هلې ځلې:

محمود د ځوانۍ پر وخت کې په پښتو، دري، اردو، عربي، ترکي او لږ په فرانسوي ژبه پوهېده، او له هغو پراخو روغني ادبياتو څخه چې په دې ژبو کې موجود و گټه اخیستله، هغه د ملا محمد اکرم هوتک یا له هغه استاده څخه چې د کندهار څخه د طرزی د کورنۍ سره یو ځای و، ديني او عربي درسونه ولوستل، او د خپل پلار څخه یې د دري ژبي ادبيات د شاعري او ليکوالۍ تر حده پورې په دې ژبه کې زده کړې وه، او کله چې اردو، عربي او ترکي ژبه یې هم زده کړه، د ترکي او عربي ژبو د نوو علومو د اثارو او علمي ژباړو ادبي پرمختګ، په مصر او شام کې د عربي ژبي صحافت او د عربو او ترکو د فکري غورځنگونو سره اشنا شو. او په خپله یې د ادبياتو او علومو په نوو مطالعو لاس پورې کړ، او د نفس د بشپړتيا لپاره یې کوښښ وکړ.

د دغه ځانګړي علاقې او هلو ځلو پر هغه څه ورزیاتې شوې کوم چې د پلار او استاد څخه یې زده کړې وې. د دې لپاره چې همیشه هېواد ته بیرته ورتګ په لټه کې و. کوښښ یې کاوه چې له هغه ځایه څخه خپل هېواد او خلکو ته ښه زیری راوړي، چې د هغوی په درد ولګېږي، او داسې شيان ورته برابر کړي چې له هغه مخکې چا راوړي نه وې.

په پای کې په پښتو ژبه وویل " ما له خپل کندهاري استاد ملا محمد اکرم څخه دغه زده کړې وه، چې وطن مه هېروه!"

د سراج الاخبار فکري اغيز

سراج الاخبار يوازې دهېواد په دننه کې مشروطه غوښتونکو او ځوانانو ته دنوی فکر ورکولو دغورځنگ يوازينی سر چينه نه وه ، بلکه دمنځنۍ اسيا دځوانانو، دايران د مشروطه غوښتونکو او دهند د ازادي غوښتونکو په محافلو کې چې د ښکيلاک د اور په لمبو او دخود خواه او په خپل سر شاهانو په استبداد کې سوځول د پاره هم غورځنگ راوړنکي او روح ورکونکي وو.

به چشم کم منگر عاشقان صادق را
که اين شکسته بهايان متاع قافله اند

هوا دختيځو هېوادو چور شوي کاروان له حرکت څخه پاتې شوې وو، مرګونی سکون (دریدني) د خلکو ژوند تهديد او، دانګلیس استعمار د هند دنیمې وچي مری ټينګوله. چې له هغه ځايه خوش اوازه نغمه ويونکو د ملی وينبټيا لپاره د زمزمه په کولو پيل وکړ، ځينو جريدو لکه الهلال د (ابوالکلام ازاد) له خوا، جبل المتين په کلکته کې د (سيد جلال الدين) له خوا او زميندار د (مولانا ظفر علي خان) له خوا په لاهور کې په خپرونو او تبليغ پيل کړي وو، کاوه، اقدام، صور اسرافيل او داسي نور د وينو او حق غوښتونکو ايرانيانو له خوا خپرونۍ کولي، د افغان سيد جمال الدين پيروانو په ترکي او عربي هېوادونو کې نور ، مترقي صحافت ملي وينبټيا ته

دوستی د تلقینولو لومړنۍ منادي شو يعنې لومړنی غږ کوونکی شو.

د دې کرښو ليکونکي اعتراف کوم چې د ۱۳۰۰ ش کال څخه را وروسته کله چې پوهنې پراختيا وموندله او په کندهار کې اولنی لومړنی ښوونځی جوړ شو، او د سواد، ليکلو او ويلو خاوند شوم د لومړي ځل لپاره مې " د هېواد ديني" مفهوم د محمد طرزي په اشعارو کې پيدا کړ او دغه شريف احساس مې تر اوسه چې ۷۵ کلن يم د همغه وخت څخه مې په ياد کې پاتې دی چې محمود ويلي و " شبها بباد وصل تو بيبخواب مانده" او داسې نور چې په زرګونو افغان ځوانان يې د هېواد د ابادولو په مفکوره روزلي و.

ما په خپل عمر محمود طرزي يو ځل ليدلی دی او هغه هم په هغه وخت کې و چې د کابل د خالي کېدو څخه وروسته يې د ۱۳۰۷ کال په ژمي کې په کندهار کې د شکست حال کې توقف درلوده، چې له څو ورځو وروسته يې هېواد د تل لپاره پرېښوده، په هغه وخت کې زه ځوان او د طلوع افغان د جريدې مرستيال وم. هغه د خپل هېواد د راتلونکي څخه ډېر په تشویش او غمگين و او وويل يې:

زه اوس د ناچارۍ قسم او بيا د هېواد په په بېلتون اخته کېږم، لکن د خدای څخه غواړم چې دا زما د هېواد اخيرنۍ ليدنه نه وي او بېرته راشم پداسې حال کې چې د هېواد ازادي په خپل ځای پاتې وي او د امنيت د نعمت څخه برخمن وي.

"ای د هېواد ځوانانو! وينس اوسئ چې د هېواد ازادي له لاسه ورنکړئ! ځکه چې هغه د ډېرو کانونو او مالونو په څربالي کولو او د پرله پسې او ډېرو کوښښونو په کولو سره لاس ته راغلې ده." د خبرو

وقف کړي وو، پدغه انقلابي هنگامه کې د افغانانو هېواد هم له غورځنگ او هلو ځلو څخه خالي نه وو، محمود طرزي زموږ دملي کاروان نغمه ويونکي و، چې د خلکو په راويښولو کې ئې د اخلاصه ډکي هلي ځلي کولي او دنوي فکر حرکت ئې منع ته راوړي و. بلکه چې ليکل ئې:

حي علي الفلاح

نوا را تلخ تر ميزن، چون ذوق نغمه کم يابي!

حدی را تیز تر ميکن، چو محمل را گران بينی!

هوا! هوا! هر څومره چې کولي شي شپيلي (نوا) په ترڅه لهجه ووهه! څومره چې - ی په حنجره کې ځائېږي څومره نغمه تیزه کړه.

ځکه چې مزل ډیر اوږد دی او بار پدي اندازه درندېږي، چې د نغمي اوازونه ددرو د اوازونو سره برابر راغلي، ختيځ او لويديځ ئې په يوه اوريدونکي اهتزاز کې سره راټول کړل، لکن زر ځله افسوس! چې د درانده بار وړونکي اوبښان، غمگساره انډيوال له سترتيا او تنبلی څخه نه خلاصوي او پل له پل څخه نه پورته کوي...

صبح شد برخيز! ستاز راستی استا نواز!

شام جريان در عقب باشد چو وقت از دست شد...

علی الفلاح! ای د افغان نجیب ملته! خپل ملتي شرافت او قومي لوړتيا وساتئ! د خپل استقلال او دولتي حاکمیت څخه ساتنه وکړئ! هغه افغان چې په دیانت او دینداری، په زړه ورتوب او بهادری، په غیرت او ناموس داری په ټوله نړۍ کې مشهور شوی دی، آیا دا څه ډول پر خپل وجدان، ایمان او شرف او ناموس باندې ټنیک گڼلی شي، چې د پردي دولت، بې دینه او د بل ملت د حمایت او تابعیت نوم دې پر دې پروت وي... د حمایت او تابعیت پاکه او

مریمه معنی دا ده چې یو دولت بل دولت ته ووايي چې له ما څخه پرته بل څوک مه پېژنه! له ما پرته بل دولت ته سفیر مه استوه او نه د چا سفیر قبولوه، د بشپړې ازادۍ او عام و تمام استقلال پاکه او مریمه معنی هم دا ده چې هر دولت په ټولو برخو کې چې پورته یې یادونه وشوه، مستقل او ازاد وي... تر اوسه چې هر څه وه وه، هر څه چې وشول وشول، ولې لدې وروسته افغانان نوره هغه افغانان ندی چې له خپلو حقوقو څخه سترگې پټې کړي..."

(د سراج الاخبار د پنځم کال د لسمې گڼې د خپرې شوې سرمقالې لنډیز، د ۱۳۳۴ ق کال، ربیع الاول یا د ۱۹۱۶ م کال د جنوري ۱۷)، پر دغه تبییني خپرونو او د لهجې مراحت د سراج الاخبار اغېز د هېواد په دننه کې د دوهم مشروطیت د غورځنگ او د ازادۍ د نهضت د بیا ژوندي کولو او د افغان دولت د نوي بنسټ د اېښودلو سبب شو، ولې د هېواد څخه په بهر کې هم د محمود طرزي لوړې لیکنې د خلکو په غوږونو کې اورېدونکي وي او په خوب ویده سترگې یې خلاصوي.

د بېلگې په توگه: د ۱۹۱۷ م کال په فبرورۍ کې په ترکستان کې د تزاري روسي حکمران جنرال کوراپاتکین په هند کې د روسي نماینده تومیسکي ته تلگرام واستاوه چې: د سراج الاخبار جريدې گڼې په بخارا او د ترکستان په نورو ښارونو کې خپرېږي او د هغې د مقالو څخه په خلکو کې بریتانوي او روسي ضد بولي راپارېدلې دي، نو پدې خاطر باید د برتانوي هند دولت د افغانستان په امیر زور واچوي چې د دغې جريدې تبلیغاتي تگلاره بدله کړي.^۷

^۷ دغه تلگرام د ابي کتاب په (۱۱۵ مخ) کې خپور شوی (د افغانستان تاریخ، دوهم ټوک، ۳۵۱ مخ، د مسکو چاپ ۱۹۶۵، تالیف ماسون ورومادین).

د دې خبرې تصديق د دې كړښو ليكونكي د ماورالنهر په خلكو كې د نوي فكري غورځنگ مخكښ او د تاجكستان د علومو د اكاډمۍ د لومړني رئيس خدای بخښلي صدرالدين عيني څخه په ۱۳۲۵ ش كال د زاره سمرقند په ښار كې واورېد چې په تاشكند كې مې د هغه ځای د پوهنتون د ۲۵ كلنۍ د نمانځنې په مراسمو كې گډون كړی و.

خدای بخښلی عيني چې محترم سړی و او په خوږه تاجيكي لهجه يې خبرې كولې ويل يې "د بخارا د وروستي حكمران په وخت كې تاجيک ځوانان راوښن شول او هغه يې نوو اصلاحاتو د ښوونځيو جوړولو او د مطبوعاتو ازادۍ ته هڅولي وو. د دې لپاره چې د كابل سراج الاخبار او د محمود طرزي ليكنې هم موږ ته رارسېدلې او هغه مو په پټه لوستلې، د بخارا د امير گمار شوو كسانو نه پرېښودلو او د سراج الاخبار لوستونكي به يې تعقيبول او ځورول.

ښه مې په ياد دي چې يوه ورځ فطرت بخارا يې د سراج الاخبار يوه گڼه د بخارا د مدرسې په حجره كې ماته راوړسوله، او په همدغه وخت كې د بخارا د امير جاسوس يې ورپسې په تعقيب راغی لکن ما دغه گڼه په برستنه كې وپېچله او د نظر څخه مې پټه كړې وه، زياتره تاجيكي ځوانو شاعرانو د سراج الاخبار د تنبه كوونكو شعرونو په پيروي شعرونه ويل او ځوانو تاجكانو به هغه يادول، د سراج الاخبار پيام د ماروالنهر په ځوانانو ډېرې ښې او ښكې اغېزې كړې وې."

ولي په هندوستان كې

لكه څنگه چې د هند په ملي ارشيف كې (د كورنۍ سياسي څانگې) ساتل شوې د ۱۹۱۶ م كال د جولای د ۲۱ نېټې پټو اسنادو څخه معلومېږي چې: د سراج الاخبار گڼې سربېره پر دې چې د افغانستان او د سرحدې پښتو ژبو قبایلو د ښارونو په بازارونو كې لاس پلاس كېدلې، د هند او پارس او عثماني هېواد په جريدو كې هم د هغې مطالب اقتباس كېدل، نو پدې اساس د ۱۹۱۴ م كال په سپټمبر كې W.M Haily د ډهلي چيف كميشنر د جنايي اطلاعاتو سرمامور Sir Charles Clive Land ته وليكل: د دې لپاره چې د سراج الاخبار لهجه په بشپړه توگه زموږ د گټو سره په خريت كې ده، نو هند ته د هغې راوړل او وېشل بايد منع شي نو له همدې كبله و چې د هند نايب السلطنه د ۱۹۱۴ م كال د سمبر په مياشت كې د دغه ډول مقالو نه خپرول د افغانستان د امير څخه وغوښتل او امير هم وعده وركړې وه چې همداسې به وكړي، لکن د جريدې پاتې اسلامي لهجې تغير ونكړ او د ۱۹۱۶ م كال د اپرېل په ۱۶ گڼه كې د مولوي صالح محمد كندهاري پښتو شعر خپور كړ، چې ټول د اسلام د اتحاد په پيغام بڼا و او ويې ويل: چې كفار به يو د بل سره په جگړو كې ټول پو پناه شي.

اگر چې د هند حكومت پدې خبره كې څو ځلې امير ته باخبري وركړې وه، لکن سراج الاخبار لدې كار څخه راونه گرځېده، نو پدې اساس مستر، A.H Grant نايب السلطنه د بهرنيو او سياسي چاروكتونكي يادونه وكړه: "موږ بايد انتظار ونلرو چې دا جريده دي دستي د انگليس طرفداره شي، ولي ددې خبرداريو په تكرارولو سره به امير د خپل رعييت سره لاس په گريوان كړو، يوه جريده چې په

(۴)

د دوهم مشروطيت د کونښن پایلی

دوهم مشروطيت د کمي اوتشکيلاتي پلوه، يو متشکل گوند چې د هېواد زیاتره خلک په کې شامل وي نه و، لاکن د پایلی، اغیزښندنې او د ادارې په طرز اوسياست د څيري په بدلون کې د ډير ارزښت، درلودونکي و، ځکه ددې مسلي پر بنسټ: "دوه سوه جگړه ايز سړي د سلو زرو تنو څخه بهتر دي" ددې ملي غورځنگ مبارزو ځوانانو د هېواد د چارو سرچينه پاکه کړه، او د امير حبيب الله د وژلو وروسته يې د اداري واگي د شهزاده امان الله خان د امارت او د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره تر لاسه کړي.

دا داراي او دسياسي واک دا پرډونه دیوی ډلي ناپوهه، زړوپالو، مرتجع او فرسوده مغزو سردارانو له لاسه ځوانانو دهغي مجلي څخه پوهه، بينا روجو يا کسانو ته یونیک، گټور او ښه کارو چې داماني دوري لومړي دري څلور کلونه دهېواد د خلکو په گټه روان وو. لاکن دغه کوچني مخلصه ډله د مغرضو او فرصت طلبو عناصرو څخه خالي پاتي نشوه، او د خرابکارانو لاسونو په هغي کې فعالیت کاوه، دکورنۍ پالنې، د مالونو د راټولولو، اوحتی د فحشا او منکر ډگر گرم شو، د پادشاه نیکو مرامونو او د چارو د اصلاح پلویانو او نوي حرکت ته يې مکروهه او ناوړه څيره ورکړه، چې په پای کې د ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې د ارتجاعی اړو دور او دغه رژیم ډله منځه تللو سبب شو، چې دا هېواد د ځوانانو لپاره د عبرت یو ځای وي، چې همیشه باید په خلاصو سترگو، تفکر او احتیاط سره قدم واخلي. او غرض لرونکو او ورانکارو خلکو ته په خپل منځ کې ځای ورنکړي او پدې باید پوهه شي چې د هېواد د پرمختگ او د نیکو او خیر

کابل کې خپرېږي د اسلامي یو والي او د بهرنیو سره د مخالفت تمایلات بایدولري که چیري د هغي نوري گټي هم د غسي تندي وي موږ باید امر په همدغه دوستانه وضع کې چې په خپله يې پدې برخه کې غوره کړېده پرېږدو... دا یادداشت د ۱۹۱۰ م کال د جولای په ۲۱ نیټه گرانټ لیکلي چې د هند په ملي ارشيف کې خوندي دي. لاکن ددې لپاره چې سراج الاخبار په وروستیو گڼو خپلي دغي تگلاري ته ادامه ورکړه، نوپدې خاطر گرانټ د هغي په مقابل کې د نرمښت سياست غوره کړ او وي لیکل:

"که چېري موږ دسراج الاخبار په مقابل کې تند سياست غوره کړو دا به په کابل کې د جگړې د پلویانو د ډلي دعمل د تیزوالي سبب شي. نولدي کبله که چېري امير خپل د بیطرفي په سياست کې مستقیم وي. نو پدې ډول مسایلو کې بایدلدي زیات نور څه کونښن ونه شي.

نو په پای کې د برتانوی هند سياست دا غوښتنه وکړه، چې په هند کې دې د سراج الاخبار د ټولو گڼو د وسیلو خنډ کېږي نه، تر هغه وخته چې په خپله امير او یا د افغانستان چارواکي پدې برخه کې څه ونه وايي، د هند حکومت هم پټه خوله پاتي شو او دا پالیسي د ۱۹۱۴ م کال د اکتوبر د ۳۱ نیټې په لیکنو کې ثبت شوي ده. (د هند ملي ارشيف، دهلي)

شپږم: د ملي او دوديزو لويو جرگو منځ ته راوړل او د ملي او دولتي شوراگانو د ټاکنو لپاره د قوانينو خپرول.
اووم: د شتوولي کابينې جوړول او د درې گونو قواو مقننه، قضائيه او اجرائي جلا والي او د چارو د کنترول او څارني د مرکزونو ټاکل (وزارتونه).

اتم: د نوي مدنيت د اړتيا وړ د ځينو بنسټونو لکه پست، تلگراف، تلفون، موټر، الوتکي، د موټرو ليارې، ښار جوړونې او د هېوادني مصنوعاتو رواجول.

نهم: د لوړو زده کړو لپاره د هېواد څخه بهرته د زده کوونکو استول،

لسم: د خلکو او دولت د حقوقو پر بنسټ د اساسي قانون او نورو قوانينو جوړول او خپرول د هېواد د قضائي او اداري چارو د اجرا لپاره، او په هېواد کې د قانونيت د روحي منځ ته راوړل.

تلک عشره کامله، دغه نیک کارونه د امانې دورې د نیک مرغه حرکت پیل و چې تاریخ او انساني بیطرفانه قضاوت هغه هیرولي نشي، لکن د هغې د افسوسه ډکه پای باید دراتلونکو د عبرت لپاره هم په پام ونیسو چې د مولانا بلخي په وینا:

هر هلاک امت پیشین که بود
زائکه بر جندل گمان بردند عود

که څه هم ددغه غورځنګ پای د ۱۳۰۷ ش کال د ویر ډک اړو دور په پیدا کیدو سره نیک مرغه نشو، لکن د لیدونکي وجدان غږ کوي چې:

غوښتونکې موخو د تطبیق لپاره یوازي ولولي، اخلاص او نیک سپټ کافي ندي، بلکه ټولنه پژندنه، تدبیر، سیاست مداري، د عقلي او ټولنیزو موازینو سره سمه کړنه او چلند ته هم ډیره اړتیا ده.

په هر صورت موږ نشو کولای د هغو ښو او نیکو کارونو څخه چې ددغي مخلصي او خیر غوښتونکي ډلي پواسطه ترسره شوي دي د راتلونکي بد اعتبار او د هغې نه د وروسته رژیم د ناکامي په خاطر سترګې پټې کړو. ځکه دا د افغانستان د ټولنیز تاریخ مهم فصل دي چې د ازاد افغانستان په مدني تشکیلاتو کې یې دارنگه ونډه واخستله:

لومړي: د افغانستان د استقلال په بیرته لاس ته راوړلو کې مخ کې او د ازادي په جگړه کې لارښوونه او د استعمار په ضد دریدل، دوهم: د استقلال د تر لاسه کولو څخه وروسته، افغانستان نړي ته د یوه ازاد او مستقل هېواد په توګه ور پژندل، او د نړي د نورو هېوادونو سره د هغې د سیاسي اړیکو ټینګول.

دریم: په هېواد کې د اسارت درواج له منځه وړل او د هغې د پاتي شونو بڅي پو پنا کول.

څلورم: په ټول افغانستان کې د خلکو د اولادونو د عامې روزنې لپاره د پوهنې رواجول د ښوونځیو او مدرسو جوړول او د جريدو ۳ خپرول او د ژبي د پالنې پیل کول.

پنځم: په دولتي دوايرو او د فټرونو کې ددندو د ویش، د ماليې غوښتنې د سیستم د بدلون په بنسټ د نوو تشکیلاتو رامنځته کول، د ګمرکونو جوړول، او دنوو محاسباتو په بنسټ د نورو مالي او حسابي څانګو جوړول او د هېواد د بودجې برابرول.

خانمان کرد تبه، تا شود اباد خودش
خانه ظلم وستم یکسره برباد کنید!

بل ځوان تندرو شاعر کړیت امیر ته په خطاب کې داسې وویل:
ای غافل از زمانه و ساغل به لهو گلف
با دشمن خبیث کسی کرده است حلف
خود فکر کنی عدو نه کند چون زعهد خلف
باید گریست بر سر این احمقی و جلف
تا چند بهر دیدن حق کور و کر شوید!

همدې راز اغېزمنو افکارو او تبليغاتو پایله وه چې بالاخره د
همدغه کال په ژمي کې نوموړی امیر د دغې ډلې ځوانانو څخه د
یوه تن پلاس ووژل شو، په داسې حال کې چې د لومړۍ مشروطیت
په مرام کې وېره اچول د وسلې او زور استعمال نه و.

د دې ډلې د ډله اېزې تګ لارې د ځانګړتیاو څخه یو هم د پښتو
ژبې لیکلو او لوستلو ته پاملرنه کول دي. چې خپلې ځانګړې لیکونه
یې هم په دغه ژبه لیکلي، چې د دې کرښو لیکونکي پښتو ځانګړي
لیکونه د محمد ابراهیم خان چنداوي په قلم هم لېدلی دي. چې د
کوم ژبني او مذهبي توپیر بېرته یې خپلو پښتو ژبو ملګرو لکه
مولوي غلام محی الدین او عبدالهادي داوی او داسې نورو ته
لیکلی و (علیرال محمد).

دریمه نقطه چې د افغان ځوانانو په انقلابي تګ لارې کې لېدل
کېږي هغه دا ده چې د لومړۍ مشروطیت د مرام په دوهمه عماده کې
ملي حاکمیت او د قانون حکم مطرح و، د دې لپاره چې دی کار ازاد

ګرځېدو کوشش احمدتوهم
می پرستیدی چو اجدادت صنم
(مولانا بلخی)

د دوهم مشروطیت موخي (مرامونه):

په دوهم مشروطیت کې هم افغاني روڼ اندو کټ مټ هماغه د
لومړي مشروطیت لس موخي چې مخ کې تري یادونه وشوه
تعقیبولي، یوازي تاکتیک ته یو څه پراخوالي ورکړ شو، چې په
ځینو رادیکالو او تندروو کړیو کې د ترور اقدام او د ګرمي وسلې
څخه کار اخستل هم جایز وبلل شول. لکه څنګه چې ددغې ډلې د
ګرم سرو ځوانانو څخه یوه تن د (۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲
شپه) د امیر حبیب الله خان پر موکب د تفنگچې ډزي وکړي.

د همدې عصر د ادبیاتو څخه چې د هغه وخت د روڼ اندو د انقلابي
روحي او تندروي نماینده ګي کوي د هغه وخت دیوه ځوان شاعر (د
جلوه) د یوه غزل دا بیتونه دي چې وایي:

تاکی از جو رستم فریا کنید
سعی برهم زدن منشا بیداد کنید!
ننگ دار بشریت ز چنین رژیم
طرح ویرانی این بنگه بیداد کنید!
ایشان همه مرغان زستم اتش زد
قصد اتش زدن خانه صیاد کنید!
غازه سازید زخون شاهد ازادی را
تاز خود روح شهیدان وطن شاد کنید!

"د هېواد پالونکو روڼ اندو په منځ کې يوه ډله مرموزو عناصرو د " ضرب نقابدار" په شکل او مصنوعي شوري پېداکړ. دی نقاب لرونکو شارلتانو د هېواد په مرکز او ختيځ کې، د خلکو د غولولو لپاره د درغو "انقلابي" شعارونه ورکول او په ظاهره يې د جمهوريت څخه خبرې کولې، مگر د دوي په اصلي معني کې د ديموکراسۍ، جمهوريت او لوړتيا جدي دښمنان و. دوي د نورو دپاره خدمت کاوه... او د جمهوريت غوښتنې تر عنوان لاندې يې د امانې رژيم د راپرزولو لپاره کوښښ کاوه. (افغانستان در مسير تاريخ ۸۱۴).

په هر شکل په لومړي مرام کې بشپړ ټاکلی بدلون رانغې، او هر هغه څه چې د امانې دورې په لومړيو کلونو کې په هېواد غوښتنې او اخلاص سره تر سره شول، د هېواد او د هغې د نوي غورځنگ لپاره گټور و.

لاکن د محمود طرزي، عبدالرحمن لودين، مير قاسم خان او داسې نورو بافکره ټولنه پېژندونکو او هېواد غوښتونکو عناصرو او شخصيتونو سياسي انزوا يا جلاتوب، او د مشکوکو، مغرضو او پيښه د ویشو لاسونو لپاره د عمل د مېدان خالي کول د امانې رژيم بنسټ ته سخت ټکان ورکړی و. ځکه د چارو واگي د ناپوهه او گټه خوښونکو په لاس چې د کورنۍ پالنې او شخصي مينې په بنسټ منځ ته راغلي و لويديلی وی، او همدغه کسان د امانې رژيم د سقوط او د له منځه وړلو مسوول دي. چې فساد، بدې اخستل، د پېسو راټولول او د خلکو ځورول يې رواج کړی و.

وټاکنو او د قوانينو په ترتيبولو پورې اړه درلوده او وخت او زماني د دې غوښتنه کوله، نو په دې خاطر ټولني اجازه ورکوله، چې يو انقلابي پادشاه چې د امير حبيب الله خان څخه وروسته دی د چارو واگي په لاس کې واخلي کولی شي چې د يوه څه وخت لپاره د هېواد د گټو سره سم کار په مخ بوزي. تر څو چې د ملي حاکميت او قانون د حکم لپاره لاره هواره شي او د همدې کبله و چې امان الله خان غازي د خپلې پاچاهۍ په لومړنيو کلونو کې په ډېر جدت او اخلاص سره کار وکړ، تر څو چې ډېر ضروري قوانين يې په څو کالو کې ترتيب او د هغې د نافذيدو حکم يې ورکړ، او د دې کار لپاره د بدري بيگ او مولوي عبدالواسع کندهاري تر نظر لاندې د دولت په شورا کې د قوانينو د ترتيبولو يو مرکز جوړ کړی و.

د دې ډلې انقلابي حرکات او د نظر پر اخوالی چې په خپله امان الله خان د دغه کار عامل او لوړو پوړو ته رسونکی و په دې درجه کې د نړۍ پاملرنه ځانته راوړلی وه، چې لنين چې د سوسيالستي حکومت لومړنی منځ ته راوړونکی او جوړونکی و د هغې په برخه کې داسې ويلي و: د ختيځي سيمې يو مطلق زمامدار شهزاده نن د انگلستان د کارگرد د کابينې په نسبت ډېر مترقي دی.

د دوهم مشروطيت روڼ اندو ځوانانو په خپله تگ لاره کې يو ډول پراخوالی، رابښکون او هلو ځلو ته ځای ورکړی و. چې د عصر د غوښتونو سره برابر و. او خپل ځان يې د پخوانی مشروطيت د ملگرو د مرامونو په محدود قالب کې نه محدود اوه. اگر چې دغه د نظر پراخوالی او د محافظه کارۍ نشتوالی له يو پلوه د چارو د پرمختگ لپاره گټور و لاکن د غبار په وينا:

د دربار پټ (ستري) گوند:

د دې کړنښو ليکونکي د دې مطلب په برخه کې د هغو اشخاصو څخه چې په هغه وخت کې ځوان او د روڼ اندو په کړيو کې شامل و په دې تفصيل څه شي اوريدلی نه دې، لاکن غبار د مسېر تاريخ (۷۲۵ مخ) داسې شرحه ليکلې چې په دې ځای (العهدہ علی الراوی) د هغه وينا اقتباس کوم.

د دې لپاره چې د انگليس اطلاع رسولو د سرچينو د اطلاعاتو سره سم چې د تحريک شيخ الهند په کتاب کې ژباړه او چاپ شويدي نايب اسلطن سردار نصرالله خان او د ده سره کارکونکي مولوي عبدالرزاق اندر (په ظاهري توگه) د انگليس ضد ډېرو حرکاتو مبدا شمېرل کېدله، که چېرې دغه داستان واقعي وبولو او يقين پرې وکړو نو لېري نه ده، غبار ليکي:

"پردی پټ او ښکاره فکري غورځنگونو سر بېره، د بدلون هستي (زړه) د دربار په منځ کې نشوونما کوله، د دربار چپ او اصلاح غوښتونکي، د امير حبيب الله د روڼي څخه بېزاره و، د دې لپاره چې په خپله يې د حرکت قدرت نه درلوده، بايد چې د شاهي کورنۍ د غړو څخه د يوه تن پر شاوخوا راټول شي، دا سپري سردار نصرالله د شاه د کورنۍ لوی شخص نه و، ځکه هغه سره د دې چې د استعمار په هند او د هېواد ازادۍ غوښتونکي سپري و (؟) د دولت په اداره کې د منځنيو پېړيو او مطلق العنان د نظام غوښتونکي سپري و... نو يوازنی سپري چې په دغه کورنۍ کې د دربار د چپ او د پاملرنې وړوگر څېد. هغه عين الدوله امان الله خان و چې ځوان د نظر خاوند، ترقي غوښتونکي، زيار ايستونکي او متواضع سپري و. چې ډېر ژر يې د دربار د متجدي يوي کړي په سترگو کې يې ځای ونيوه. او

هغه وکړای شول چې نايب السلطنه کېښنوي. وايي چې د دې عمل د اجرا لپاره د دغې پټې ټولنې لس دولس تنو غړو په قران شريف کې ليکنه او لاسليک وکړ او سردار ته يې وسپاره (؟) لاکن په ټاکلي ورځ سردار د کوره او نوت او د ورور د وژنې سره يې مخالفت وکړ او د قران شريف هغه نسخه د هغه سره پاتې شوه، لاکن تړون کوونکو خپل ځانونه هلاکت خولې ته ور نه کړل... ترڅو چې امان الله خان د تخت د کېښناستلو او د خپل تره د بندي کولو څخه وروسته شجاع الدوله د همغه عهدنامې لپاره هغه ته د ارگ محبس ته ورواستاوه، لاکن سردار ځواب ورکړ: نه پوهېږم چې هغه قران شريف چېرې دی؟... دغه قران شريف د هغه ټولو تالاشيو سره چې په کابل او جلال اباد کې د امير په کورونو کې و، پېدانشو.^{۷۱}

دا داستان خدای بخښلی غبار په ۱۹۲۱م يا ۱۳۰۰ش کال کې په هرات کې د شجاع الدوله څخه اورېدلی و، او د دربار دغه پټ گوند په پوره گمان چې د دربار اشخاص او د شهزاده امان الله خان اړونده غلام بچه گان په دې ډله کې شامل و لا غېر، چې په دې کتاب کې مو څو ځلې د هغې يادونه کړيده.

^{۷۱} غبار: مسير ۷۴۶

(پنځم)

د دوهم مشروطيت په غورځنگ کې مهم اشخاص

۱- عبدالهادي داوی "پريشان":

د عبدلحد اخندزاده ځوی چې د کندهار د داوی قوم طبيب و دا د ۱۳۱۳ ق کال د جمادی الاول په ۱۴ يا په ۱۲۷۴ ش کال کې د کابل په باغ علیمردان کې زېږېدلی دی چې د ۱۲۲۹ څخه تر ۱۲۹۰ ش کال پورې د حبیبې په مدرسه کې د رشديې تر درجې پورې زده کړه وکړې او د پښتو او دري دواړو ژبو شاعر او لیکوال شو، ترکي او اردو ژبي هم زده کړې. په عربي او انگيسي ژبو تر دی حده چې ژباړې يې پرې کولی شوی پوهېده، په ۱۲۹۰ ش کال د عبدالرحمن لودين په منگرتوب د سراج الاخبار په اداره کې د محمودطرزی تر لاس لاندې د شاگردۍ ویاړ تر لاسه کړ تر هغو پورې چې د هېواد هغه نوميالی شخصیت، دغو دواړو نوی پوهه ځوانانوته خپل "دوه شهباله" ويل، او هغه به کله په خپل واضح لاسليک او کله هم د پريشان په تخلص انتباهې او سياسي مضامين په سراج الاخبار کې خپرول. او د دوهم مشروطيت د ټولنې تکړه او با فکره غړی او د هېواد دستورنو ځوانانو مشر و. او د افغان ځوانانو د فکري روزني دواړو مرکزونو ته يې تگ او راتگ درلوده چې يو يې د شوربازار د پېښوريانو په سرای کې د مولوي غلام محی الدين افغان کوته او بله هم په شاهي مدرسه کې د مولوي عبدالرب حجره وه، او دغه دواړه د لومړي مشروطيت زندان لېدونکي لارښوونکي و،

پريشان هغه څوک دی چې په نوی ادبي او فکري غورځنگ کې په خپله له محمود طرزی څخه را وروسته په لومړي قطار کې راځي، او

د هند د مسلمان شاعر او فليسوف علامه اقبال د اشارو او اشعارو سره يې مينه درلوده. او په لومړي نړيواله جگړه کې هغه وخت چې افغان ځوانانو، چې د مشروطه غوښتني د مرام سره په يوه وخت د ښه فرصت څخه د گټې اخستلو لپاره د افغانستان د ازادۍ غوښني غږ هم پورته کړ، او الماني او ترکي پلاوي کابل ته را ورسيد. محمود طرزی د چې علی الفلاح سياسي مقاله د ۱۳۳۴ ق کال د ربيع الاول د مياشتې په فوق العاده گڼه يا د ۱۲۹۴ ش کال د جدي يا مرغومي په ۱۶ نيټه وليکله (چې سانسور شوه). عبدالهادي د پريشان په لاسليک د "بلبل گرفتار" په نامه يوه را پارونکي مسدس منظومه د سراج الاخبار د شپږم کال په ۱۲ گڼه کې د ۱۲۹۰ ش کال ددلولی په ۵ يا د ۱۹۱۷ م کال د جنوري په ۲۵ خپره کړه. کله چې د هغې پښتو ژباړه د مولوي صالح محمد کندهاری له خوا د ۶ کال په ۲۰ گڼه کې د ۱۲۹۶ ش کال د جوزا په ۲ يا د ۱۹۱۷ م کال د مي ۲۳ هم خپره شوه،

دا کار په کابل کې د برتاني د سياسي نماينده د تشويش او نا ارامي سبب شو، او په خپله د پريشان او صالح محمد د لېدلو لپاره شاهي مدرسي او ددې ځوانانو د ټولېدو ځای ته سر و ښکاره کړ، چې ددې قلمي سرگذشت ددهلي په ملي ارشيف کې موجود دي. ددې کرښو ليکونکي ښه په ياد لرم، هغه وخت چې د سراج الاخبار دغه گڼه کندهار ته را ورسیده، هغه يې د ځوانانو او زړو په مخلصونو او حتي د ښځو په غونډه کې په ډير شوق او علاقمندی سره لوستله، او کله کله به يې د هغې د لوستلو سره او ښکې هم تويولی.

پريشان سره لدي چې منور، شاعر او مشروطه غوښتونکي ځوان و په خبرو او وينا کې لکه محمود طرزی ورو، سنجيده او ولاړ سپړی و، په شور او روږ او گرمۍ سره يې خبری نه کولې، لکن کولې يې شول چې په سره سينه او تحمل سره اوریدونکي د ژورې اغيزې لاندې راولي، او د همدې کبله يې د هغه وخت په ځوان نسل کې پوخ او استادانه نفوذ درلوده، کله چې د ډيرو کلونو لپاره د محمد هاشم خان د کابينې په حکمراني کې په زندان کې وساتل شو، او څه وخت چې د صدارت مشاور سيداحمد خان کندهاری محمد هاشم خان ته يادآوری وکړه:

که چيري يوه منظمه فرقه د توپ او توپکو سره ددغه بي ازاده سپړي (مطلب يې همدغه داوی دي) پلاس ورکړي هغه ددې قوي د استعمال څخه عاجز دي، نو بيا ولي دا په زندان کې ساتلي دي؟ محمد هاشم خان ورته په ځواب کې ويلي و: "تاسو هغه نه پېژني، پدغي ارامۍ او صالحه قيافي سره د هغه يوه خبره د توپ دیوی گولۍ څخه ډيره اغيزمنه ده!"⁷²

پريشان د ښو ځويونو د لارښوونو او لاری تلني سره يو ځای د سراج الاخبار په اداره کې د محمودطرزی سره پاتي شو، او د مشروطه غوښتني د ټولو ځوانانو او په خپله د امان الله خان سره اشنا او بلدو. کله چې د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امير د زېږېد په جشن کې څه وخت چې د امير موکب د موټر په سپرلي د کابل شوري بازار ته را ورسیده د داوی د دوستانو او سرگرمو ځوانانو څخه يوه تن، عبدالرحمن لودين په امير د تفنگچۍ په ډزو سره حمله وکړه، چې گولي په هدف ونه لگیده، او په خپله لودين په ارگ کې

⁷² ددې کرښه دليکونکي اوریدني په خپله د نوموړي مشاور څخه.

ډير سخت زنځير او زولانه شو، په سبا ته يې پريشان هم د هغه سره په زندان کې واچوه چې د بند دغه ډيره د کړاو څخه ډکه اوه مياشتي دوره يې په زنځير او زولانو کې تيره کړه، او دهغه د بندي انډيوالانو څخه يوه تن ميريار بيگ خان بدخشي په هغه ځاي کې داسي ويل:

بندي را لبس بود زولانه يی

این همه زنجير در زنجير چيست؟

پريشان ويل چې د زندان څخه بيرون دده د ملگرو څخه يوه تن داسي ليکلي و:

به شب نشینی زندانیان برم حسرت!

که نقل مجلس شان دانه های زنجير است.

د امير درباريانو دغه دواړه ځوانان په اعدام محکوم گڼل، لکن امير په خپله د وژلو حکم ورنکړ، او کله چې د ۱۲۹۷ ش کال د منی په پای کې جلال اباد ته ولاړ. دا کار يې خپل بيرته راستنېدو ته راتلونکي پسرلي ته و ځنډاوه او په خپله د ۱۲۹۷ ش کال د لوی په ۱۹ شپه ياد ۱۹۱۹ م کال د د فبرورۍ په ۲۰ د لغمان په کله گوش کې و وژل شو او د اجل ښکار شو ټول ځوان بنديان د امان الله خان دتخت کښيناستنې څخه وروسته د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په ۹ خوشي شول، ددې لپاره چې د مشروطيت په غورځنگ کې په خپله د نوی پادشاه سره اشنا او همکار و نو د نوی افغانستان په جوړولو او د ازادۍ په لاس ته راوړلو کې هم د هغه سره هم غږه اوڼو لاس شول. او عبدالهادی پريشان د نوی رامنځ ته شوي جريدې يعنې امان افغان د جريدې لومړني مدير وټاکل شو، چې د هغې لومړني گڼه د ۱۲۹۸ ش کال د حمل په ۲۲ يا ۱۹۱۹ م د اپريل په مياشت

- ۸ - د لندن د سفارت څخه استعفا او په کابل کې د سودګرۍ وزیر د ۱۳۰۵ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی پوري (۱۹۲۶ - ۱۹۲۸ م).
- ۹ - په برلین کې د افغانستان مختار وزیر د ۱۳۰۸ څخه تر ۱۳۱۱ ش کال پوري یا د (۱۹۲۹ - ۱۹۲۳ م کال پوري).
- ۱۰ - د برلین د سفارت څخه استعفا او هېواد ته راستنیدل ۱۳۱۱ ش کال یا ۱۹۲۳ م کال.
- ۱۱ - د کابل د ادبي ټولني افتخاري غړی ۱۳۱۱ ش یا ۱۹۲۳ م کال.
- ۱۲ - د کابل په ارګ کې د زندان ۱۳ کلنه دوره ۱۳۱۲ ش څخه د ۱۳۲۵ ش کال د قوس تر ۲۵ پوري یا ۱۹۳۳ - ۱۹۴۶ م کال پوري.
- ۱۳ - د شاهي دربار سر منشي ۱۳۲۷ ش یا ۱۹۴۸ م کال.
- ۱۴ - د شورا په اومه دوره کې د کابل دده سبز وکیل او ګمارل شوی ریئس د ۱۳۲۸ ش کال څخه ۱۳۳۲ ش کال پوري یا (۱۹۴۹ - ۱۹۵۳ م).
- ۱۵ - په مصر کې د افغانستان سفیر ۱۳۳۲ ش کال یا ۱۹۵۳ م کال.
- ۱۶ - په اندونیزیا کې د افغانستان سفیر ۱۳۳۴ - ۱۳۳۸ ش کال پوري یا ۱۹۵۵ - ۱۹۰۹ م کال پوري.
- ۱۷ - د ۱۳۳۸ ش کال څخه را وروسته د مشرانو جرګې (مجلس اعیان) ګمارل شوي ریئس د مړني نیت په کابل کې د ۱۳۶۱ ش کال د اسد په ۲۷ یا ۱۹۸۲ م کال د ۸۸ کلني په عمر .

- کې چاپ او خپره شوه او د یوه څه وخت لپاره په همدغه دنده پاتې شو او له هغې وروسته یې دغه لاندې دندې سرته ورسولي:
- اعلحضرت شاه امان الله (۱۲۹۷ - ۱۳۰۷ ش) د افغان ګران پادشاه د سربازی د لباس او د پوښ نه پرته توری سره یو ځای د انگلیس د ښکیلاک پر ضد د جهاد د اعلان او د افغانستان د بشپړ استقلال د اعلام په ورځ.
- ۱ - د ۱۲۹۹ ش کال یا د ۱۹۲۰ م کال د اپریل د ۱۶ څخه د جولای تر ۱۸ پوري د محمود طرزی تر ریاست لاندې د هند د مسوری په غره کې د افغانستان د سیاسي پلاوی غړی،
- ۲ - د ۱۲۹۹ ش کال د دلوۍ په ۲۱ یا ۱۹۲۰ م کال په بخارا کې د افغانستان سفیر.
- ۳ - د برتانوي هند نماینده د البس سره په کابل کې د افغاني مذاکراتو د پلاوي غړي، د ۱۹۲۱ م کال د جنوري د ۵ څخه د نومبر ۲۲ پوري یا د ۱۲۹۹ ش کال د جدی د ۱۵ څخه د ۱۳۰۰ ش کال تر عقرب پوري.
- ۴ - د بهرنیو چارو وزارت کې د هند او اروپا د څانګې مدیر ۱۳۰۰ ش یا ۱۹۲۱ م کال.
- ۵ - د بهرنیو چارو وزارت مستفار ۱۳۰۱ ش یا ۱۹۲۲ م کال.
- ۶ - په بخارا کې د څانګړې سفارت د هیئت ریئس ۱۳۰۲ ش یا ۱۹۲۳ م کال.
- ۷ - په لندن کې د افغانستان لومړني مختار وزیر او په هغه ځای کې د افغاني سفارت پرانستل ۱۳۰۲ ش یا ۱۹۲۳ م کال.

تالیفات یې:

۱ - زما رسول پاک: د اسلام پیغمبر دا دو کتاب پښتو ژباړه د عبدالمجید قریشي تالیف د لاهور چاپ ۱۳۳۸ ق د افغانستان جریدي له لوري.

۲ - د س، س، ر. سره زموږ سوداګری: په دری ژبه رساله د دواړو هېوادو د سوداګر په برخه کې چې دده د سوداګری وزارت په دوره کې لیکل شوي او په ۱۹۳۷ م کال د انیس په مطبعه کې چاپ شوه.

۳ - غیاصه، پښتو نظم په ۱۳۶۵ ق کال کې.

۴ - لالی ریخته: په دری ژبه د ډاکتر اقبال د اردو اشعارو منظومه ژباړه چې د هغي لومړي او دوهم ټوک په کابل کې په ۱۳۵۵ ش کال چاپ شوي دي.

۵ - نذمات: د هغه د خپلو شعرونو ټولګه.

۶ - گلخانه: د نورو شاعرانو د غوره اشعارو سره یو ځای د پریشان د اشعارو ټولګه.

۷ - د هېواد رجال: د افغانستان د ځینو نومیالیو د احوالو او اثارو شرحه.

۸ - زینت نامه: دده خپل ژوند د شرحی حال لیکنه.

۲ - عبدالرحمن لودین په (کبریټ) متخلص:

دسیداحمد لودین کندهاری د کاکا ځوی د لومړي مشروطیت د رجالو او بندیانو په (۷) نمره کې یادونه تیره شوه، کبریټ د ۱۲۷۲ ش کال په شاوخوا کې د کابل په ښار کې نړۍ ته راغي، په کوچنیوالي کې یې د سواد زده کړه د خپل پلار څخه د هغه د برابر

شوی اصولو سره سم "طرز کاکا" زده کړه، او په جېبه مدرسه کې یې د مخي لوړې درجې (اثریه) پوري درس ولوست. پداسي حال کې چې برسیره په پښتو او دری ترکی او اردو او لږ څه عربي او انګریزي ژبې هم زده کړې وې او لدغو ژبو څخه یې د هېواد په دواړو ژبو ژباړې کولي شوي او د پښتو او دری ژبو تکړه لیکوال و د افغاني تند لاری ځوانانو د مخکښانو څخه و.

کبریټ د جېبې په ښوونځي کې د رشدي تر درجې پوري د خپلو زده کړو تر بشپړیدو وروسته په ۱۲۹۰ ش کال د سراج الاخبار په اداره کې د لیکونکي په توګه ومنل شو، او څوکاله یې د محمود طرزی د فکري او ادبي روزني لاندې کار وکړ، او په همدې وخت کې و چې څو ژبې یې زده کړې او په حقوقو، ټولنیزو او ادبیاتو کې یې مطالعه وکړه اوله هغه استاد څخه یې ډیر څه زده کړل او لیکنې یې په سراج الاخبار کې خپریدلي.

کبریټ ازاد، نازک خیال، تندرو، زیارکنس او زیات زړه وړ او د واضح او روښانه لهجې درلودونکي ځوان په توګه میدان ته راووت او همیشه یې کین لاس تمایلات درلوده، او په دوهم مشروطیت کې یې کین لاسي د تندروه ډله رهنمایې کوله، اولکه څنګه چې مووویل د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امیر حبیب الله خان پرموکب یې د تفنگچي ډزی وکړي څه وخت چې گولي یې په هدف ټیګ ونه لګیده هغه یې ونیوه او زنځیر او زولانه یې کړه لاکن ددې زندان اته میاشتي د هغه محکومیت او اعدام ته نژدې وې، ځکه چې لږ وخت وروسته په خپله امیر د کله ګوش په ښکاره ځای کې و وژل شو.

څخه دده استعفا په ۱۳۰۴ ش کال دده دهمدغي لهجې په سبب وه، هغه په خپله په همدغه کال کې ددې کړنوليکونکي ته وويل: ددولت سازمان دهغه چټل ډنډ پشان وو، چې هر څوک به په کې داخلیده کالي به يې چټل کيدل، نو پدې اساس خان د "فتاد ددغه ډگر" څخه څنډی ته کړ.

د بیکارۍ په وخت چې کبريت د بردراني په بازار او دلودينانو په کوڅه کې په خپل پلرني کور کې په گوښی توگه اوسیده، ددې کړنوليکونکي بې کله کله خدمت ته ورتللم، او هغه به په مقاله ليکلو او ادبي مطالعاتو کې ما ته لارښوونې کولې، دغه ځما د ځوانۍ وخت و چې د هغه سره د خبرو اترو څخه مې گټه تر لاسه کوله او خوندي تري اخیسته.

کله چې شاه امان الله خان په ۱۳۰۵ ش کال کې کندهار ته د حالت د لېدلو لپاره راغی د هغه د څو څو واری غوښتنې له مخې يې د کندهار د بلديې (ښاروالۍ) ریاست جوړ کړ، لکن یو کال وروسته په کابل کې د گمرک په ریاست وټاکل شو، چې په پاک لمنۍ او ادارې تقوا سره يې هغه دنده تر سره کړه، کله چې د کندهار څخه يې د کابل په لوري حرکت کاوه، خپلو انډيوالانو ته يې ويل: دولتي مرکزونه یا ادارې (خاصه گمرکونه) د فساد او د بېلو غوښتلو مرکزونه دي، خدای دي راسره مرسته وکړي، چې د کابل گمرک ددغه راز ناپاکيو څخه پاک کړم.

کبريت د پغمان د ۱۹۲۴ م او ۱۹۲۸ م کلونو په لویو جرگو کې د خلکو د ځينو غوښتنو نمایندګي وکړه، او د ۱۳۰۷ ش کال یا ۱۹۲۸ م کال د میزان په ۱۵ هغه وخت چې شاه امان الله خان خپل ځینې افراطي ریفورمونه یا اطلاعات اعلان کړل. او ځان يې یو

د غبار په وینا عبدالرحمن، قوی، تورو سترگو، گنځی گنځی وینستانو، او یو څه اندازه چاغ ځوان او په دری ژبه کې لیکوال مستقل او نوښتگر شاعرو، د امانی دوري دیپل سره سم دشمسې د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په اوآخرو کې زندان څخه را ووت او په همغه جدی او زړوره روحیه د نوو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په سرکې ودرید یو څه وخت يې د امان افغان په نوی جریده کې کار کاوه اوله هغي وروسته يې لاندیني رسمي دندې سرته ورسولي:

- ۱- په ۱۳۰۰ ش کال کې د قانون جوړولو د مرکز غړیتوب.
- ۲- په ۱۳۰۲ ش کال کې په بخارا کې د افغانستان د فوق العاده سیاسي پلاوي غړیتوب.
- ۳- په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکي دوهم رئیس.
- ۴- په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکي لومړي رئیس.
- ۵- په ۱۳۰۳ ش کال کې د شاه د سرمنشي کفیل او بیا له هغي څخه استعفا او په کندهار کې گوښه والي ۱۳۰۴ ش.
- ۶- په ۱۳۰۵ ش کال د کندهار د بلديې رئیس.
- ۷- د ۱۳۰۶ ش څخه تر ۱۳۰۷ ش کال پوري د کابل د گمرکونو رئیس.

(په سقوی دوره کې د هغي بندیتوب).

۸- په ۱۳۰۸ ش کال کې د کابل د بلديې رئیس، نادر شاه سره د هغه بد کېدل او د پادشاه په حکم د ۳۷ کالو په عمر د دلکشاد ماني څخه د باندې د هغه وژل. ۱۳۰۹ ش یا ۱۹۳۰ م کال.

کبريت چې گوت نیونکي او د لهجې د صراحت درلودونکي سپی و، هميشه د امانی دولت د گمارلو کسانو د ناپاکو اعمالو په کین اړخ کې ودریده: او ان تر دي پوري چې د شاه د سرمنشي گری

حکم یې هم په زیاتره گمان چې د همدې کبله ورکول شو. د نادرشاهی په لومړیو وختونو کې چې هغه د کابل د بلدیې په ریاست گمارل شوی وو، یوه ورځ یې په شاهي د سترخوان ډوډۍ وخوړه، او شاه د هغه سره په نرمۍ سره خبرې کولې کله چې د ډوډۍ خوړلو څخه خلاص شول، شاه خپلو حاضر باشانو سپاهیانو ته پرته له مقدمې امر وکړ، چې هغه واخلې او د دلکشاد ماني د باندې دي و وژني. دغه امر په څو شیبو کې د دلکشا دیوال په بیخ کې عملي شو، او هغه ځوان چې د لوړو خویونو، زړه ورتوب او څه اندازه پوهي، لېدني، د طبعي ادراک او ربشني هېواد غوښتنې څښتن وو دسم او جفا کارۍ په گولي وویشت او ویې واژه، او دویار په ډک ژوند طوماریې ورته را ټول کړ،

د عبدالرحمن څخه ځینې سیاسي او ټولنیزې تندۍ او زړه وهونکي منظومۍ دغوره افغاني اشخاصو د بیوگرافي یوه رساله او په پښتو او دری ژبو د لغاتو لوی قاموس پاتې شوي وو چې په خواشني سره دهغي نسخه د هغه د وژلو سره له منځه ولاړه.

دهغه دیوه انتقادي مخس څخه دهغه د خبر لوڅخه قوه او دلېجې صراحت پوره ښکاره دي. چې دخپل وخت د قدرت خاوندانو او مغورو کسانو ته یې داسې ویل:

هر یک نشسته است بزین انچنان تلک
کس نیست غم زملت و پرورش ازملک
با صد غرورو کبر همی تازد اسپ دک
کس نیست تا به سینه ایشان کند شک
خوب ای خران چریدکه تا چا غترشوید!

انقلابي پادشاه وباله. کبریټ وویل: اعلحضرت خان انقلابي پادشاه معرفي کړ، نو هېله کېږي چې ددولت په دستگاه کې به انقلاب ومني. لسر کاله کېږي چې اعلحضرت د عظمی صدرا دنده په خپله غاړه اخستي ده، پداسي حال کې چې انقلاب ددې کار غوښتونکي دې چې یوېل مسوول شخص باید د صدراعظم په توگه وټاکل شي. تر څو خلک هغه د خپلو کړو وړو په سبب مسوول وپژني.^{۷۳} په همدې غونډه کې کله چې شاه د ښځو د نقاب له منځه وړل اعلان کړل او ملکي ثریا په خلاص مخ پدغه غونډه کې گډون وکړ او ددې غورځنګ یا حرکت په هکله رای وغوښتل شوه، پرته له دوو تنو نورو ټولو تائید کړه، هغه دوه تنه یو د گمرک کابل رئیس عبدالرحمن و او بل دسوداگری وزیر عبدالهادي و، دغو دوو تنو ویل چې موږ د هغه لومړنیو کسانو څخه یو چې د ښځو د نقاب د لری کولو طرفدار یو، لاکن پدې وخت کې نه چې د انګلیس ددسیسو لاسونه په افغانستان کې را اوږده شوي دي. او لدې مصلحانه حرکت څخه هم یوه فتنه جوړ وي، (او همداسي هم وشول) همدا خبره وه چې په سبا ته یې میر قاسم خان د شاه سرمنشی وگمارل شو تر څو د دواړو څخه استعفا واخلې، نوموړي میر هم ددواړو استعفا لیکونو سره خپله استعفا هم یو ځای کړه او د شاه حضور ته یې وړاندې کړه، او د ۱۳۰۷ ش کال د ژمی پیل و چې په دي ناسنجول شوي حرکت سره ارتجاعی او بدمرغه اړو دوو هم پیل شوي وو....

عبدالرحمن د ځوانۍ له وخته په سیاست کې انګلیس ضد چال چلند درلوده او همیشه یې پدې لاره کې قدم او چت کړي دي او د وژنې

^{۷۳} غبار: مس: ۸۱۳.

کبريت لودين په هغه فکري نوي حرکت کې چې د لومړي نړيوالي جگړې او د ازادۍ د غورځنگ څخه وروسته په افغانستان کې منځ ته راغلي و مخ کې او ګوت نيونکي او ظريف شخصيت درلوده، او د خپل وخت په ځوانانو کې گران او کله هم مخ کې وو. چې زړو پالو او محافظ کارو هغه نه خوښاوه.

۳ - مير غلام محمد غبار:

مير غلام محمد غبار د مير محبوب خان کابلي (چې اصلا فرملی وو) ځوی و چې په ۱۲۷۶ ش کال د کابل په لاهوري دروازه کې دنيا ته سترگي وغړولې، او لمړني درسونه يې په خپله کورنۍ کې چې د سواد او پوهې څښتن وو او په حکومتي دفترونو کې کارکوونکي وو زده کړل، او د امير حبيب الله خان د پاچاهۍ په اخيرو وختونو کې د دوهم مشروطيت د افغان ځوانانو سره بلد او يو ځای شو. او خپلو مطالعاتو ته يې په تاريخ او ټولنيزو علومو کې دوام ورکړ تر څو چې د دري ژبې د ښه ذوق او تکړه ليکوال تری رامنځ ته شو او د سياسي او ادبي ليکنو په ليکلو کې پيل وکړ.

هغه د ۱۲۹۶ ش کال په شاوخوا کې په خان اباد کې د گمرگ ماموريت درلوده او په ۱۲۹۸ ش کال کې د کابل د کوټوالی کارمند و. د هغې وروسته يې په ۱۲۹۹ ش کال کې د جبل السراج څخه د ستاره افغان جريده خپره کړه، په ۱۳۰۰ ش کال د شجاع الدوله د تنظيمه رياست د غړي په توگه هرات ته ولاړله له هغې وروسته په ۱۳۰۳ ش کال کې په مسکو کې د سوداګري نماينده و، کله چې په ۱۳۰۳ ش کال د سرطان په ۱۹ محمدا درخان په پاریس کې د افغاني سفير په توگه وټاکل شو، غبار د هغه سره د سفارت سکرتر و او د

هغې وروسته کابل ته راغی او د پغمان د ۱۳۰۳ او ۱۳۰۷ ش کلنو په لوبو جرگو کې د کابل د خلکو استازی و او د يوگين اړخې غړی په توگه يې د افغان د ځوانانو د افکارو نماينده گې کوله او د ديموکراسۍ او قانوني حکومت منبع و. ترڅو چې په ۱۳۰۹ ش کال کې په برلين کې د افغاني سفارت سرليکونکي وټاکل شو، بيا کله چې په کابل کې په ۱۳۱۰ ش کال کې ادبي ټولنه جوړه شوه، غبار د دغې ټولنې يو تکړه غړی و او د "افغانستان و نگاهي به تاريخ" د مقالو سلسله يې ليکله، ترڅو چې په ۱۳۱۱ ش کال کې د کابل د سرای موتي په زندان کې سياسي بندي شو او د دغه درودونکي بند موده تر ۱۳۱۵ ش کال پورې اوږده شوه او د دغه ځای څخه د فراه ولايت يوه لېري کلي ته تبعيد شو، او تر ۱۳۱۷ ش کال پورې هلته پاتې شو او په ۱۳۱۸ ش کال کې کندهار ته راوستل شو او په هغه ځای کې د احمدشاه بابا کتاب وليکه او د ۱۳۲۲ ش کال څخه راوړوسته يې بېرته د کابل د اوسېدنې اجازه ترلاسه کړه، او په دې ځای کې د تاريخ د ټولنې غړی و او د يو څه وخت لپاره يې د انيس جريده خپروله، په ۱۳۲۸ ش کال د شورا د اوومې دورې په انتخاباتو کې د کابل د ښار د خلکو د اتسازۍ په توگه وټاکل شو او د مبارزو او روڼ اندو وکيلانو د قانوني مبارزو په کوچني ډله کې گډون درلوده، او د وطن د گوند په جوړولو او د وطن د اوو نيزې جريدې په خپرولو يې لاس پورې کړ، او د حق غوښتنی، ديموکراسۍ، قانونيت او د مشروطه حکومت ولوله او هنگامه يې راگره کړه، او د ۱۳۳۱ ش کال د شورا دايمې دورې په انتخاباتو کې بيا د کابل د خلکو د وکالت داوطلب شو، لکن د کابل د خلکو د هغه مظاهري په ترڅ کې چې د ده په طرفدارۍ يې کوله ونهول شو

استعمالولی، نو په دې اساس په خپله تاریخ لیکنه کې بیطرفه لېدونکې یا ناظر نه شمېرل کېږي حتی تردې چې د افغانستان د خلکو د بېلا بېلو استعدادونو چې د تاریخ په اوږدو کې یې ښودلی دی هم پوره ایمان درلوده، او دی ملت ته یې د قدر په سترګه کتل، او همیشه یې غوښتل چې د دغه هدف د تر سره کولو په لاره کې ګام اوچت کړي، او تردې چې ځینې وخت تظاهر هم وکړي.

د دې ټولو سره، سره غبار د معاصرې دورې په سیاسي او ادبي رجالو کې ګوت ښونکې څېره، رادیکال شخصیت او پوهه دیموکراسۍ غوښتونکې سړی و. چې د پرمختیا غوښتنې او تجدد په مرحلو، او ادبي او سیاسي حرکتونو کې پوره ونډه درلوده، او په دې لاره کې یې د یوه مخکښ او ترقي غوښتونکې غړي په توګه یې ډېر کړاوونه او رېږونه لېدلي او ګاللي دي. او دوه ځلي د ۱۴ کالو څخه زیات د کړاوه ډک زندانونه زغملی دي هغه به کله دغه بیت زمزمه کاوه:

شما برده ام از صدق به خاک شهدا
تا دل و دیده خونا به فشانم دادند

(روح دی خوښ وي)

د غبار اثار:

- ۱- افغانستان و نگاهی به تاریخ آن، د ادبي ټولنې د کابل مجلې په لومړۍ او دوهم ټوک کې پرله پسې مقالې، ۱۱- ۱۳۱۰ ش کلونه.
- ۲- احمد شاه بابا افغان د کابل چاپ ۱۳۲۲ ش کال.

او زندان ته واچول شو چې د ده د بندې توب دی دورې په ولایت کابل کې اته کاله دوام وکړ، کله چې د ولایت کابل له دې بند څخه په ۱۳۳۹ ش کال کې ازاد شو د مطبوعاتو په ریاست کې مشاور و او د "افغانستان در مسیر تاریخ" کتاب یې لیکه.

غبار د عمر په پای کې د معدې په ناروغۍ اخته او په ۱۳۵۶ ش کال د برلین په یوه روغتون کې بستر و ترڅو چې د بطني عملیاتو څخه وروسته د همدغه کال د دلوۍ په ۱۶ د دې نړۍ څخه سترګې پټې کړي او د دلوۍ په ۲۲ ورځ د ده د کورنۍ په هدیره کې په شهدای صالحینو کې خاورو ته وسپارل شو هغه نیمه پېړۍ د هېواد په سیاسي، ټولنیزو او ادبي حرکتونو او غورځنگونو کې برخه اخیستې وه.

غبار چې د زوروالۍ په وخت د اتيا کالو څخه زیات عمر په درلودلو سره مړ شو، هغه د ښې قیافې، جګې ونې او د نرمو خبرو کولو او پلټونکې سړی و. چې د خبرو په نفوذ او د قومي استدلال په درلودلو سره یې کولای شول چې ځوانان په خپل شاوخوا راټول کړي، کله چې د روان او تکړه قلم څښتن و کولی یې شول چې په سیاست، تاریخ، ادبیاتو او ټولنیزو برخو کې دلچسپه بحثونه وليکي، چې د هغې جملې څخه ده د کار، افکارو او د پېښو څېړنه او نظر اچونې بېلګه د مسیر تاریخ د کتاب څخه ښه روښانه ده. چې نوموړی دغه کتاب سره له دې چې ځینې تاریخي او عددې تېروتنې او حتی ځینې یې ارادې هم دی د بیان په قوت او ادبي ظرفیت سره یې دلچسپه او دمطالعې وړ ګرځولی دی.

هغه په تاریخ لیکنه کې خاص تګ یا لاره درلوده چې تاریخي پېښې یې د تل لپاره د عندي خاص تصور او خپل فکري قالب په ګټه

- ۳_ افغانستان در مسیر تاریخ چې د تهرې شوي دورې څخه تر ۱۳۰۷ش کال پورې د افغانستان د تاریخ او سیاسي پېښو درلودونکی دی د کابل چاپ ۱۳۴۶ش کال یا ۱۹۶۷م کال.
- ۴_ خراسان (رساله) د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.
- ۵_ افغانستان بېگ نظر د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.
- ۶_ د افغانستان د تاریخ دریم ټوک د اسلام د پېدايښت څخه د طاهریانو تر له منځه تللو پورې د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.
- ۷_ تاریخ ادبیات دری افغانستان در قرون اخیر (د پوهنې د وزارت درسې کتاب) د کابل چاپ ۱۳۳۱ش کال.
- ۴_ محمد ولي خان دروازی:

د بدخشان د اشرف زاده گانو او د خاصو غلام بچه گانو د ډلي مشر، دراک او په کار پوهه او هوښیار ځوان و. چې د امیر حبیب الله خان د دربار سره یې ځانګړې نژدېوالی درلوده، او د هغه ډلګۍ سره یې اړیکې درلودل کوم چې شهزاده عین الدوله او د بارکزیي شاغاسي^{۷۴} کورنۍ او د هغې مور علیا خوتي سرور سلطان سراج الخوانین هم په هغې پورې اړه درلوده، او د تپه سالار غلام حیدرخان چرخي د کورنۍ غړو لکه: غلام نبي خان، غلام جیلاني خان او غلام صدیق خان د څرخي زامنو او ځینو نورو د دی ډلې سره اړیکې درلودلې.

^{۷۴} شاغاسي د ترکي ایشیک اقباس کلمي مفن شکل دی چې د دربار د وزیر سره برابره دولتي رتبه وه، چې شاه غاسي شیردل خان په لوي ناب ملقب د امیر شیرعلي خان په وخت کې دا مقام درلوده، چې د افغاني ترکستان نایب الحکومه هم و او ځوی یې خوشدل خان لوی ناب د سراج الخوانین دوهم پلند پلار چې یو څه وخت د کندهار د نایب الحکومه هم و چې د علي احمدخان والي پلار اوسې.

څرنگه چې د سراج الخوانین تروزی د فقیر محمدخان شاغاسي لور د محمد ولي خان میرمن وه^{۷۵} نو د امانې جلوس په پېښو کې د یادوني وړ فعالیت ترسره کړی و چې د ۱۲۹۸ش کال د حوت په ۱۰ د جنرالی رتبه او د ښه خدمت نشان ورته ووهل شو او هغه وروسته د افغانستان د ګرځنده سفیر په توګه د یوه پلاوی په سر کې د تاشکند او مسکو له لېارې شوروي دولت او نورو اروپایي هېوادونو ته واستول شو، چې د شوروي د دولت د بنسټ اېښودونکی لنین او د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د انقلاب د نورو مشرانو سره یې لېدنې کتنې وکړې، او د ازاد افغانستان سیاسي اړیکې یې د دغه دولت سره ټینګې کړې، او د ډولرو دولتونو لومړنۍ تړون یې د چیچرین او قره خان سره په ۱۲ مادو کې د ۱۹۲۱م کال د فبرورۍ په ۲۸ او د ۱۲۹۹ش کال د حوت په ۱۰ لاسلیک کړ.

د دغه ګرځنده سفارت پلاوی د محمدولي خان په مشرۍ د اروپا او امریکا د سفر وروسته چې ازاد افغانستان یې نړۍ ته ورپېژانده او د اروپا د هېوادونو د بهرنیو چارو وزارتونو سره د سیاسي خبرو اترو څخه وروسته د ۱۳۰۱ش کال د جوزا په ۱۱ یا د ۱۹۲۲م کال د می په ۱۲ کابل ته راستون شو.

په داسې حال کې چې په خپله امان الله خان د محمدولي خان د خدمتونو څخه مننه او قدردانې وکړه، او هغه یې د محمود طرزی په ځای د بهرنیو چارو د وزیر په توګه وټاکه، (د ۱۳۰۱ش کال د جوزا ۲۵ نېټه پنجشنبه) یوه میاشت وروسته یې د ۱۳۰۱ش کال د اسد د ۷ نېټې ۱ یکشنبې د ورځې د فرمان له مخې د هېواد لومړی نښان (اعلي لمر) د کرنې او ښووالی ځمکې او د مرادکلا ودانۍ هغه ته

^{۷۵} مهدي فرخ: تاریخ سیاسی افغانستان ۳۶۰.

مشروطيت غوښتونکي ځوان و چې د همدغی ډلي په اشاره به یې امیر وژلي وي، یعنې د وژني پېښې، سیاسي علت او گوندي او ډله ایز عولمل درلوده.

مگر ځینې دا وژنه د شخصي غچ اخستني پر بنسټ گڼي (او د امان الله خان د مورسراج الخواتین) یعنې ملکي سرور سلطان لا س په هغې کې ویني. د بیلګې په توګه امیر یوه شپه د چهلستون په ماڼۍ کې د عیش او نوش محفل برابر کړي و او دخپلي خور اخت السراج پواسطه یې ډیری ښکلي نجلی پدغه محفل کې سره راټولي کړي وي چې ناڅاپه سراج الخواتین پدغه محفل د عیاش کې را د ننه شوه، امیر او دغه ټولي ښکلي ښځوونکي یې په بدویلو او د ضرب و شتم لاندې ونيولي، څرنگه چې امیر ددې حرکت څخه ډیر په قهر شوی وو، لکۍ ته یې طلاق ورکړل، هغه او د هغې ځوی عین الدوله د لوی ناپ (بارکزی) د کورنۍ د غلام حیدر خان چرخۍ د کورنۍ، او د دربار د چپۍ ډلي (خاص غلام بچه گان) او د نورو روڼ اندو سره یې په لاس یو کولو سره یوه کمیټه جوړه کړه ترڅو امیر ووژني چې پدې ډله کې فراشباشي شجاع الدوله هم ګډون درلوده، څه وخت چې امیر د ۱۳۳۷ ق کال په صفره کې د هرکال د عادت سره سم د هوسیو ښکار ځای د لغمان کله گوش ته ولاړ، فراشباشي شجاع الدوله یې د شاهي څیمې د کږې تړلو په سبب ډیر زیات وواهه، او غاښونه یې مات شول، او دا عمل ددې سبب شو چې شجاع الدوله هغه د غچ اخستني لپاره ووژني.^{۷۶} ایراني لیکوال مهدي فرخ چې د افغانستان ټول تاریخ یې سرسری لیکلي دي، او اراده یې درلوده چې هر مهم شي کوچني او بي ارزښته او پرته له

^{۷۶} مهدي فرخ: تاریخ سیاسي ۳۶۰.

وبخښل شوی. او له دې وروسته یې په ۱۳۰۲ ش کال د پکتیا د شورش او د قومونو د بغاوت یعنې سر کې په غلې کولو کې د هغه محاذ قوماندان و، او کله چې په ۱۳۰۶ ش کال د افغانستان شاه د اروپا د سفر نیت وکړ، هغه د بهرنیو چارو د وزارت کفیل او د سلطنت د مقام وکیل پاتې شو، چې د رژیم سره په مخالفت او د یوه جمهوریت د مقدماتو د برابرولو په کار تورن و (۱).

محمودلي خان د ځوانۍ د وخت څخه د کابل د انګیس ضد کړیو سره بلد او اشنا و او د عمر تر پایه څه د اروپا او امریکا په سفر په ۱۹۲۱ م کال کې او څه د بهرنیو چارو وزارت او بادشاهي مقام په کفالت کې په همدې صفتونو تینګ پاتې شو، او کله چې په ۱۳۰۸ ش کال د مېزان په میاشت کې کابل فتح شو هغه د امانی عصر د کابل د قواو د قوماندان محمود شامي سره یو ځای چې دواړه د امانی دربار نژدي خلک و محاکمه او د ۱۳۰۸ په پای کې په کابل کې اعدام شول.

۵- شجاع الدوله:

اصلاً د غوربند د خانداده ګانو او د دربار د غلام بچه ګانو د جملې څخه و، چې د فراشباشي په عنوان، د شاهي ارګ د فرشونو متعدي او په سفر کې د سلطاني موکب د څیمو تنظیم شمېرل کېده، او د لومړي مشروطیت د رجالو سره یې هم اړیکې درلوده او په دوهم حرکت کې د هغه ځوانانو په کړۍ پوري تړلي و چې شهزاده امان الله د هغې سر پرستي کوله.

لکه څنګه چې مخ کې د جوهر شاه غوربندي د ژوند په شرحه کولو کې (د لومړي مشروطیت د شهیدانو څخه یو تن) ولیکل، وایې چې د امیر حبیب الله خان قاتل د امان الله خان د ډلي څخه همدغه

خدای بخښلي میرقاسم خان چې په دوهم مشروطیت کې هم ونډه درلوده او هم د پېښو لیدونکي حاضر وو ویل: د امیر د عیاشي او سیاسي تګ لوري څخه د کرکي موجب عوامل پخوا چمتو کړي شوي وو، چې د علیاحضرتي بدکیدل. د امیر سره یا د خیمې د دیرک کړیدل او د شجاع الدوله وهل او ټکول هغه جزیات وو چې وروسته یې هغه عوامل تیز او چټک کړل، او شجاع الدوله (د پخواني طرحه شوي پلان سره سم) د امیر خیمې ته ورننوت او هغه یې د تفنگچې په گولي سره د حساب ځای ته واستاوه.

څرنگه چې شجاع الدوله د شهزاده امان الله خان د ډلي تکره غړي وو، د امیر د وژلو وروسته یې په فعالیت پیل وکړ، او په ظاهري توګه یې د نورالله خان د امارت د تبلیغ لپاره چې په جلال اباد کې د خلکو څخه بیعت واخیست او په پټه توګه د خپل کار د نقشي د اجرا کولو لپاره، کابل ته راغی او د امان الله خان د تخت کښناستني په پېښو او د هغه د مخالفینو په له منځه وړولو او نورو چارو کې یې لاس درلوده. څه وخت چې د ۱۹۱۹ م کال د می په میاشت کې امانی لومړنی کابینه جوړه شوه همدغه شجاع الدوله امنیه وزیر و. ددې وروسته هغه د د هرات د تنظیمیه پلاوي په سر کې وټاکل شو، (د ۱۳۰۰ ش کال د جدی ۲۰) او د ۱۳۰۳ ش کال د حوت څخه د ۱۳۰۷ ش کال کې له هغه ځایه لري او په برلین کې یې اوسیدنه غوره کړه او په همدغه ځای کې په ۱۳۲۴ ش کال کې مړ شو (د لومړي مشروطیت په کسانو کې د جوهر شاه د احوالو شرحې ته مراجعه وکړی).

د امریکا چاپ د افغانستان درجالو د پیژندنې په کتاب کې ئې د هغه زیږېدنه په ۱۸۹۶ م کال په غوربند کې او غلام بچه ګانو په ډله

تاریخي ژورتیا د قبېلوي او کورنیو سیالیو پر بنسټ وښي، او په خپله تاریخ لیکنه کې یې هېڅ ډول زماني روحي او ټولنیزو اغیزو او عواملو او د طبقاتي تګ لوری پرله پسې مرحلوه قایل او لیدونکي ندي. لکه څرنگه چې پورته اقتباس وشو، د امیر وژنه یې هم دیوه سپرې یا لوی ښځې غچ اخیسته ګڼلې او ډیره لویه اشتباه او خطایې کړیده.

که چیرې د ډېر دیوه ملت فکري او ټولنیز تاریخ پداسې لنډه لیدنه او سرسری ښوونو سره قبول کړو، نو بیا پوښتنه باید وکړو چې، ایا هغه د لومړي مشروطیت حرکت او د افغان ځوانانو په وینو لیست پیټ کیدل چې لس کاله مخ کې واقع شوي هم دغی شخصي او سرسري علت درلوده؟ ایا د افغان او انګلیس په لومړي او دوهمه جګړه کې د افغان ملت په عمومي قیامونو کې او د انګریزي چپاول ګرو په وژلو او ویستلو کې هم یوازي د کومی ملکی او یا د دربار د کوم فراشباشي د غچ اخستنې لاس کار کاوه؟ ایا ددې پېښې څخه څو میاشتې مخ کې د عبدالرحمن لودین قاتلانه حمله هم د کوم نارینه اویا ښځینه شخصي غچ اخستنې عمل وو؟ تر هغه ځای چې ددې کرښو لیکونکي د رښتیا ویونکو او ددې پېښې لیدونکو اویا شاملو کسانو څخه می اوریدلي دي د وژني ترتیبات مخ کې ددوهم مشروطیت په پټ مرکز کې نیول شوي وو حتی تردې چې د امیر ورور نایب السلطنه یې هم د ځان سره ملګری او هم قسمي کړی و چې دصیحفو په منځ کې یې لاسلیک کړي و چې د هغې شرحه خدای بخښلي غبار د شجاع الدوله له قوله ورکړی ده^{۷۷}

^{۷۷} وګوري: افغانستان در مسیر تاریخ ۷۴۷.

کې دده شمولیت ئې په ۱۹۱۶ م کال بنسودلي دي او هغه ئې د الماني پلاوي میلمه پال هم لیکلي دي.

په ۱۹۲۹ کال داماني دولت د سقوط په وخت کې د هرات تنظیمه رئیس وټاکل شو چې د نایب سالار عبدالرحیم کوهستانی د حملي څخه مشهد او بیا تاشکند ته وتښتید او په برلین کې ئې هستوگنه غوره کړه.

۶_ محمد ابراهیم خان جمشیدی:

د هرات د جمشیدي او لیماق د خانزاده گانو ددربار غلام بچه او صالح مردم داره شخص و چې په دوهم مشروطیت کې ئې په دوهمه لیکه کې ځای درلوده ، او د اماني تخت کښناستني څخه وروسته د کندهار د گمرک مدیر شو، (د ۱۳۰۴ ش کال په شاوخوا کې).

۷_ ادم خان:

هغه د لوگر د پښتو ژبو او دیوي مقتدرې کورنۍ سره اړیکې لري او ددربار غلام بچه و چې ددوهم مشروطیت په دوهمه لیکه کې ولاړ و ، د هغې وروسته په اماني عصر کې نژدې په ۱۳۰۳ ش کال کې دگرشک او پشت رود دحکمران په توگه وټاکل شو او په نادري دوره کې د ۱۳۰۹ ش کال راوروسته د وزارت دربار غړي او محاسب و.

۸_ میر یار بیگ خان دروازي:

دکابل او هرات د والي مهتر میرزمان الدین ورور او دمحمد ولي خان د خور زامنو څخه وو، ادیب او روڼ شاعر شخص و، چې ددوهم مشروطیت په ټولنه کې شامل او دعبدالرحمن لودین او عبدالهادي داوي سره یو ځای بندي شو او داماني دورې د پیل سره ازاد شو او د گرځنده فوق العاده سفارت په پلاوي کې چې د محمد ولي خان په مشرې و ، غړیتوب درلوده، لکن په هم هغه ورځ چې پلاوي د کابل

څخه حرکت کاوه د زړه د دریدني له امله له اسپه راولوید او له دې نړي ئې سترگې پټې کړې.

هغه په خپله هم شعر وایه او هم شاعر پیژندونکي وو ، او د "اتش فشان" په نامه ئې یوه تذکره لیکلې وه چې په خواشیني سره دده د مړینې وروسته له منځه ولاړه او بیا تر لاسه نشوه.

عبدالهادي داوي چې دده سره د یوه زندان انډیوال و، دده د مړینې وروسته دده د سیرت او صورت په هکله په امان افغان کې یوه مقاله ولیکله او دهغه ادبي ذوق ئې وستایه، دزندان په وخت کې ئې د زندان دنه زغملو وړ تکلیفونه ئې په ډیره نرمه لهجه او شاعرانه مزاج سره یادول او ویل ئې:

ما تنگ ظرفان حریف اینقدر سخن نه ایم

دانه اشکیم ومارا گردش چشم سیاست.

(وگوري: ددوهم مشروطیت رجال پنځم فصل، دداوي شرح حال لمړي عدد).

۹_ میر زمان الدین خان دروازي:

دبدخشان ددرواز دمیرزاده گانو څخه دي هغه پوهه کارگر اوددربار دغلام بچه گانو دنفوذ څښتن او دشهزاده امان الله سره یې فکري او سیاسي تړاو درلوده، له همدې کبله د اماني دورې په پیل کې په ۱۳۰۰ ش کال د کابل والی شو او په ۱۳۰۲ ش کال د هرات نایب الحکومه وټاکل شو تر څو چې د ۱۳۰۳ ش کال د قوس په ۱۹ د سگي په ناروغۍ هلته مړ شو.

وایې چې هغه خیلې شخصیت او په خلکو مهربان او تکړه کارپوه و. او دحکمراني په وخت یې هیڅوک ازاد کړي ندي.

۱۰ - غلام احمد اعتمادی:

دا د عبدالقدوس خان اعتماد الدوله د زامنو څخه دي چې د حبيبي په مدرسه کې يې د رشيدې تر درجي پوري زده کړې کړي او روڼ اندی پوهه ځوان وو چې د يو څه وخت لپاره د بهرنيو چارو په وزارت کې په انفره کې د افغانستان سفارت د منشي په توگه کار کاوه، نژدې په ۱۲۰۶ ش کال کې په بمبي کې افغاني جنرال قونسل وو او دري، پښتو، اردو او لږ څه په انگليسي ژبه هم پوهيده او ليکل يې پري کول، او ددغو ژبو د ادبياتو سره يې بلدتيا درلوده، هغه د پيښور مردن د پښتو ژبي شاعر فضل احمد غرټوليز او تنبيهی اشعارو ټولگه د غره گل په نامه په بمبي کې چاپ او په هغي باندي يې په دری ژبه د همدردی يوه سريزه وليکله (۱۹۳۰ م) له خدای بخښلي د اوی څخه می واوریدل چې غلام احمد د بدیعني ذوق څښتن و، او دری نشر يې په روانه لهجه لیکه او د دوهم مشروطيت په ټولنه کې د ارزښت وړ مقام درلوده.

۱۱ - جمعه خان:

د سردار عبدالقدوس اعتماد الدوله ځوی د روڼ اندو ځوانانو سره ملگري او د امانی دورې د کارپوهه خلکو له ډلي څخه و چې د ۱۳۰۱ ش کال په پای کې په افغاني سفارت کې د بخارا دربار ته واستول شو او له هغي وروسته د میمني اعلیٰ حاکم و چې د ۱۳۰۲ ش کال د ثور په ۱۰ وفات شو.

۱۲ - سيد غلام حيدر پاچا:

دا د محمد سرور ځوی په ۱۲۶۶ ش کال کې زېږېدلی د لغمان د چارباغ اوسیدونکي او د کنړ د ساداتو د مشهوری کورنۍ څخه و هغه روڼ اندی، پوهه او خوله ور ځوان و چې د دوهم مشروطيت د

ځوانانو په کړيو کې يې د ميرقاسم خان او داوی سره همکاري او همفکری درلودله او په امانی دوره کې د ازادي غوښتونکو ځوانانو د ډلي څخه شميرل کيده. او په ۱۳۰۰ ش کال ترکې ته واستول شو او له هغي وروسته د کرنې او کانونو په اداره کې مامور و تر څو چې په ۱۳۰۷ ش کال کې د بهرنيو چارو وزارت ته ولاړ.

هغه د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دوړ کې د جلال اباد د بابر يو په کلا کې د خرڅه مشر سيد حسن خان شيون او محمد گل خان مومند په ملگرتيا د جمهوريت په نامه ټولنه جوړه کړه، او د (کورغم) په نامه جريده يې خپره کړه، او د هندوستان په جرايدو کې يې لکه د لاهور د زميندار او افغانستان په نامه جرايدو کې يې د حبيب الله د سقاو د ځوی د رژيم په ضد يې تبليغات کول، کله چې د ۱۳۰۸ ش کال په پای کې کابل ته بيرته راغي او د امان الله خان په طرفداري يې پيل وکړ نو د ۱۴ کلو لپاره د موتی په سرای کې بندي شو چې په همدغه زندان کې د ۵۵ کالو په عمر وفات شو. (۱۳۲۱ ش کال).

۱۳ - غلام محی الدين ارتی:

دا د شیرارتي ځوی او د کابل د تندرو و ځوانانو څخه وو هغه خوله وراوگوت نیونکي سړي و او د افغاني ځوانانو سره ملگري و، چې د پغمان د ۱۹۲۸ م کال په لویه جرگه کې د کابل د خلکو ټاکل شوي استازي و، او شاه ته يې خطاب کولو په وخت کې فرياد وکړ او ويې ويل:

اعلیٰحضرتا! ترڅو پوري چې ستا دغه په فساد مشهور وزیران محاکمه او په دارونه ځړول شي په هېواد کې هيڅ ډول اصلاح ممکنه نده^{۷۸} دغه پوهه اوتکره ځوان په ښکاره د دولت د فاسدو

^{۷۸} غبار: مسير ۸۱۳.

وزيرانو او کارمندانو سره شخړې کولې، او د بډي خوړونکو او انگلیس مشربانو مخالف عنصر،

تر څو چې د امانې رژیم د سقوط وروسته نږدې په ۱۳۰۹ ش کال په پېښور کې د نامعلوم قاتل په ګولي ولګید او وفات شو.

۱۴ - احمد رحمانی:

د بهرنیو چارو وزارت د متشار عبدالرحمن ځوی و چې د هغې یادونه په لومړۍ مشروطیت کې وشوه، او د امانې عصر د تندر وه ځوانانو څخه و چې د زده کړو لپاره شوروی اتحاد ته واستول شو او هلته یې روسي ژبه زده کړه، او روسي میرمن یې درلوده، اوله همدې کبله یې هغه ته په کابل کې (احمدروس) ویل، د هغه لور ماگه رحمانی د نوو او لیکوالو پنځو د مخکښانو څخه وه، چې د (پرده نینان سخنگوی) په نامه کتاب یې ولیکه د کابل چاپ ۱۳۳۱ ش کال احمد په ۱۳۰۸ ش کال کې د انگلیس د سیاست د مخالفت او د امانې تیرۍ دورې دله مخته تللي رژیم سره د ډیر تمایل په تور د ډیر وخت لپاره د کابل په زندانونو کې پاتې شو او کله چې په ۱۳۲۵ ش کال له زندان څخه را خلاص شو په کابل کې وفات شو.

۱۵ - کریم نزیهي (جلوه):

هغه د کابل د قاضي ملابابا مراد ځوی و چې د ازیګ د بارسوخه خلکو څخه و او د میمنې په اند ځوی کې یې نوم او مقام درلوده. کریم نزیهي نږدې په ۱۲۸۵ ش کال په کابل کې پیدا شو او د حبیبې په مدرسه کې یې درس دی تر درجې پورې زده کړې وکړې او عربي علوم او ادب یې په خپله علمی کورنۍ کې زده کړل د عربي، دری، ترکي، او لږ لږ د انگلیسي ژبې سره اشناوو.

نزیهي د ځواني په دوران کې د میرقاسم خان، داوی او عبدالرحمن لودین پشان خلکو سره اشنای او ملګرتیا درلوده، او د تجدد، مشروطه غوښتنې او لیکوالۍ په لاره کې قدم واهه، او په تاریخ، ټولنیزو علومو او د خراسان او اسلام د رجالو په پښندنه کې یې مطالعه درلوده، او د کابل د ادبي ټولنې غړی وو، او دده اثارو څخه د هغو پرله پسې مقالو لړۍ ده کوم چې پدې برخه کې د ادبي ټولنې د کابل په مجله کې خپریدلي، هغه په دری ژبه ښه شعرونه ویل، چې تخلص یې (جلوه) دي، نزیهي په ۱۳۱۰ ش کال او اتمه دوره ۱۳۳۲ ش کال کې د اندځوی د خلکو وکیل وو چې د روڼ اندو ترقي خوښونکو په فرکسیون کې یې د کین اړخو پلوی کوله، له هغې وروسته دیوه څه وخت لپاره د عظمي صدارت کارمند او په مشهد کې افغاني وکیل التجار وو، چې وروسته تقاعد شو او اوس د زوروالي او او کمزورتیا په حالت کې شپې او ورځې تیروي، موږ یې د افکارو او شعرونه هغه بلګي چې د ځواني په وخت کې یې ویلي د مشروطیت په مرامونو کې په تیرو پاڼو کې لیکلي دي.

نزیهي او ادبي فضلیتونو سره ښاغلي روڼ اندي شخصیت او ټولنه پښتونکي پخته کار پخواني سړی و چې د خپلي ژوند وختونه کې په نیک نوم سره تیر کړي دي، چې د افغانستان په ترقي خوښونکي طبقه او ادبي حرکتونو کې یې نفوذ او ونډه درلوده، هغه د ۱۳۶۲ ش کال په ژمي کې په د هلی کې وفات شو.

۱۶ - سید قاسم خان:

هغه د حبیبې د ښوونځي زده کونکي او دوهم مشروطیت د مهمو غړو څخه و، چې د ۱۲۹۸ ش کال راهسې یې د بهرنیو چارو په وزات کې د محمود طرزی د لاس لاندې کار کاوه ددې لپاره چې د

محمود دطرزی زوم و، د امانی عصر درون اندو او چارواکو په زیاترو غونډو کې گډون درلوده زیات وخت په مسکو کې په افغاني سفارت کې مشاور او له هغې وروسته په بمبي کې د افغانستان جنرال قونسل او اروپا په سفر کې د شاه امان الله د ملگرو څخه و.

د ۱۳۰۸ ش کال داپو دوو وروسته په اروپا کې پاتي شو، ددې لپاره چې د امیر حبیب الله خان په وژنه او د امان الله خان په تخت کیناستنه او د امانی عصر د لومړنیو کلونو په پېښو کې گډون درلوده پدغه باره کې یې کتاب لیکلي و چې دسیاسي پېښو جزیات او د افغاني اشخاصو خبري اتری هم توضیح کړي وي، دا کتاب چا پ شوي ندي او په ډیرې خواشینی باید ووايو چې عامو خلکو ته ونه رسیده.

۱۷ - سید عبدالله خان: دا د نوموړی سید قاسم ورور او د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د لاس لاندې مامورینو څخه و چې په امانی عصر کې په مسکو کې د افغاني سفارت د سکرتر په توگه دنده درلوده، او د امانی دولت د سقوط څخه وروسته هغه د بهرنیو چارو په وزارت کې سیاسي لوی مدیر و تر څو چې د ۱۳۱۵ ش کال د قوس په ۱۹ د جمعې په ورځ یعنې د ۱۹۳۶ م کال د دسمبر په ۱۵ ددندی د اجرا کولو په وخت کې د امو په سیند کې غرق شو.

۱۸ - بشیر احمد خان:

دا دابوی کورنۍ څخه د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د همکارو شاگردانو څخه و چې په کراچی کې یې د افغاني قونسل په توگه دنده درلوده ۱۳۰۰ ش هغه ددوهم مشروطیت د تکرپه او فعاله ځوانانو څخه و.

۱۹ - میرزا محمد مهدی چنداولي:

هغه د میرزا علی جان ځوی او د روڼ اندو ځوانانو څخه و چې په دري او عربي ژبو سریریه ترکی ژبه یې هم زده کړې وه، او د امیر حبیب الله خان په عصر کې یې دسجنش په دفتر کې کار کاوه. له هغې وروسته د غنډ مشر په درجه، د حربي وزارت د لوازم مدیر او د امانی دورې ددریار وزارت غړی و. او د افغاني ټولنو سره یې اړیکې درلودې.

کله چې امانی حکومت سقوط وکړ، هغه د سقاو د ځوی او د نادرشاه دسلطې د مخالفینو په ډله کې ودریده، څه وخت چې محمد عظیم د برنیا په سفارت کې په کابل کې د قتل مرتکب شو، هغه د څلورو نورو کسانو سره یو ځای د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۲ په داروڅړول شو.^{۷۹}

۲۰ - فرقه مشر سید حسن (شیون):

هغه د حسین پاچا ځوي نژدي په ۱۲۷۵ ش کال د لغمان په چارباغ د کنړ د ساداتو په کورنۍ کې زېږېدلی دی. او دکابل د حربي په ښونځی کې یې زده کړې وکړې کله چې د هغه ځای څخه فارغ التحصیل شو د حضوری راگ د پروانې په قطعه کې و ټاکل شو او په عسکری رتبو کې د فرقه مشرۍ (جنرالۍ) رتبه ورسیده، او د امانی دورې د نوم او نښان درلودنکو صاحب منصبانو څخه و چې د هېواد روڼ اندو ډلو سره ملگری او اشناو. او همیشه په سیاسي مبارزه کې مخکښ او د پښتو ژبي روڼ اندی شاعر گڼل کیده، او د هېواد په سیاست کې ځانگړې عقیدې درلودې چې له هغې څخه د نظامی حاکمیت د طرفدارۍ بوي راتله مثلاً ځینې وخت به یې ویل:

^{۷۹} غبار له وینا څخه یادداشت.

مشر و لکن په ۱۳۱۹ ش کال کې د سیاسي مخالفو فعالیتونو په بهانه بندی شو او په زندان کې ووژل شو.

چې پلار یې د دربار د سپین پیرو او تهران په دربار کې د افغانستان لومړني سفير وو، او دا په خپله د میرسید قاسم، داوي او د لومړي او دوهم مشروطیت دنورو غړو د ملگرو څخه شمیرل کیده، ددې لپاره چې پلار یې د سیاسي فراریانو د ډلې څخه وو، هغه د پلار په فراري حالت کې په ۱۲۶۶ ش کال په تهران کې نړۍ ته راغی او هلته یې زده کړې وکړې او یو باسواده او با فکره سړی ترې جوړ شو کله چې هېواد ته راغی د مشروطیت غوښتونکو ځوانانو د ډلې مشر و.

په ۱۹۲۰ م کال کې د خپل پلار سره بیا تهران ته ولاړ او په ۱۹۲۴ م کال کې د بهرنیو چارو د وزارت د تړونونو او قونسلگریو د څانګې سرلیکونکي و. کله چې ددغه ځای څخه لری کړای شو په ۱۹۲۶ م کال کې یې د کابل او پېښور ترمنځ د حمل و نقل د شرکت په جوړولو اخته شو او په ۱۹۲۷ م کال کې په دهلي کې افغاني جنرال قونسل اوله هغې وروسته په ۱۹۲۹ م کال کې په کراچي کې افغاني قونسل شو، چې د امانی دورې له پای ته رسیدو وروسته په ۱۹۳۰ م کال کې په روم کې افغاني سفير وټاکل شو او په دا وروسته کلونو کې د سفارت او وزارت په لوړو رتبو کې پاتې شو، او دده دغه حالت هېواد غوښتونکي پرده باندې اشتباهي کړل او پرده یې بدنظر درلوده:

په ۱۹۳۳ م کال کې د جینوا د خلع سلاح په کنفرانس کې افغاني استازي.

د ۱۹۳۳ م کال څخه تر ۱۹۳۷ م کال پورې په مسکو کې افغاني لوی سفير.

"په افغانستان کې د مصطفی کمال د رژیم پشان یونظامي رژیم باید منع ته راشي، تر څو خلک د قوی په استعمال سره د نوی مدنیت خوا ته رهنمای کړي لکن دا دیکتاتوری باید د ځانګړو غرضونو او د کورنۍ او مادی ګټو لپاره نه وی او هم دي د روڼ اندی طبقی پر ضد ونه کارول شي. بلکه ددغي ډلې د کار او فعالیت لپاره دي مرستندوی وي. د افغانستان ټولو پخوانیو پاچا هانو د شخصي او خانداني موخو لپاره پر خلکو مطلق العناننه حکمراني کړې او دیکتاتورو. لکن وي نکرای شول چې هېواد او خلکو ته خدمت وکړي، دیکتاتور که چېرې مخلصانه خدمت کوونکي وي او هر څه چې غواړي د خلکو لپاره یې غواړي پدې صورت کې کولي شي،

چې یوه وروسته پاتي ټولنه مخ په وړاندی بوزی، او په پایله کې یې خلک د دیموکراسي او په خپله اراده والي لوری ته رهنمای کړي. او تاریکو ذهنونو ته روښنایې ور کړي، ولي دیوه بت د ماتولو په ځای بل بت د پرستش لپاره جوړ نکړی.....^{۸۰}

سید حسین د ۱۳۰۸ ش کال د اړو دوړ په وخت کې په جلال اباد کې فعالیت درلوده او د کور غم د جریدې په خپرولو او ډېر ابتدایي جمهوریت په بنسټ اېښودلو کې یې د سید حیدر پاچا سره ونډه واخیست او په ظاهر شاهي دوره کې د حربي وزارت د مرکز فرقه

^{۸۰} ددې لپاره چې ما ددې کرښو لیکونکي د خدای بخښلي حسن سره اشنایې او خبرې اتري درلودې څو ځلي مي دهغه سره پدې برخو کې خبری اتري کړي دي او مطلب می دهغي وینا څخه چې دازاد افغانستان په جریده کې په ۱۳۳۳ ش کال د اسد په میاشت کې په پېښور کې چاپیده لیکلي دي (۶۷) ګڼه (۱۷) مخ.

متخصص محمد سعيد خان او فقير احمد خان چې لومړی په مسکو کې په افغاني سفارت کې لومړی نایب او وروسته د ځنگلونو رئیس شو (د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شو) او غلام رضا خان (۱۳ کلن سیاسي بندي) فیض محمد خان ناصري او عبدالحسین عزیز (چې بیا وروسته سفارت او وزارت ته ورسید) د دې لاندې کسانو نومونه په دې ډله کې یوازې خدای بخښلی غبار یاد کړیدی:

۱- د کابل ساعت جوړونکی عبدالمجید.

۲- محمد رسول اجیدن محمدزی (نظامي منعبدان).

۳- نظامي کمیدان عبدالحمید.

۴- محمد اسحق قزلباش.

۵- د حربي د ښوونځي محصل شمس الدین.

۶- شیر محمد افغان بیګ.

د غلام محي الدين افغان ډله:

دا ډله چې ځینو غړو او مخکښانو یې په لومړۍ مشروطیت کې هم لاس درلوده، بنسټ د افغان ځوانانو ډلې ته معتدل سره وه، چې همدغ ټول افغانان د لومړۍ مشروطیت په ۴ عدد کې راټولېدل او د هغوی فعال او تګړه غړی همغه میرقاسم خان و، چې د لومړۍ مشروطیت د رجالو په لومړۍ عدد کې یادونه تېره شوه.

د دې د قدر وړ ډلې عکسونه په لاس کې لرو چې د خدای بخښلی ماما محمد ابراهیم خان (د دې ډلې یو تګړه غړی) له کورنۍ څخه تر لاسه شويدي او لکه څنګه چې وایې دا عکس مو په ۱۳۳۴ ق کال کې هغه وخت واخیست چې د چلندر د مغاري د لېدلو لپاره تللو.

په دې عکس کې لاندې کسان لېدل کېږي:

له ښي لورې کېن لورې ته ناست کسان:

په ۱۹۳۸ م کال کې د محمد هاشم خان په کابینه کې د فواید عامې وزیر.

په ۱۹۴۳ م کال کې د امریکا په واشګتن کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۴۶ م کال کې په ملګرو ملتو کې د افغانستان استازي.

په ۱۹۵۰ م کال کې د پوهنې وزیر.

په ۱۹۵۴ م کال په دهلي کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۶۰ م کال کې د مزاج په عدالت اخته او په کابل کې وفات شو.

دوه ځانګړي ډلې

افغان ځوانان:

کله چې د هېواد روڼ اندو عیاش او مستبد امیر له منځ څخه یوړ او پر ځای یې ترقي غوښتونکی روڼ اندي ځوان لکه امان الله خان په شاهي تخت کېښاوه او په هېواد کې یې یوه ازاده سیاسي فضا رامنځ ته کړه او د مشروطه غوښتونکو روڼ اندو سیاسي ډلو چې پخوا یې پټ فعالیت کاوه په ښکاره ډول رامنځ ته شول او په ازاده توګه یې خپل سیاسي فعالیتونه پیل کړل او یو له دغو ډلو څخه خاتنه "افغان ځوانان" ویل چې کین اړخو ته ورته تندرو مرام یې درلوده چې د امیر حبیب الله په وروستیو کلونو کې د مشروطیت ځینو غړو هم په هغې کې ګډون درلوده، لکه عبدالرحمن لودین، تاج محمد بلوچ، محمدانور بسمل او باروت جوړونکی فیض محمد کابلي (چې په ۱۳۰۸ ش کال کې اعدام شوی) غلام محي الدين ارثي (چې یادونه یې تېره شوه) میرزا عبد الرحمن، میرزا نور محمد خان او په بمبي کې افغاني جنرال قونسل غلام جیلاني (د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شوی) د حربي د ښوونځۍ لیکونکی میرزا محمد اسماعیل، عبدالطیف خان او د تلګراف

وېښو ځوانانو د راټولېدو د يوه کلوپ په څير وه. څه وخت چې امانې دورې د پيل سره د سياسي زندان څخه راووت د مرستي او څيريه کارونو ته يې دوام ورکړ لکه:

په ۱۳۰۳ ش کال کې د کابل د بلديې د لومړۍ ناحيې مامور.

په ۱۳۰۶ ش کال کې د کابل د ښار د جنوبي ناحيې مامور.

په ۱۳۰۸ ش کال کې د ملي امداد د څيريه ټولنې بنسټ اېښودونکې.

په ۱۳۰۹ ش کال کې د کابل په ښار کې د يتيم خانې جوړول.

په ۱۳۲۰ ش کال کې د دارالمساکينو او دارالايتم جوړول.

په ۱۳۲۵ ش کال کې د مرستون رئيس.

د ده مړينه په کابل کې د ۱۳۳۲ ش کال د قوس په لومړۍ نېټه د

۷۲ کالو په عمر وه د ده قبر د شير دروازي د غره په لمنه کې دی او

په هغې کې داسې ليکلی دی:

گذشت ان حاجي پاکيزه طينت

که او بودی پدر هر بينوا را

دعای بينوايان بود رايم

نعيش خبر کن پروردگار

زشمس گذشت بهر سال فوتش

(نعيش خبر کن) تاريخ پيدا

چې د (نعيش خبر کن) د کلماتو څخه د جمل په حساب د ده د

مړينې نېټه ۱۳۳۲ ش کال راوړي. (عليه الرحمه).

۲- د کابل د شاوخوا افغانانو څخه حاجي گل احمد خان.

۱- په ساعت ساز مشهور ماما محمد ابراهيم خان د کابل د چنداولو اوسېدونکې چې د امير حبيب الله د عصر په وروستيو او د امانې امارت په کلونو کې تر نادرې دورې پورې يې د څيريه ټولنو په تشکيل کې لکه د ملي مرستي مجلس، دارالايتم او دارالمساکين او په ملي کتابتون کې پوره لاس درلوده، او د ملي خبر يوازينی سړی او بي تعصبه افغان و، چې د خپلو هېوادوالو سره په هره ژبه، مذهب او مشرب ملگری و او د خلکو خدمت او جوړې ته يې ځان وقف کړی و.

له ښي لورې کين لورې ته:

۱- غلام جيلاني خان اعظمي چې يو وخت د کابل د ادبي ټولنې د رياست مرستيال و.

۲- په کبريت متخلص عبدالرحمن خان لودين.

۳- په (لالا) مشهور محمد سعيد خان حبيبي چې په شوروي اتحاد کې د افغاني فارغ التحصيلانو متخصصينو د لومړۍ گروپ څخه و.

هر څه چې يې درلودل هغه يې په فقيرو، خوارو او يتيمانو باندې ويشل.

د ځوان محمد ابراهيم نیک او زامنکونکې شخصيت د هېواد څخه د تېښتې په وخت کې د امير شيرعلي خان د کابينې سپه سالار د حسين علي خان ټولې مشر (چې د ده ماما و) په خدمت کې په لاهور او راولپنډۍ کې د خپل گران هېواد او هېوادوالو سره د مېنې په لرلو روزل شوی و، څه وخت چې د امير حبيب الله خان په اجازه په ۱۹۰۷ م کال کې بېرته کابل ته راستون شو، د مشروطه غوښتونکو سره ملگری شو، د ارگ په بازار کې يې د ساعت جوړولو هټۍ د

۳- فتح محمد خان جبار خیل چې په امانی دوره کې د حبیبی د بنوونځي مدیر او د امیر شیرعلي خان د کابینې د بهرنیو چارو د وزیر د ارسلا خان غلجی د مشهورې کورنۍ څخه و د ده پلار د امیر شیرعلي خان د امارت د سقوط څخه راوړوسته هند ته فرار شو، او زامنو یې هلته زده کړې وې او روڼ اندي افغانان ترې جوړشوي و. چې د امیر عبدالرحمن د مړینې وروسته هېواد ته راغلل، او د پوهنې په پراختیا، روڼ اندي او تجدد کې یې ونډه واخیسته، د هغه مهتر ورور امین الله جبار خیل په امانی دوره کې د عدلیې د وزارت معین و او دواړه وروڼو د ۱۳۰۹ ش کال وروسته مړه شوي دي.

۴- غلام محي الدين افغان جمریاني کندهاری چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په څلورمه گڼه کې تېره شوه.

۵- میر قاسم خان: چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په لومړۍ گڼه کې تېره شوه.

ولاړ کسان د بني لوري څخه کېني لوري ته:

۱- میر هاشم خان:

۲- حاجي شیر احمد خان د کابل د چاردهي له خلکو.

۳- عبدالهادي پريشان داوی چې د هغي یادونه د دوهم مشروطیت د رجالو په لومړۍ گڼه کې تېره شوه.

۴- عبدالجبار خان جبار خیل چې د نومړي فتح محمد خان کوچني ورور دی ده لومړنۍ زده کړه په هند کې کړې دی او بیا وروسته خپل هېواد ته راستون شوي دي او د کابل په بنوونځيو کې د بنوونکي دنده درلوده او د دوهمي مشروطیت د ټولنې سره ملگری و، او په ۱۳۱۲ ش کال کې د پوهني وزارت لومړي معین وټاکل شو، او تر ۱۳۲۴ ش کال پورې په دغه دنده کې پاتې شو او له هغي وروسته د اعیانو د مجلس غړی شو تر څو چې په ۱۳۳۰ ش کال په کابل کې وفات شو.

هغه د میر قاسم خان ورور او د حبیبی د بنوونځي د اعداد له فارغانو څخه دی چې په پښتو، دري او انگریزي کې مطالعه او لیکنه درلوده او د دې ډلې ځوان غړی و چې د زده کړې د بشپړیدو وروسته یې په دارالتایف کې کار کاوه، او د افغانستان د تاریخ خلاصه په یوه کوچني ټوک کې د اسلام د پیل څخه د افغانانو او انگریزانو د دوهمې جگړې تر پای پورې د لومړنۍ دورې د پنځم ټولگي د تدریس لپاره د ده د تالیفاتو څخه دی (د کابل چاپ ۱۳۰۰ ش کال) هغه نزدی په ۱۳۰۲ ش کال کې په پاریس کې د

ولاړ کسان:

۱- د میر قاسم خان لغمان ورور میر هاشم خان.

۲- د کابل د چاردهي څخه حاجی شیر احمد خان.

۳- عبدالهادی خان (داوی) چې په هغه وخت کې یې (پريشان) تخلص درلوده.

۴- دفتح محمد خان جبار خیل (ارسلا) ورور عبدالجبار خان جبار خیل.

ناست کسان: د بني لوري کين لوري ته:

۱ - ماما محمد ابراهيم خان چنداولی (دډاکتر محمد اسماعيل پلار).

۲ - حاجی گل احمد خان افغان کابلي.

۳ - فتح محمد خان جبار خیل (ارسل).

۴ - په (افغان) متخلص غلام محی الدین خان جمریانی قندهاري.

۵ - میر قاسم خان لغمانی.

(۶)

انتقادي (دنیوکې) کتنه

د ۱۳۰۱ ش کال اساسی قانون

ددوهم فصل په څلورم بحث کې يعنې چيرته چې ددوهم مشروطيت د هلوځلو د پايلو په باب موخبري وکړي، په لسمه ماده کې مو په هېواد کې د قوانينو ترتيب او خپرول د امانتي دورې د نښکښو او د مهمو کارو: وڅخه شمېرل چې ددې هېواد په څو زره کلن تاريخ کې د انساني حقوقو د عالي مباديو پر بنسټ د لومړي ځل لپاره يو اساسي قانون د "نظامنامه اساسي دولت عليه افغانستان" په نامه خپره او د تطبيق لاندې ونيوله.

د ۱۳۰۱ ش کال د حوت په ۷ نيټه وه چې د افغانستان ملي او عنعنوي لومړني لويه جرگه په دې دوره کې په جلال اباد کې په خپله د شاه په رياست د افغانستان د بېلابېلو قومونو او قبایلو د ۸۷۲ تنو استازو په گډون له توپير پرته د ملي يووالي او د نظر د پراختيا

پر بنسټ جوړه شوه او د افغانستان لومړني اساسي قانون په ۷۳ مادو کې د لاندینو عنوانونو لاندې تصویب شو:

۱ - د افغانستان ددولت اساسي نظامنامه، په اوو مادو کې،

۲ - د افغانستان د اتباعو عمومي حقوق، په اوو لسو مادو کې،

۳ - وزیران، په يوولسو مادو کې

۴ - مامورين، په دريو مادو کې.

۵ - د مشورې مجلسونه او ددولت شورا، په يوولسو مادو کې،

۶ - محکمې، په شپږو مادو کې.

۷ - عالي ديوان، په دوه مادو کې.

۸ - د ماليې چارې، په دوه مادو کې.

۹ - متفرقه مواد، په شپږو مادو کې.

دغه اساسي قانون اصلا د درې گونو قواو: مقننه، اجرائيه او قضائيه قوې د جلال اباد والي په نظريه جوړ شوي. لاکن ددولت د محدودې شورا په درلودلو او د ټولو اختياراتو تمرکز ديوه غير مسوول پادشاه (شپږمه ماده) په ذات يا وجود کې، د مشروطيت اصل په هغي کې کمزوري دي.

د عمومي حقوقو په فصل کې، د برابر اصول او شخص ازادي، د اسارت له منځه وړل، د مطبوعاتو، کسب، شغل او تدريس ازادي او د شخص ملکيت حق او د اوسيدني خونديتوب د بېگار شکنجې او د غير قانوني جزاگانو مصادره او منع کول په کې ځای لري.

په (۴۲) ماده کې د مشورو مجلسونو او ددولت شورا ته حق ورکړ شوي چې حکومتي ادارې څخه شکايت ولري په خپله حکومت ته عرض کولي شي!!

په ۲۸ ماده کې راغلی دي چې صدرعظم او نور وزیران د شاه له خوا غوره او ټاکل کېږي، په ۳۱ ماده کې وزیران یوازې شاه ته مسوولیت لری دغه مواد پادشاه چې غیر مسوول هم دي دیوه مطلق العنان دیکتاتور په توګه رامنځته کوي ځکه چې هغه او دهغه وزیران دخلکو او یا خلکو د استازو د مجلس په وړاندې کوم مسوولیت نلري، او نه د هغې د مقام د غوره کولو او ټاکلو په برخه کې پرته له شخص شاه څخه کومه بله رایه د خالت کولي شي.

په اساسي قانون کې د قوانینو طرحه، ترتیب او تصویب هم معلوم ندي او یوازې په ۴۶ ماده کې وایي چې ددولت نظامات ددولت د شورا څخه تدقیق شوي دي او د وزیرانو مجلس ته وړاندې کېږي او د مجلس وزرا د تصویب او د شاه د منظوري وروسته په عملی توګه اجرائه وړاندې کېږي.

پدې صورت کې ګڼي د قانون طرحه کونکي، تصویب کونکي او دهغې لاس لیک کونکي د اجرا لپاره یوازې یو شاهي مقام دي. او عملاً هم همداسي وه چې دي حالت مشروطه نظام له منځه وړه، ځکه چې په خپله وزیر قانون طرحه او ترتیبوی، او ددولت شورا چې همدا وزیران د همدې شورانیمایې جوړوي (یوازې هغه تدقیقوي او بیا وروسته په خپله د وزیرانو په مجلس کې تصویبېږي، او د وروستي اجرا لپاره بیا پادشاهی لاسلیک پری کېږي چې "خود کوزه گرو خود گل کوزه" دي چې په داسې حالت کې د تقنینیه او اجرائیه قواو ددندو ګډوالي رامنځ ته کېږي.

چې دا په خپله د دري ګونو قواو د جلاوالي د روحیې او د مشروطه حکومت نقض کول دي.

په دوهمه ماده کې یوازي د صدراعظم څخه نوم اخستل کېږي چې که چېرې شاهانه ذات تشریف ونلری صدراعظم د ریاست په دنده کار کوی، او بیا په ۲۸ ماده کې وایي: صدراعظم او وزیران پادشاهي ته د نژدې کسانو څخه غوره او ټاکل کېږي، په داسې حال کې چې د ټولو وزیرانو مسوولیت د غیر مسوول پادشاه په وړاندې په (۳۱) ماده کې واضح شوي دي، نو پدې حالت کې په هېواد کې مسوول شخصیت وجود نلری، ځکه په خپله شاه چې د صدراعظم او وزیرانو ټاکونکي دي او د اجرائیه قوی ټول واک هم د هغه سره دي غیر مسوول دي.

پداسې حال کې چې عملاً په خپله شاه امان الله د خپلې پاچاهي په لومړیو کلونو کې د قوانینو ډیر پابندو، او پدې اساسي قانون کې عامه حقوق د لیکونو او مراسلاتو (۷۳ ماده) تر خوندي توب پوري ځای کړای شوي او د افغانستان په تاریخ کې د لومړي ځل لپاره دایو نیک او ګټور اقدام و، لکن ددې لپاره چې ددې قانون په اصل کې مسوول نظام وجود نه درلوده، نو یوازې د پادشاه د خیر او خلوص نیت ونشو کولای چې د هغه د رژیم د فساد مخنیوي وکړي، او له څوکاله وروسته مونږ ولېدل، چې نا پوهه او فاسد العمله کسان

دا يوازې نه وو: هغه ځوان پادشاه چې د بازار په منځ کې خاته گرځيده، او د خلکو سره يوځای کيده او دهر ښار ښوونځي يې په خپله ليدل.

اود خلکو عريضي يې اوريدلي، او پوښتنه به يې کوله، د کار په پيل کې د خلکو له خوا په ډيره مينه او علاقې سره ومنل شو او د خلکو همکاري يې راجلب کړه، او تر دې پورې چې خلکو د پوهنې لپاره اعاني ور کړي، او د ښوونځيو لگښتونه يې په خپلو گمرکي مالياتو ور زيات کړل، لاکن دې نيکي لاري د دواړو خواوو تر منځ ډير دوام ونکړ، او تر څو چې مو سترگې خلاصولي د حاکم او محکوم تر منځ د بدبيني څپې را پيدا شوي او مسله د ۱۳۰۳ ش کال او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوړو سره پای ته ورسيدله.

چې هېواد يې ۵۰ کاله شاته واچوه، او په خپله هغه شاه چې هېواد ته اخلاص يې د تدبير اوسنجش څخه زيات وو او د هغه هېواد څخه چې ده ورسره مينه کوله فرارې شو.

همدلته دي چې د پېښو ځنيې کتونکي او کورني او بهرني ليکوالان ددې اړو دوړو علت د پرديو په لمسونه "بريتانوي هند" او د همريز په کابل کې دبريتانيا سفير

په دسيسو جوړولو او نورو انگرېزي فتنو جوړولو کې گوري. او ځنيې بيا خپله د افغانستان د خلکو زړه پرستي، محافظه کارۍ اودترقي ضدوالی ددې اړو دوړو عامل بولي، او ځنيې نور بيا پدي پروسه کې ډير تيزوالي او داماني دورې مخ کې له وخته ريفورمونه يا اصلاحات پدي برخه کې يادوي چې دغه ټول عوامل کولي شو چې د څو اړو دوړو او داماني رژيم د ناکامي علت وبلل شي. لاکن بايد ووايو: چې هيڅ يو ريفورم، اصلاح او ترقي غوښتونکي او

ددربار په شاوخوا راغونډ شول، او هېواد يې د ۱۳۰۷ کال د ژمی د اړو دوړو سره مخامخ کړ، او وليدل شول چې هغه هېواد وروسته د شاه د دربار د فاسدو عمالو دناروا اعمالو او د هغه د غرض ناکو همکارانو قرباني شو، او د هغه په شاوخوا کې د هغه د ښوځ خبري تر دې اندازی په چاپلوسني زياتي شوي، چې هغه روحا د تلقين لاندې راغی ددې لپاره چې انسان جايز الخطا دی هغه غرور چې دده د هېواد غوښتني او خلوص نيت سره برابر نه وو پدي کې راټول شو.

د مثال په توگه خدای بخښلی داوی ويل: کله چې په ۱۳۰۳ ش کال د گوډ ملا ماتوونکو لگښتونو څخه وروسته ارام کړي شو، او په خپله شاه د ملا عبدالله او ملا عبدالرشيد په گډون د اله گوله کوونکو يا شراچوونکو د ۵۴ تنو مشرانو د اعدام حکم ورکړ (۱۳۰۴ ش کال د جوزا ۴) داوی چې په هغه وخت کې د سوداگرۍ وزير او ددربار د نزدی کسانو څخه و پدي برخه کې داسي عرض وکړ: ښه به وي چې دا په اعدام محکوم کسان محاکمه شي او د قاضي په حکم ووژل شي، پادشاه په ډير قهر او غرور سره وويل: ولي ته نه پوهيږي چې زه د امير عبدالرحمن لمسی يم!!

اروپا د سفر څخه وروسته کله چې دا هېواد غوښتونکي پادشاه کابل ته راغی او په ځينو گټورو کارونو (ولي دوخت څخه مخکې) يې لاس پوري کړ، چې د هغې انعکاس په ځوانه طبقه کې چې د هغه مخلص همکاران وو ښه نه و. او موږ وليدل چې دپغمان په لويه جرگه کې د شيرارني ځوي د وزيرانو د محکوميت څخه خبری وکړی او دستوري د ماني په مجلس کې عبدالرحمن او عبدالهادي چې دهغه د مشروطيت د لاري اودحکم چلولو د وخت ملگری وو د گټور او جايز اقدام (لاکن په عجله) د مخالفت لاس جگ کړ.

محمد امين باركزايي حكم چلاوه، او قيس علي هذا، د باركزيانو بازار ښه تود و. او زياتره يې پاك لمن او د زړه سوي، خلك هم نه و، چې د شاه او دهغي د خلكو په حال كې زړه و سوزوي، او يا د وضعي د فساد څخه مخنيوي وكړي.

نويدي خاطر يې دغه گران ترقي غوښتونكي، شاه د خلكوله غېږي څخه لري كړ او د هغي څخه د خلكو عمومي حمايت مخ په كموالي شو، او پدي ځاى كې وو چې كورنۍ او بهرني نور اغزمن عوامل هم په وړانكارى او ناسمون والى كې فعالتره شول. كله چې په اساسي قانون كې د كار بنسټ پر مشروطه حكومت او د وزيرانو مسووليت او د هغوي ځواب وركول پر خلكو ښا نه وه، نو په همدې سبب هر وزير او هر كارمند كولې شول هر څه چې يې زړه وغواړي هغه وكړي.

دلته دي چې موږ د خبرو رشته ددغو پيښو يوتن نژدي ليدونكي او ننداره كوونكي خداي بخښلي غبارته وركوو چې وايي: "داماني دولت له جوړېدو وروسته دهيواد تقريبا بېلابېل ټول طبقات ددولت د ملاتړ لپاره ودرېدل، او دانگريز ددولت سره په جگړه كې زياتره فيودال، روحانيون او بزرگان ټول ددولت په ليكه كې ودرېدل. لاکن د جگړې د ختمېدو څخه راوړوسته او د ريفورم د پيل څخه ورو، ورو د خلكو ليكي د طبقاتي گټو له نظره يو له بله سره جلا شولي... لاکن دغه ټولې قضي د دولت دريفورمونو د تطبيق خنډ كېدای نه شوى، كه چېرې د دولت جبهې په خپل منځ كې درزونه نه وي كړي. او تناقض يې پېداكړى نه وى. ځكه ملت تر دغه وخته د شاه او دولت په ملاتړ كې ولاړ و. اود همدغه خلكو ملاتړ و. چې د دولت په دستگاه كې د درزونو سره، سره يې د هغي ستنې ټينگې او

خير غوښتونكي اقدام مخ كې تللي نشي، مگر دا چې د ملت او د خلكو د بېلابېلو قشرونو د حمايت څخه برخمن وي، پداسي حال كې چې امانې رژيم د خپلې لومړني محبوبيت او برياليتوبونو سره چې د پرمختگ په لاره كې په برخه شوي وو، په بطن كې يې فساد پيدا كېده او ددغه رژيم كارمندانو (يوازي محدود اشخاص) په خپله په خپل لاس ددغه رژيم د ناکامي او ويجاړېدو وسايل برابر كړي وو او... سعدى په قول:

بوريا باف گر چه بافنده است
نبرندش بکارگاه حرير

ددې دوري ډير رجال چې ددوهم مشروطيت څخه وروسته منځ ته راغلى وو، هغه بوريا اويدونكي وو چې د ورېښمو كارگاه ته راغلى وو. او ددې عمل بنسټ هم د شخصي، خانداني او قبېلوي پزندگلو و په رشتو ولاړ وو. چې د امير حبيب الله خان د دورى او د محمد زايي والي د اعتبار سره يې څه توپير نه درلوده.

اگرچې محمد ازايي بت مات شوي وو، لاکن پرځاى پدي وخت كې باركزايي بت ولاړ وو. مثلاً په هغه وخت كې كابل د والي محمود ياور او شاغاسى على احمد پلاس كې و او قندهار د وزير عبدالعزير، نايب الحكومت محمد سرور او نايب الحكومه عبدالكريم او فرقه مشر نيك محمد پلاس كې وو، او مزار او هرات د نايب الحكومه محمد ابراهيم او فرقه مشر عبدالرحمن پلاس كې و چې دغه ټول باركزيان و او د شاه د مور د سراج الخواتين په كورني پوري اړه درلوده.

په جنوبي سيمه (پكتيا) كې عبدالحكيم باركزايي وو، په غزني او روزگان كې دوست محمد ناظم باركزايي و او په گرمشك كې

په دې ډول امان الله تجرید شو، پوهه او تکړه عناصر او د دوهم مشروطیت فکري مخکښان د ده له اړخ څخه جلا سفارتونو او نورو کارونو ته واستول شول. او ځای یې بادر پرستو او چاپلوسو خلکو ونښه، چې نه یې کار کولی شو نه همکاري او نه لارښوونه، چې دا په خپله د تاریخ یوه بدمرغه مرحله وه چې د دوهم مشروطیت مخکښانو باید د اساسي قانون په وضع کولو کې د هغې چاره سنجولی وی. او په خپله شاه هم د هغه پېښې کوله، لکن د دې لپاره چې غیر مسوول شاه په حقیقت کې د خلکو په وړاندې د خپلو اعمالو مسوول و او نا پوهه همکارانو یې هغه سخت بدنام کړی و. نو په دې خاطر له هغه خلوص او نیک نیت سره، سره د خلکو د غضب، نفرت او کرکې وړ وگرځېده، او دا په خپله د افغانستان په نژدې تاریخ کې د عبرت یو درس دی. چې زموږ راتلونکي باید په خلاص نظر وگوري او پوه شي چې دچارواکې او هیواد نیو چارو کې یوازې نیک نیت او ښه فکر کول کافي نه دي، باید چې ټولو ښو نیتونو ته د عمل جامه ورواغوستل شي. او خلک یوازې په خبرو اترو نه قانع کېږي او د انسان په عمل باندې قضاوت کوی.

د حیرانتیا ځای دی: هغه هېواد دوست او نیمه انقلابي شاه چې د دوهم مشروطیت د انډیوالانو په همکارۍ په تخت کېنناست او هېواد ته د خدمت اراده یې درلودله، په هغه اساس قانون کې چې ده په خپله وضع او لاسلیک کړی و، لومړی یې خپل ځان غیر مسوول وگاڼه، وروسته له هغې څخه یې صدراعظم ونه ټاکه، او د هېواد ټولې اجرا شوې چارې یې د خپلو ټاکل شوو وزیرانو پواسطه په لاس کې ونېولي، او که کوم چا به یې په وزیر گوت نیونه وکړه، ده به یې

استواره ساتلي. او کنه نو دربار او کابینې ډېر پخوا ستر درز موندلی و. دا په دې معنی چې کابینه د بېلا بېلو عقېدو د دوه ډلو عناصرو څخه جوړه شوي وه چې یوه ډله یې د هېواد په کورنۍ سیاست کې په چټک ډول د اخلاصی پروگرامونو او په بهرنۍ سیاست کې د مشبتي بي طرفۍ او د استقلال د ازادۍ دشبیت طرفداره وه، او بله ډله یې په کورنۍ سیاست کې د تدریجي اصلاحاتو او د گاونډی قوي دولتونو څخه د یوه سره د یو اړخیز سازش او معتدلي لارې طرفداره وه، نو دغو دواړو ډلو کوښښ کاوه چې یو د بل نظریې خنثي کړي، او دې خبرو شاه ته داسې تلقین ورکاوه چې د حکومت په منځ کې د دغو دوو مخالفو ډلو موجودیت د چارو د اصلاح سبب کېږي او په عین وخت کې د شاه د مقام د سلامت پاتې کېدو سبب هم دی. سربېره پردې په کابینه او دربار کې یوازې د شاه شخص و، چې په دې تاریخي پړاو کې د اصلاحي پروگرامونو د تطبیق د مشوري ورکولو لپاره یې فکري او عملي قوت نه درلوده او د هغوي جهان بینۍ د ډېرې عادي متولي څخه لوړه نه وه...

د اداري دغه فساد د ټولواک د کمزورۍ سره یوازې د افغانستان خلک د دولت د ملاتړ څخه لېري کړل، او د بل پلوه کورنۍ ارتجاعی عناصرو د پټو دسیسو نقشي د اتعماري جاسوسۍ فعالیتونو او اقداماتو سره یو ځای شول، او افغانستان یو ځل بیا د یو تاریخي او ټولنیز بدلون په درشل کې چپه شو، او دا په خپله استعماري لاره وه چې د هر نوی غورځنگ په راپیدا کېدو افغانستان باید د امکان تر حده پورې شاته پاتې کړي...^{۸۱}

^{۸۱} غبار مسیر ۸۰۵

عمل په پایله کې هغه خیر غړیتونکی شاه هم د فساد په دغه چټل ځای کې وربنکته شو، او د ابد لپاره د خپلې هېوادنۍ هوا چې د هغې سره یې مینه درلودله د تنفس څخه یې برخې شو (علیه الرحمه).

په دې وخت کې د بنکیلاک گوداگیانو لاس هم د امانې رژیم پر ضد په پټه کار کاوه او د شاه د تکیفر لپاره یې ملا ډوله رالمسولۍ و او د ملکې یا نیمه برېښه مونتاز شوي (مصنوعي) په زرگونو عکسونه یې د ناپوه او ساده قبایلو په منځ کې ویشلي و او ترڅو چې مو سترگي خلاصولي د ټوپکو او ناریه وسلو غږونه د ننگرهار د شینوارو د قبایلو او د کابل د شمالي سیمو څخه تر غوږ راوړسېدل، او زیار ایستونکو کروندگرو له کلیو څخه په شورش لاس پورې کړ، چې په خپله د دولت کارمندانو د هغې اساس جوړاوه او بهرنیو لاسونو هم د هغه اور د ښه بل ساتلو لپاره ډېر لرگي او د سون مواد ور برابرول.

په دې ځای کې یې مناسبته نده چې د هغو خبرو اترو څخه یادونه وشي کوم چې د دوهم مشروطیت د کېڼ لاسو گوت نیونکو ځینو ځوانانو تر منځ د هغه ملگرو سره چې د واگي په لاس کې نیولو څخه وروسته ترسره کېدې او دغه د واگي په لاس کې درلودونکی ډله یې د امانې رژیم د نه پایښت او خرابوالی مسووله گڼله.

ښه مې په یاد دې چې د ۱۳۰۶ ش کال په پسرلي کې د کندهار د ښار د لودینانو په کوڅه د عبدالرحمن لودین په کورنۍ یوه ورځ د ده او د تاج محمد بلوڅ تر منځ د دوستۍ او ملگرتیا خبرې اترې ونښتې، چې دواړه د دوهم مشروطیت د غورځنگ ملگري او هم یې

په خپله نندته او دفاع کوله، او غیر مسوول شاه به په خپله د نورو د اعمالو مسوول او جوابده کېده!

مثلاً: د پغمان په لویه جرگه کې په ۱۳۰۳ ش کال کې هغه وخت چې هغه د مامورینو د بدې وضعې او ناوړه عمل له لاسه د پکتیا په سیمه د اړو دور د اورلمبي بلي وي، مولوي عبدالواسع (د لومړۍ مشروطیت د رجالو څخه یو تن چې یادونه یې پخوا تېره شوه) د وخت د پوهنې د وزیر (سردار فیض محمد زکریا) او د کورنیو چارو د وزیر د فعالیت او دقت د نشتوالی یادونه وکړه، مخکې له دیننه چې وزیران د هغه په ځواب کې اعتراض او د خپل ځان په پاکوالی پیل وکړی، غیر مسوول شاه نوموړی اعتراض کوونکی ته چې په رسمي چارو کې د یوه وزیر په بې کفایتۍ خبرې کړې وی ځواب ورکړ، چې شخص داعیه یې د دې ډول گوت نیونې علت وباله^{۸۲}، په داسې حال کې چې دغه عمومي شکایتونه د ادارې فساد څخه راتوکېدلي و.

څرنگه چې په خپله شاه ته د ښه نظر درلودونکی، مطیع او فرمان برداره خلکو او د دربار ځینو پاک لمنو اشخاصو دغه راز خبرې او اعمال چې د مشروطیت د اصولو منافي او د وینا او عمل ترمنځ د فاصلې او تناقض درلودونکی و. د سر په سترگو لېدلی او ورځ په ورځ د هېواد ادارې حالت د طبعي مجرا څخه د فساد، ناسموالی او گډوډۍ خواته روان و چې په پایله کې یې د مالیې ورکونکو کروندگرو او کار کوونکو ډلو، کړاو او ازار زیاتوه، نو په دې خاطر د عوامو د طبقو نیک نظر او د همکارۍ روحیه د حاکمي طبقې سره په کرکي او انزجار سره تبدیلیدله، ترڅو چې د درباریانو د ناوړه

^{۸۲} رویداد لویه جرگه پغمان ۱۳۰۳ ش، ۱۳۴ مخ.

يو له بل سره خپلوي درلوده (د لودين خور د بلوخ د ځوی مېرمن وه).

لودين خپل ملگری ته په ځانگړی نرمه لهجه ويل : " دا تاسو وي چې ځوان نیک غوښتونکی شاه مو چې د خپل پلار سره ډېر توپیر لري بي لارې کړې او د هغه د خپل سر يو مخنيوی نه کوي! اخېر مونږ خو د مشروطيت لپاره او د مشروطيت په نوم قربانې ورکړي او په پایله کې مو يو مطلق ديکتاتور رامنځ ته کړ، تاسو اوس حکمران شوي! او هغه بل چې فراشباش و وزير او سفير شو او د يوه کوچنې ټولگې مشر د بهرنيو چارو وزير او د جرمني وزير شو! ايا زمونږ هلې ځلې او قربانيانې د همدې چوکيو لپاره وي؟ اخير مشروطيت چېرې دي؟ يو تن ناخبره ځوان مو راوست او د هېواد د مادي او مصنوي ټولو چارو مطلقي واگي مو د هغه په لاس ورکړي! هغه اگر چې ښه نيت لري او خپل هېواد د تخلص او علاقمندی، لاکن بيا هم انسان او جايزالخطادي. مشروطيت دادې چې هغه مسوول صدراعظم خلکو ته وروپېژنې، او د خلکو د استازو منتخبه شورا جوړه کړې او په خپله دی غیر مسوول وې، ترڅو چې خلک مسوول صدراعظم او د ده کابينه د خپلو ټولو شکاياتو د جواب ورکونکی په توگه وپېژني..."

لودين زياتوله: " زه د دې رژيم سره چې د غرضناکو او ناپوهو کسانو د يوې ډلې د ناجايزو اعمالو په سبب د نابودی سره مخامخ دی د هغو ژمنو په سبب چې په گوند کې مې درلودي همکارې وکړه او دا مطلب مې د شاه او د هغه د درباريانو غوږپوته ورساوه، څرنگه چې وايې نه اوریده، کابل مې هم ترک کړ او اوس د کندهار په يوه نوم ورکې کوڅه کې په خپل پلرنۍ کور کې ناست يم، لاکن تاسو چې نن

ورځ د پادشاه او د هغه د درباريانو سره اړیکې لرې ځما له خوا هغه ته ووايې چې:

گر این مکتب است و این ملا

کار طفلان را خراب می بینم

په ډېر نژدې وخت کې دا رژيم له پښو لوېږي او چپه کېږي او هغه وخت به " نه تو مانی، نه او، نی فخر رازی "

دا وينا د هغه پوهه ځوان او رېښتني شهيد وه چې دوه کاله وروسته مو د ده همدغه وړاندوينه د ظاهريدو په ډگر کې ولېدله، هغه رژيم د خلکو په قبر کې لوېدلې او کړيدلې او چپه شو چې د ښکيلاک دسيسه کاره لاس هم د دغه تنفر او کړاو د احساس تر شا کار کاوه.

دا د افغانستان په تاريخ کې څو واړه لېدل شويدي چې په خپله شاه يا د چارو واکدار يا شهزاده نیک او خير غوښتونکی سړی وي لاکن د درباريانو، گمارل شوو کسانو او يا دا هلې حرم او کورنۍ د بد عمل په سبب ل منځه تللی دي، د مثال په توگه سدوزی شاه زمان او امير شيرعلي خان بد پادشاهان نه و، هغوی دواړو د هېواد د ازادی او لوړتيا سره مينه درلودله او د ښکيلاک سره يې مبارزه کوله لاکن د حکومت او د دربار کارکونکو او اعمالو هغوی په ډېرو بد مرغو او تورو سرنو شتونو اخته کړل.

غازي امان الله هم مخلص ا هېواد دوسته او روڼ اندي ځوان و چې د داسې چپه شوي سرنوشت سره ملگری شولو که چېرې د شهزاده توب او مشروطه غوښتنې د وخت ملگرو دا تجريد کړي نه وې او په وزارت سفارت عياش او واک کې محوه شوي نه وې او د خلکو سره گډ شوی وې او د کليو، کوچيانو، د کاندارانو، لښکرو او کروندگرو په گډون يې د افغانستان د خلکو ملاتړ تر لاسه کړی وې.

کېږي، چې د هغه د بدو او ناوړو عواقبو مسوول بهرني او کورني مغرض عوامل دي.

ولي په خپله خدای بخښلي شاه د دې هېواد ازادۍ بخښونکی غازي امان الله خان (عليه الرحمه) هم د افغانستان يو خير غوښتونکی، نیک زړی او مخلص ځوان و، چې د خپل هیواد او خلکو سره یې مینه درلوده چې د نوموړو لسو مېداو په لاس ته راوړلو او بنسټ اېښودلو کې د هغه پاملرنه او هلې ځلې شاملې وي، نو په دې خاطر د افغانستان تاریخ به هغه په نیک نامه سره یاد کړی. او نوی نسل باید د هغه د عمل په درناوي وپوهېږي او همیشې یې نوم په نیکی سره یاد کړی ځکه چې نیک اعمال یې پر سهو زیاتېده، د دې کړنو د لیکونکي د لېدنو او کتنو څخه دي:

د ۱۳۰۸ ش کال د پسرلي لښکر کشیو کې چې د کندهار څخه د غزني په لور و په خپله امان الله خان د کندهاري او هزارو د لس زره کسېز لښکر مشري په غاړه درلوده د دې لپاره چې خلکو شاه ته اخلاص درلوده او کوښښ یې کاوه چې هغه بهر ته د پادشاهي په تخت کښینوی، لکن کله چې د مقر او غزني په منځ کې یو شمېر مشکوک عناصر د انگریز د پولتيکل د اسنادو سره یو ځای ونيول شول او ثابته شوه چې په دې اړه دوې کې د کورنۍ یو شمېر روحاني ډوله کسانو لاس شته او غواړي چې د قبيلوي (دراني او غلجي) اختلاف څخه کارواخلي او د فساد د دغه اور د تازه ساتلو لپاره یې شل تنه فرهي کسافان (دراني) سپاره یې د غلجیو په سیمه کې ووژل او مړی یې دوه نیمه کړل او بیا یې د تلفون په کړو شوو ستونو کې و ځړول او په کاغذ کې یې په اخوندی خط ورسره داسې ولیکل:

"دا د شاه او درانيانو لپاره د غلجي قومونو میلستیا ده ۱".

او د خپل حکومت تگ لاره یې د هغه څه سره برابره کړی وی چې دایې مدعې و (یعنې مشروطیت) طرح او عمل یې کړی وی نو ددغه شوم او ناوړه سرنوشت سره نه مخامخ کېده لودین چې کله په شکایت خوله خلاصوله او د وضعي د سرچپه کېدو څخه کړیده، د ځان سره یې ویل:

دیده در خون جگر زد غوطه

باد لعنت به چنین مشروطه!

دا د هغه څه بېلگه وه چې د امانې رژیم په نیمگړتیاوو او د دوهم مشروطیت د غورځنگ د لاس ته راوړنو د لمړنۍ اساسي قانون او د دغه ټولنې د مفکرو غړو د وینا په استناد مې ولیکله، د دې کړنو لیکونکي امانې دوره د اول څخه تر پای پورې درک کړی او لېدلی ده او د دغې دورې د اشخاصو سره معاصر او د هغوی د احوالو او اقوالو ناظر وم نو د دې بحث په پای کې د یوه بي طرفه مشاهد په توگه باید ولیکم چې:

تر هغه وخته چې سیاسي قدرت یې تر لاسه کړی نه و د دوهم مشروطیت مهم غړی په لومړۍ لیکه او نور یې په ښکتنیو لیکو کې و.

د هغوي کوښښونه مخلونه او د درناوی وړ و او د هغوي قربانيانې مشکوري دي ځکه چې د هغوي په وسیله زور او وروست نظام یا رژیم له منځه ولاړ او په ځای یې د نوی افغانستان بنسټ اېښودنه وشوه او د هغوي د هلو ځلو په پایله کې و چې لکه څنگه چې مې مخکې وویل د نوی ژوند لس مېداوی تر لاسه شوي. او یا هغه پیل و چې د افغانستان په تاریخ کې د هیرو لوړندي، او د امانې دورې لس کاله د دې هېواد د تاریخ نیک او نیک مرغه وختونه شمېرل

سره جگړو ته راوبولم باید د افغانستان د ټولو خلکو د یووالی، دوستی او وروړی غږ کونکی اوسم.

کله چې اوس گورم چې تاسې په کورنۍ قبیلوي جگړې سره اخته کېږئ، اوس زه غواړم چې میدان د ځینو موافقو او مخالفو په گډون د افغانستان خلکو ته ور کړم، تاسو یو د بل سره جوړ راشئ، زه د خپل تخت د بېرته لاس ته راوړلو لپاره د کورنۍ جگړې مسوولیت پرغاړه اخستلی نشم. ځما یو تریور پاره چینار ته رسېدلی او بل روحانې ورور مې دلته ناست دې او د کورنۍ جگړې اوربلوی، لاکن زه د دې کار سرې نه یم، او تاسو ته ځما سپارښتنه داده چې:

یو له بله سره یو ځای شي. اتفاق وکړئ! او خپله ازادۍ وساتئ! او خپل هېواد بهرنیو دښمنانو ته مه ورپرېږدئ! زه ستاسو یو غړی یم که چېرې تاسو نیکمرغه یاست، دا به زه عینا نیکمرغه او خوښ اوسم. لاکن که چېرې همداسې په وینو او خاورو کې لیت پیت اوسې دا به ځما د همیشني خواشینی او بدمرغی لپاره سبب وي:

جنگ تو صلح، صلح تو جنگ است

من به قربانت اینچه نیرنگ است؟

میروم تا تو نشنوی نامم

اگر نام من، ترا ننگ است!

خیر غوښتونکی، حساس او نیک زړی پادشاه د واقف لاهوری دغه دوه بیت په سوی زړه اوښکي بهدونکی حالت او په نیولی اواز سره وویل او بیاني وویل: فی امان الله!...

داوه ددوهم مشروطیت د پای غم لړلي داستان، چې د افغانستان رنځیدلی ملت دغه راز مرغه هنگامي ډیري لیدلي دي، رجال او خیر غوښتونکي پادشاهان له منځه تللي او په کلونو دا خلک په

خدای بخښلی امان الله خان چې دغه ډېره بده منظره ولېدله کندهاریان یې په خپل شاوخوا راټول کړل او ورته ویې ویل: "اوس ثابت شوه چې پردی دشمنان غواړي چې زموږ د قبایلو ترمنځ فساد او جگړه واچوي، ترڅو موږ په خپله یو بل سره ووژنو او د دغه ناجایزه عمل سبب به هم زه وم چې ځما د تخت و تاج د بېرته لاس ته راوړلو لپاره به وژني او وینې وبهږي.

نو ای ځما گرانو خلکو! تاسو په پوره ډاډ سره پوهه شي چې زه د کورنۍ او قبیلوي جگړې دغه زړه بگنونکی منظرې قبلولی نشم او نه غواړم چې ځما د تاج او تخت د بېرته گټلو لپاره تاسو په دغسې کار لاس پورې کړي!

نو باید ستاسو له منځه څخه ولاړ شم، ترڅو زه د دغه شان وژني او وینې بهونې موجب نه اوسم.

تاسو ځما ځران ملت ژوندی اوسې افغانستان به د تل لپاره پاتې وي، لاکن د دې ناوړې هنگامي دایمي مسوولیت او مخ تورې به ځما په نوم ثبت شي. په داسې حال کې چې ما د پاچاهي په لومړۍ ورځ ژمنه کړې وه، چې د ازادۍ د ساتلو، او د هېواد د تمامیت او ستاسو د نیک مرغۍ او یووالۍ او د افغانستان د ټولو خلکو لپاره به کار کوم.

وگورئ! د تاریخ په تېرو دورو کې زموږ د خلکو د بد مرغۍ علت داو چې شهزاده گانو به د شاهي مقام د لاس ته راوړلو لپاره د یوه بل سره جگړې کولي، او ستاسو په منځ کې یې خلک یو د بل سره په جگړو، دښمنیو او قبیلوي شخړو کې ښکیلول. ما غوښتل چې ځما شاهي دوره دغه راز نه وی او په ځای د دې چې خلک یو د بل

رانسکور او د هغه په ځای یو بل مطلقه سلطنت له روڼ اندو څخه په پښو ودراره؟

د دې پوښتنو ځواب د افغانستان د ټولنیزې وضعې د مطالعې پر بنسټ داسې توضیح کېږي: د افغانستان د مشروطه غوښتونکو په مبارزه کې لږو روڼ اندو چې د پورته یا منځنۍ طبقو څخه و لاس درلوده، او دغه هلې ځلې یوه نیمه انقلابي مبارزه وه چې زموږ د عامو خلکو د ځورېدلو طبقو د روح څخه یې سرچینه اخیستله، تر دې چې د دې هلې ځلې مخکښان د ځورېدلو بزگرانو او زیار ایستونکو خلکو په ځای د منځنۍ طبقې بروکراتان، بورژواي رادیکاران حتی تر دې چې شهزاده گان او درباري متنعم کارمندان هم پکې وو او همدلته ده چې د تاریخ د یوه څېړونکي د خبرې څخه یادونه باید وکړو چې ویلي یې وو:

"د انقلابي غورځنگونو لپاره دا لازمه نده چې په معنی کې باید حتمي پروستاریالي عناصر موجود وي او یا دې د هغوی مرام په جمهوري غوښتنې او دموکراسۍ باندې ولاړ وي، د افغانستان امیر (مطلب د امان الله خان څخه دی) او د هغه همکارانو د سلطنت د لاس ته راوړلو لپاره خپله مبارزه پرمخ وړې ده، لکن د دې لپاره چې دغه مبارزه د امیر یالسم د راپرځولو او د هغه د قوي تجزیې لپاره وه، د انقلابي نظره دا هم یو گټور عیني پیکار دی..."

(مسایل لیننزم ۹۰ د مسکو چاپ ۱۹۴۹م)

د افغان مشروطه غوښتونکو غورځنگ چې د امیر یالسم په ماتې او د ټوټې، ټوټې شوی، رېږگالونکي او زیار ایستونکي ملت د ازادۍ سبب شو، باید د اسیا د بېدارۍ مهمه برخه او د هندوستان او

خاورو او وینو کې لیت پیت شویدی.... د ترقی او پرمختیا څخه پاتې شوي دي. او په ټولنیز بهیر کې ئې نه جبرانونکي تاوانونه زغملي دي... لیدلي دي. او هغه بد مرغۍ چې لیدلي ئې دي...

لاکن ددې ټولو کورنیو او بهرنیو وړاندوونکو جریانونو سره سره خپل ملي هویت او استقلال ئې ساتلي دي، او دملي ژوند د ادامي لپاره ئې هلي ځلي کړيدي. هو!

تپش می‌کند زنده تر زندگی را

تپش می‌دهد بال و پر زندگی را

۷

نتیجه یا (پایله)

اوس نو ددې داستان د لوستلو څخه وروسته چې د مشروطه غوښتنې حرکت څنگه منځ ته راغی؟ او په کوم وخت او چیرته وروزل شو؟ او دهغي اغیزناک عوامل کوم وو؟ نو د ویونکي یا لوستونکي په ذهن کې به دا پوښتنه پیدا شي، چې ددې حرکت هویت او اصلیت څه وو؟ ایا هغه د ۱۸-۱۹ پیړي د افغانستان د سدوزایې او بارکزیایي شهزادگانو د جگړو پشان د واک د پلاس راوړلو لپاره یو حرکت نشو گڼلای؟

د دې غورځنگ منځ ته راوړونکی، چې د ښکېلاک لاندې کارگران او بزگران نه و، نو څرنگه چې یې پدغه نیمه انقلابي حرکت لاس پورې کړ؟ چې په پایله کې یې یو پورتم استبدادي شاهي رژیم

پاکستان د ازادۍ لپاره سريزه وشمېرل شي، ځکه د هندوستان د نظر د خاوندانو د يوه مفکر په وينا چې په هغه وخت کې داسې ويل:

اسيا يک پيکر اب و گل است

ملت افغان در آن پيکر دل است

اقبال

که چېرې پدې جغرافيايي مرکز او د زړې اسيا په زړه کې حرکت نه وای شايد د ختيځ په هېوادونو د ازادۍ کاروان په دومره چټکۍ سره منزل مقصود ته نه وای رسېدلی.

پدې ځای کې دا ټکي بايد هېر نکړو، چې د مستمد افغانستان د خلکو د ملي هويت ټينگتيا او ملي روحيه د هر راز تکاملي او انقلابي بدلون د منځ ته راتللو لپاره نامتوازنه وه او د دې سيمې جغرافيايي موقعيت هم د هر ډول غورځنگ او مترقي حرکت د قبلولو متضمن دی تر هغه ځايه چې د مشروطيت مترقي او نيمه انقلابي غورځنگ هم د داسې کسانو پواسطه رامنځ ته شو چې په هغې کې د شاهزاده څخه تر روڼ اندې بورژوازي طبقې پورې لاس درلودی دی.

تر هغه ځايه چې د افغانستان د تاريخ د مطالعې څخه تر اوسه کېږي: که چېرې د يوه مترقي يا ارتجاعي حرکت په منځ ته راوړلو کې طبقاتي گټې موجودې وي، هغه حرکت هم تر هغه وخته پورې دوام کوي ترڅو چې د هماغې طبقې د گټو لپاره متضمن وي.

که چېرې موږ د امانې رژيم پنگېدل وروسته له څو کاله وپلټو، د هغو عواملو ترڅنگ چې پدې کتاب کې ترې يادونه وشوه، يو اساسي علت به هم ووينو، چې د هغې په رامنځ ته کېدو کې کېدلې او محرومې طبقې مستقيماً ونډه نه درلوده، د هغې پايلې سره لدې

چې گټورې وې خو د خلکو د دې ډلې لپاره جالبې، د درک او لمس وړ نه وې.

هغو کسانو چې د روڼ اندې عالي بورژوازي او منځنۍ طبقې څخه د دې حرکت په منځ ته راوړلو کې د خپلو طبقاتي گټو پر بنسټ ونډه درلوده، او په افغاني ټولنه کې خالص لږکي و هغه وخت چې قدرت ته ورسېدلې او د خپلو هلو ځلو او عمل په پايله کې د هېواد لوړې چوکۍ تر لاسه کړې او هغه يې خپل وروستی مقصد او هدف وباله او نور د هېواد او خلکو په فکر کې نشول، او د چوکۍ او مقام په کوچنۍ کړنه کې د خلکو څخه ليرې شول او د عمل ميدان يې هغه چاته پرېښوده چې د خپل ځان، قومونو او نورو په دوی پورې تړلو کسانو لپاره چې د لوړې او منځنۍ طبقې څخه و د ډېرو مادي گټو په راټولولو بوخت و، چې په پايله يا نتيجه کې يې عامه محروميت رامنځ ته کېده، په حقيقت کې د افغاني ټولنې طبقاتي جوړښت د اروپايي هېوادونو طبقاتي تشکيلات د تاريخي سوابقو پشان و او دلته تر اوسه د اقتصادي او ټولنيز پلوه د طبقاتو د تجزيې او جلا والي لا املونه منځ ته راغلي نه وو، نو پدې خاطر زيار ايستونکې طبقه د ځانگړو روحي او اقتصادي فعاليتو سره چې هغه د نورو طبقاتو څخه جلا کړي رامنځ ته شوې نه وو، هغوی د ټول محروميت سره د داسې يو حالت احساس نه کاوه او جبري او قوي فيوداليزم جوړ شوی و.

د دې لپاره چې په امانې رژيم کې نه استعمار شوو طبقو او نه استحصال شوې ډلې د ځانگړي طبقاتي شعور درلودونکې وې، نو پدې خاطر هېڅ يوې ډلې خپلې گټې په هغه رژيم پورې تړلې نه گڼلې او د بې تفاوتۍ او بې تعلقي په حالت کې و او يوزاې د

مامورينو نيمه روڼ اندې طبقې که پدغه رژيم پورې څه تعلق درلوده هغه هم د ډېر لږ اقليت څخه زيات نه و يعنې په دغه حساب د ټولنې د لسو يا شلو زرو څخه زيات نه و.

د دې لپاره چې حکومتونه په بل پسې تالانگر او د چينبونکو او گټه تر لاسه کوونکو کارمندانو څخه مرکب و نو پدې خاطر همېشه که د يو پېژندل شوي او ازمويل شوي تالانگر په مقابل کې که د همغه طبقې څخه نوې مدعي رامنځ ته شوي خلکو د خپل وسې خلاصون لپاره د زاړه تالانگر د ستم له لاسه هغه ته هرکي ويلی دی، لکن د کار په پېل کولو او د لومړي امتحان په ورکولو سره څرنگه چې د ټولنې استعمار او فکر په سيستم کې بدلون رامنځ ته شوی نه و او نوو کارمندانو د پخوانيو په پرتله څو ځله بد او خراب اعمال ترسره کړي و نو خلکو به ويل:

تو از چنگال گر گم در ربودی!

چو دیدم عاقبت گر گم تو بودی!

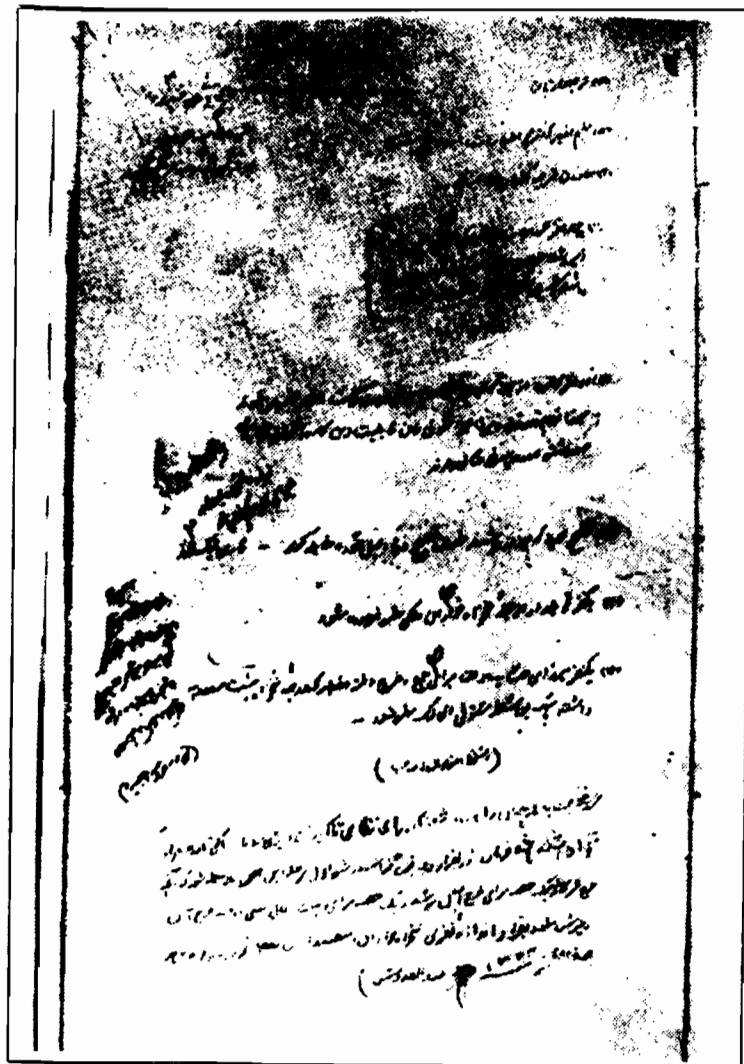
نو پدې خاطر د حکمرانانو په مقابل د همېش لپاره يو عمومي نفرت موجود و که چېرې د هېواد د کوم کورنۍ يا بهرنۍ لاس غوښتلی وي چې دغه ناراضه او استثمار شوي خلک د حاکمۍ دستگاه په مقابل کې استعمال کړي پدې کار کې هېڅ راز ستونزې نه وې، ځکه هر حکومت د خپل عمل او ازموينې په ورکولو سره اکثریت خلک له ځانه خفه کړي او جلا کړي وو او که فرضاً پدغه دستگاه کې يو څو تنه نېکو کاره او مخلص خلک هم وو، هغوی هم د دغه اکثريت استفاده کارمندانو په وجه په خلکو کې منفور و.

د افغانستان د خلکو ټولنيز خصايص او د صفاتو تجزيه او افصايي ټولنيز ژوند د دې ټولنې د هويت پر بنسټ ډېرو باريکو پلټنو ته

اړتيا لري، د تاريخ، جغرافيا، اقتصاد، نژاد، ژبې، عقيدو او د چکسوالو، ښاري او د اواره کوچيانو د قبایلو د ټولنيزو مسعرقفونو او د روحي مسلکونو پاتې شوني لکه: مذهبونه، صوفيانه افکار او طريقي دي، چې د نوي صنعتي مدنيت د اغېزو سره يو ځای بايد پکې څېړنې او پلټنې وشي.

او دا په خپله ډېر اوږده او پراخه مبحثونه دي چې د افغانستان په څو زره کلن تاريخ کې چې د فرهنگونو او مدنيتونو د تلو راتلو لار وه د علمي او عيني څېړنو لاندې نيول کېږي، او هغه وخت کولی شو چې د دقيقو مطالعاتو په رڼا کې د دې جامع الخصايصو درلودونکي خلکو د هغه وړ کړن لاره (خط مش) وټاکو، چې دا علمي کار د تاريخي، اقتصادي، ټولنيز، او د نوي او زاړه فکري او فرهنگي ابعادو درلودونکی دی، او د مشکلترينو او دقيق ترينو ټولنيزو مسایلو څخه دی ځکه چې د طبيعي علومو پشان د رياضي د مثبتو فارمونو لاندې نه راځي او د هغې کليات د مکان او زمانې د نسبي ابعادو سره بدلون مومي او د هغې احکام سل په سلو کې په ټولو محيطونو کې يو شان او هم غېږيز او د تکامل موقفونه پدې ټولنه کې نامتوزانه وي و سر تر سره د يوې خالصې طبقاتي ټولنې د ژوند په دساتيرو برابر ندی او له همدې کبله دی چې د دې هېواد زياتره پخواني حکومتونه د اکثریت خلکو په وړاندې نامطلوبه وه، ځکه چې د دغه نامتوازنه ټولنې د افرادو د آني گټو سره يې مطابقت نه درلوده.

نامتوازنه ورته پدې خاطر وايو چې يو کوچنی اقليت په يوه ټاکلې زمانه کې د فيوډال تر عنوان راغلی، لکن د قوي او متشکل قيوداليزم د خصلتونو درلودونکی نه و، ښاري بورژوازي هم د ټولو

انجمن سراج الاخبار افغانستان.
د شاهي دربار لارښوونې، چې د شاه اقا سي عبد القدوس خان
اعتماد الدوله په قلم کښل شوې.

ټولنيزو مميزاتو سره يو ځای رامنځ ته شوې نه وه او کليوالو بزرگرانو هم د متشکله کارگر د طبقې ټولنيز خصلت نه درلوده، او اواره کوچيان د ټولو طبقاتي شرايطو څخه محروم و.

که چېرې د دغه عدم توازن او د احوالو د اختلاق او د طبقاتي شرايطو د ډېروالي په حالت کې که چېرې فعال خير خواه او مخلص حکومتونه هم منځ ته راغلي، د دې لپاره چې د دغو نامتوازنه طبقاتو د يوې ډلې سره يې هم تطابق نه دی کړی د اکثريت خلکو د ملاتړ څخه محروم پاتې او تجريد شويدي.

د دې لپاره چې د افغانستان د جغرافيا د پېښېدو ځای هم ډېر حساس او مهم و او داسې غړني دي چې د دوه مدنيتونو او د ايران او هند د دوه ډوله فکرونو او د دريو لويو ځمکو لکه: هند، ايران او ماورالنهر تر منځ پروت دی، نو پدې خاطر همېشه کله چې جهان گرځېدونکو او فاتحانو د ده سره سروکار پېدا شوی دی، د طبقاتو د عيني او قانوني عدم توازن د ټولنيز خصلت څخه يې ګټه اخستلې، او د بې اتفاقي او خانه جنګۍ په رامنځ ته کولو سره يې د دې خلکو ملي قوت کمزوری کړي او زموږ ټولنيز خصلتونه يې زموږ په ضرر کارولي دي، چې د همدغه امير يا لسن بهرنۍ ايا دی څخه په عين شکايت کې بايد د ځانه سره ووايو چې:

اتش بدو دست خویش، در خرمن خویش
چو خود زده ام، چه نالم از دشمن خویش

(پای، کابل جمال مینه، د ۱۳۶۱ کال د حوت ۲۶)

(د ژباړې پای، کابل خير خانه مینه، د ۱۳۸۰ کال د سنبلې ۶)

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library